

ABDULLA QAHHOR

ANOR

Qissa va hikoyalar

Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent –2012

UDK 821.512.133-3
84(5U) 6
K35
BBK 84 (5 Ya) 6

ISBN 978-9943-03-381-8

© Abdulla Qahhor.
Gʻafur Gʻulom nomidagi
nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
2012-y.

MUHABBAT

Qissa

YETIM

Meditsina fanlari kandidati Murod Ali sakkiz oydan beri o'lim to'shagida «ana ketdi, mana ketdi» bo'lib yotar, shaharning man-man degan tib arboblari uning chiqay-chiqay deb turgan jonini ming chora va tadbir bilan halqumida zo'rg'a tutib turishar edi.

Bemor cho'kkan ko'zlarini xiyol ochib, kechki shafaqdan qizargan deraza pardasiga qaradi, uning yolqinida qora ko'lankaday bo'lib turgan singlisi Marg'ubani ko'rib zaif, juda ham zaif tovush chiqardi. Marg'uba yugurib keldi, engashib qulog'ini uning og'ziga tutdi. Murod Ali boyagi zaif tovushga bor quvvatini sarf qilgan bo'lsa kerak, ko'zlarini yumdi, bir necha daqiqa kuch yiqqanidan keyin shu gapni necha bo'lib aytdi:

– Odam ko'p kelayotganga o'xshaydi, tugab borayotibmanmi?..

Marg'uba bemor kutganidek: «Yo'q, undoq emas, aksincha, falon-falon alomatlar tuzalib borayotganingizni ko'rsatadi», deyish o'rniga yig'lab yubordi. Murod Ali ko'zlarini kattaroq ochdi, boyagidan ko'ra bardamroq, lekin yig'lam-siragan tovush bilan dedi:

– Marg'uba, menga halitdan aza ochma, ko'z yoshi men o'lgandan keyin ham kerak bo'ladi.

Yotoqning qorong'i burchagidagi divanda o'tirgan Anvar ammasiga zarda qilib irg'ib o'rnidan turdi, tovush chiqarmay kuyunib yig'ladi-yu, oyoq uchida zalga otildi. Uning g'amkoyishdan zaif bo'lib qolgan vujudi titrar, endi sabza urgan soqol-mo'ylovi oppoq yuzida qurumga o'xshab ko'rinar edi. Hayal o'tmay Marg'uba yotoqdan chiqib zalning chirog'ini yoqdi va deraza ostidan odam yurgizmaslikni tayinlash uchun qarindoshlar, yor-do'stlar, Anvarning o'rtoqlari – talabalar

o'tirgan mehmonxonaga tomon ketayotgan edi, Anvar uning biligidan siltab to'xtatdi va g'ijinib shivirladi:

– Amma, farosat degan narsa bormi, dadamning oldida muncha yig'laysiz!

Anvar hech qachon bunaqa muomala qilmagani, bu tahlitda gapirmagani uchun Marg'uba birpas hang-mang bo'lib qoldi-yu, esini o'nglab olganidan keyin yana yig'ladi.

– Dadangga mendan boshqa kuyadigan odam qolgani yo'q!

– Yolg'on! Kechagina birovga «Bayram ichi o'lib qolsa o'ligini ikki kun qanaqa saqlayman?» deganingizni o'z qulog'im bilan eshitdim-ku! Kuygan odamning ko'ngliga shunaqa gap keladimi! Kuygan odamning shunaqa degani tili boradimi!

Marg'uba kuyunib nimadir demoqchi bo'lgan edi, Anvar burilib dahlizga, undan hovliga chiqib ketdi.

Hovliga shom qorong'usi tushgan, gulzor atrofida bir necha erkak-ayol bitta-bitta qadam tashlab jimgina kezar edi, eshik ochilganda bir qarab qo'yishdi-yu, Anvarga hech kim e'tibor qilmadi. Anvar borib chinor ostidagi so'riga o'tirdi, ich-ichidan xuruj qilib kelayotgan yig'ini jonining boricha bosishga harakat qildi. Yig'i uning tomog'ida pixillagan tovushga, ko'zidan tirqirab chiqqan yoshga aylandi. Uning nazarida dadasining hayoti bir vaqtlar selday shovillab oqar edi, sakkiz oydirki, bu oqim borgan sayin susayib jildirab qoldi, bu kunlarda esa tobora siyraklashayotgan tomchiga aylandi. Kim biladi, oxirgi tomchi qachon «tik» etib tomadi-yu... Anvarning yuragi jig' etib ketdi. Nahot! Nahot quyosh so'nib, hayot uning uchun zulmatga aylansa! Dadasi uning hayot yo'lini avvalidan oxirigacha yoritib turganda tentirab qadam bosar edi-yu, hayot zulmatga aylanganda holi ne kechadi? Bu zulmatda unga kim qo'l cho'zadi? Anvarning ko'z oldiga ammasidan boshqa hech kim kelmadi. Qavm-qarindoshlar, yor-do'stlar keladi, ko'ngil so'raydi, achinadi, yig'laydi, lekin ertami-kechmi uyiga ketadi. Qoladigan, yelib-yuguradigan, haqiqatan, birdan-bir kuyadigan odam shu ammasi-ku! Anvar ammasiga qattiq tekkaniga pushaymon bo'ldi va uning befarosatligiga ham vaj topdi: oilaviy hayoti chayon bo'lib hamma asabini birma-bir chaqqan ayol-da, buning nimasidan o'pkalaydi kishi!

Eshik ustidagi chirog' yondi. Uning atrofida kattakon bir parvona aylanib qoldi. Hayal o'tmay Marg'ubaning eri Javlon tepakal, qip-qizil boshini eshikdan chiqarib Anvarni imladi. Anvar yugurib bordi, vino va chirik tamaki hidi anqib turgan Javlonning yonidan o'tib zalga, undan yotoqqa kirdi. Doktor dadasining bilak tomiriga ukol qilmoqda, ikki hamshiraning biri divanda bir qo'liga tayanib, boshini quyi solib o'tirgan ammasiga dori hidlatmoqda edi. Doktor chiqib ketgandan keyin Murod Ali holsiz ko'z ishorasi bilan Anvarni chaqirdi va eshitilar-eshitilmas: «Ammangga qara», dedi. Anvar borib ammasining yoniga o'tirdi, hol so'radi. Bu, avvalo, dadasining xohishi bo'lsa, undan keyin, boyagi qilgan dag'alligi uchun uzr so'ragani edi.

Qarindoshlardan ketadigani ketdi, qoladigani qoldi. Tun osoyishta o'tdi. Bemor faqat ikki marta uyg'onibdi, o'shanda ham zaif tovush chiqaribdi-yu Marg'ubaning so'rog'iga javob bermay yana uyquga ketibdi. Ertalab yana qarindoshlar, yor-do'stlar kelishdi. Bemor kech uyg'ondi. Uning yuziga qizillik yugurgan, ko'zlari katta, lekin sokin edi. Marg'uba buni, xayriyatlik alomati, deb qarindoshlardan suyunchi oldi. Qarindoshlar kirib bemorni ko'rmoqchi bo'lishdi, lekin doktor faqat uch kishiga ijozat berdi. Kirib chiqqan qarindoshlardan bukri bir kampir ko'ziga yosh olib: «Bechora chehra ochayotibdi», dedi. Pastlatilgan chiroq uzoq lipillaganidan keyin butkul so'nish oldida bir lopillab yog'du sochgani singari, tugab qolgan kasal ham abadiy ko'z yumish oldida shunaqa quvvat paydo qilib chehra ochar ekan.

Haqiqatan, kechga tomon Murod Alining ahvoli og'ir-lashdi, kechasi singlisini chaqirib: «Darmonim borida aytadigan gapimni aytib qo'yay», debdi.

Marg'uba bu gapni eri Javlonga aytdi. Ikkovi kengashib, vasiyatnoma yozdirgani notariusdan odam chaqiradigan bo'ldi.

Ertasiga ertalab Javlon borib notariusdan eski papka ko'targan jikkakkina bir cholni boshlab keldi. Marg'uba uni bemorning oldiga olib kirdi va eshikni qulflab oldi.

Murod Ali vasiyatnomaga qo'l qo'yganiidan keyin holdan ketganicha qaytib o'ziga kelmadi – saharga yaqin olamdan o'tdi.

Anvar karaxt bo'lib qoldi. Uning nazarida dadasi jon bergan daqiqada allanima, favqulodda bir narsa, dahshat ro'y

berishi kerak edi, biroq hech narsa bo'lmadi, lekin nimaga ko'zi tushsa nazarida yot-begona ko'rinar, qayerga bosh tiqsa hammayoq — uylar, hovli yeb qo'yayotganday bo'lar edi.

Anvar bilan hech kimning ishi bo'lmay qoldi. U vaqt o'tganini, qayerda turgani yo o'tirganini, nima qilgan yo nima qilayotganini idrok etmas, qulog'iga sidirg'a g'ovur, ahyonda Marg'ubaning chinqirig'i, motam kuyi, yana g'ovur, yig'i eshitar, ko'ziga birday chipor izdihom ko'rinar edi.

Qayerdadir g'ovur-yig'i to'satdan bosildi. Marg'ubaning do-faryodi eshitildi. Kimdir: «Dadang bilan vidolash», dedi. Anvarning ko'ziga tobutda yotgan dadasi ko'rindi, engashmoqchi bo'lgan edi, ko'zi tinib, boshi aylandi-yu, tobutning ustiga yiqilib tushdi. G'ovur, yig'i-sig'i ko'tarildi. Uning yon-verida tib xodimlari, o'rtoqlari turishgan edi, darrov chetga olib chiqib baland qabr toshining soyasiga o'tirg'izishdi; biri dori hidlatib yelpidi, kimdir galstugini yechib yoqasini ochib yubordi. Anvar birozdan keyin ko'zini ochdi, boshini ko'tardi. Uning qarshisida terga pishib ketgan Javlon qip-qizil tepakal boshini ro'molchasi bilan tez-tez artib yelpinar, yonida cho'nqayib o'tirgan o'rta yoshli bir xotin stakanda suv uzatib turar edi.

— Ich, jigarim, ich! — dedi xotin va stakanni uning qo'liga berib peshonasini siladi.

Xotinning tepasida turgan, qop-qora, sochi va mo'ylovi oppoq, barvasta kishi engashib Anvarning yelkasiga qoqdi.

— Mard bo'l, o'g'lim, mard bo'!

Anvar suvni olib ikki-uch ho'pladi. Kimdir uning yelkasi osha shishadan suv quyib stakanni to'ldirdi. Anvar orqasiga qarab bir qo'lida galstuk, bir qo'lida shisha tutib turgan nozikkina qizni ko'rdi. Uning qovoqlari yig'idan shishgan, qizargan edi.

— Mard bo'ling, Anvarjon, — dedi qiz ham, picha turib ilova qildi: — Dadangiz dunyoga kelib nuqul odam orttirgan ekanlar, qarang, butun shahar, yosh-u qari...

Bu so'zlar Anvarning huvillab qolgan qop-qorong'u qalbiga go'yo uchqun sochib kirdi, uning ko'nglinigina emas, butun olamni yoritdi.

Uning ko'zi siyraklab qolgan odamlar orasidan ko'rinib turgan qabrga, qabrni ko'mib odam bo'yi ko'tarilgan gulchambarlarga tushdi. Shu choq Javlon uni qo'lidan tortib

turg'izdi va qo'ltiqlaganicha mashinaga tomon olib ketdi. O'rtoqlari uni mashinagacha kuzatishdi. Mashina qo'zg'al-ganda boyagi qiz derazadan galstugini uzatib yana bir marta: «Mard bo'ling, Anvarjon!» dedi.

Anvar boyagi xotin bilan qora kishi, bu nozik qiz kimlar ekanini bilolmay ketaverdi. So'rashning mavridi emas edi.

Kunlar o'tdi.

Anvar dadasining qirqi o'tgandan keyin bir kuni bu yil kursda qolganini rasmiylashtirish uchun fakultetiga bordi, qaytishda magazindan og'ir qog'oz xalta ko'tarib chiqqan o'sha qizni ko'rib qoldi. Qiz ko'chaning naryog'ida turgan taksiga qarab jadalladi. Anvar yugurib borib og'ir yukni uning qo'lidan oldi. Bular yaqinlashay deganda boshqa bir odam olg'irlik qilib o'zini eshikka urdi-da, mashina jo'nab qoldi. Boshqa mashina kutish kerak bo'ldi. Qiz Anvardan hol-ahvol so'radi, o'qishi nima bo'lganiga qiziqdi, so'ngra dadasidan gap ochdi.

– Bu ko'hna shahar ko'chalari bino bo'lgandan beri bunaqa marosimni ko'rmagandir, – dedi va chuqur xo'rsindi. – Ha... u kishini kim tanimas edi! Ulug' shifokor edilar, hamma ulug' shifokorlar singari o'zlari shu kunlarigacha ming-minglab hayot chirog'ini yoqdilar! Meni ham o'lim changalidan yulib olgan edilar. Dunyoda shifokorlardan o'shandoq inson bormikin!

Qiz lablari pirpirab, qoshlari besaranjom bo'ldi.

– Qattiq betob bo'lganmidingiz? – dedi Anvar.

– Yo'q, – dedi qiz jimjilog'i bilan ko'zlarining chetini artib, – o'lim birdan chang solgan edi...

Gapdan gap chiqib ma'lum bo'lishicha o'sha kuni Anvarga suv bergan xotin bu qizning onasi Muborakxonim, «mard bo'l», degan qora kishi uning otasi Hakimjon ekan.

Anvar yaqinlashib kelayotgan taksiga qo'l ko'tardi, mashinaning eshigini ochib yukni qo'ydi, chetlanib qizga yo'l berdi. Qiz quyuq xayrlashib jo'nadi. Anvar uning ketidan qarab qoldi.

Anvar boya qizning ketidan yugurganida yukini ko'tarish bahonasi bilan otini so'ramoqchi bo'lgan edi, gap bilan bo'lib, so'rash esidan chiqib qoldi.

Bularning taksi olganini kimdir ko'rgan ekan, bu xabar shu kuniyoq quloqma-quloq Marg'ubaga yetib bordi: «Anvar Hakimjonning qizi Muhayyoni taksilarda olib yuribdi...»

Bu gapni Javlon ham tasdiqladi, dambiq qornini silkitib kuldi-da, «U qiz qabristonda ham Anvarga ko'p mehribonchiliklar qildi, uning ketidan ergashib mashinagacha keldi», dedi.

Marg'uba alamidan ingrab yubordi.

MUHAYYO

Ha, bu xabarni eshitib Marg'uba ingrab yubordi. Anvarning Muhayyo, ya'ni Hakimjonning qizi bilan munosabat paydo qilishi uning uchun ko'zlariga six qizdirib tiqish va har bir sog' tishini ombur bilan haftalab sug'urish bilan barobar edi.

Hakimjon vaqtida xushsurat va shirinzaonligi bilan ko'p rasida qizlarning yuragini notinch qilgan, xushfe'l va xushtavozeligi, qo'y og'zidan cho'p olmaganligi bilan ko'pgina otionalarning havasini keltirgan yigit bo'lib, o'n yillik maktabda adabiyotdan dars berar edi.

U vaqtda Murod Alining xotini Rohatbegim tirik, Marg'uba shu yerda turib, o'n yillikda o'qir edi. Murod Ali singlisiga juda bino qo'ygan bo'lishiga qaramay to'qqizinchi sinfda nima bo'lib undan bexabar qoldi-yu, Marg'uba imtihonda bir necha fandan yiqilib, o'ninchi sinfga o'tolmadi. Uning yiqilgan fanlari ichida adabiyot ham bor edi. Rohatbegim hayron bo'lib, «Adabiyotni yaxshi ko'rar eding-ku, undan nega yiqilding?» deganida Marg'uba turib-turib: «Adabiyotni emas, adabiyot o'qituvchisini yaxshi ko'raman», deb yig'lab yubordi. Rohatbegim angrayib qoldi-yu, «yuzing qursin!» deyishdan boshqa gap topolmadi va bu fojiani eriga aytdi. Murod Ali Marg'ubaga yaxshi gapirib maslahat qildi: uyat-ayb, odob bobidan gapirib uyaltirdi: maktabdagi tegishli odamlar bilan gaplashib, yiqilgan fanlaridan qayta imtihon topshirtirdi.

Marg'uba o'ninchi sinfga o'tdi, o'qidi va shu bilan birga Hakimjonga zimdan shunaqa hujumlar qildiki, bahorga chiqquncha Hakimjon kechalari shiftga qarab oh tortadigan, yotgan yeridan turib she'rlar yozadigan bo'ldi.

Bahorga chiqib Hakimjon Marg'ubaga sovchi qo'ydi.

Bular bir-ikki yil durust turmush qilishdi. Keyin turmushning taxiri chiqa boshladi: avvalo Hakimjon uni na o'qishga ko'ndiroldi, na biron hunar orttirishga; so'ngra

Marg'uba tug'ishni xohlamadi — Hakimjondan yashirincha ikki marta homilasini nobud qildi. Bularning ustiga jahon notinch bo'lib, mamlakatda qiyinchilik boshlandi. Marg'uba bu qiyinchilikning oila hayotiga bo'lgan ta'sirini Hakimjonning noshud-notavonligidan deb bilib serxarxasha bo'lib qoldi. Bularning turmushiga kun sayin tuz solayotgan bu sabablarni Murod Ali ham bartaraf qilolmadi, Rohatbegim ham; aksincha, bularning aralashuvi Marg'ubani andishasiz qilib qo'ydi. Oqibatda bu ikki oila orasiga sovuqchilik tushdi. Shundan keyin Marg'uba akasining tazyiqidan o'zini ozod sezib, Hakimjonni izzat qilmaydigan bo'lib qoldi.

Urush boshlandi. O'n bir oydan keyin Hakimjon harbiy xizmatga chaqirildi, yetti oyni lagerda o'tkazdi. Dastlabki bir-bir yarim oyda Hakimjon Marg'ubaga o'ntacha xat yozdi. Biroq Marg'ubadan bitta javob keldi, xolos. U ham qabr toshida yozilgan xatday sovuq, undagi «sog'inchli salom», «jonim», «judolik» singari so'zlar qabr toshiga ilingan rang-barang qog'oz gullarga o'xshar edi.

Yetti oy deganda Hakimjonning batalyoni frontga jo'naydigan bo'ldi. Hovli vokzalga uncha uzoq emasligidan foydalanib Hakimjon komandiridan javob olib yugurdi, yugurib borar ekan, Marg'uba ko'ziga goh og'ir xasta holda rangi sarg'ayib to'shakda yotganday ko'rinib yuragi ezilar, goh eshikdan loladay yashnab, quchoq ochib chiqadiganday entikar edi.

Hakimjon muyulishdan burilganida hovli eshigi oldidagi o'zi o'rnatgan o'rindiqda pista chaqib o'tirgan Marg'ubani tusmol bilan tanidi: sochini qirqtiripti. Marg'uba uni ko'rib o'rnidan turdi, yerga qaraganicha, uyulib yotgan pista po'choqlarini oyog'i bilan nari-beri surdi. Uning egnida yengsiz katak kofta, tor kulrang shim — xuddi kaltakesakka o'xshar edi. Hakimjon kelib undan ikki-uch qadam narida to'xtadi. Marg'uba unga iljayib, ko'zlarini pirlpiratib qaradida, hamon pista chaqib po'chog'ini tuflar ekan: «Kechirasiz, taqdir ekan...— dedi va xixilab kuldi, — men taqdirning qo'lida o'yinchoqman!..»

Hakimjon unga boshdan-oyoq razm soldi va qorni do'ppayib turganini payqadi-da, nima deyishini bilmay burilib ketar ekan: «Xo'p, eson-omon qutuling!» — dedi va kerza etigini to'qillatib jo'nab qoldi.

Hakimjon muyulishdan o'tib ellik qadam bosmasdan darmoni qurib bironing zinasiga o'tirib qoldi va umrida birinchi martaba dildan chiqarib: «E, xudo, meni urushdan omon qaytar! Keyin nima qilsang mayli: quloqlarimdan tutun, ko'zlarimdan alanga chiqar!» – dedi va jo'nab ketdi.

Yo'llar, shaharlar, manzillar... Tutun, alanga, xarobalar... To'plar, tanklar, samolyotlar na'rasi... Yer tishlagan o'liklar, hayqirgan, ingragan tiriklar... Hakimjon nimalarni ko'rmadi, nelarni boshidan kechirmadi, lekin hamma yerda, hamma vaqt, har qanday holatda, urushning oxirgi oylarida chap oyog'i sonidan kesilib gospitalda yotganida ham Marg'ubaning pista chaqib tirjayib turgani ko'z o'ngidan, «Taqdir ekan, men taqdirning qo'lida o'yinchoqman», degani qulog'idan ketmadi.

Hakimjon gospitaldan shimining bir pochasini osiltirib, ikkita qo'ltiqtayoq bilan chiqdi: g'alabadan keyin ham O'zbekistonga qaytgani shoshilmadi, biroz vaqt Minskda, keyin Kiyevda holi-baqudrat ishlab rizqini terib yurdi. Kiyevda oyoqsoz yaxshi ustalar paydo bo'ldi. Hakimjon oyoq soldirib, sal kunda qo'ltiqtayoqni tashladi, to'qillab, g'ijirlab bo'lsa ham bemalol yuradigan bo'ldi. Uning yurib ketayotganini uzoqdan ko'rgan odam bir oyog'i yog'och ekanini tezda payqayolmas edi.

Shundan keyin uning ko'ziga jonajon shahri, o'ynab-o'sgan ko'chalari, qarindosh-urug', yor-do'stlari ko'rindi, vatanini sog'indi.

Hakimjon bir oyog'idan ajralgandan keyin avval umuman tiriklikdan, keyinchalik O'zbekistonga qaytishdan umid uzgani uchun xat yozishni to'xtatib qo'ygan edi, shuning uchun uning to'satdan kirib kelishi qavm-qarindoshlari, yor-do'stlarinigina emas, begona odamlarni ham suyuntirib yubordi. Hamma, har bir kishi unga biron yaxshilik qilgisi, loaqal biron og'iz yaxshi so'z aytgisi kelar edi.

Mehmondorchiliklar boshlanib ketdi. Bu mehmondorchilikda ko'proq frontoviklar bo'lgani uchun suhbat ko'proq front xotiralarini, qolaversa, bu yerdagi qiyinchiliklar to'g'risida ketar edi. Bu o'tirishlarda faqat ikki narsa to'g'risida – Hakimjon oyog'ini qayerga tashlab kelgani-yu, Marg'uba nima bo'lgani va nima qilib yurgani to'g'risida hech kim

og'iz ochmas, Hakimjonning chap oyog'i yog'och, Marg'uba bir vaqtlar uning xotini bo'lganini hamma bilsa ham bilmaslikka olar edi.

Uning yor-do'stlari harakat qilishgan bo'lsa kerak, tuman hokimiyati unga avval bir xona uy, keyinroq hovli berdi. Ilgari qayerda turganini so'ramadi; maorif bo'limi uni ilgarigi vazifasiga — o'sha maktabga adabiyot o'qituvchisi qilib tayinladi. Oradan bir-ikki oy o'tgandan keyin qarindoshlar o'rtada turib unga eri urushning boshida halok bo'lgan Muborakxon degan juvonnini olib berishdi. Oradan bir yil o'tgach, ular qiz ko'rishdi, otini Muhayyoxon qo'yishdi.

Qop-qora tunda charaqlagan yulduzlar, qish qa'ridan bahor quchog'iga otilib chiqqan rasida qizlarning jamoli ta'rifga sig'adimi?

Muhayyo keksa tabiat bor hunarini, tamomi makr-u hiylasini ko'rsatib oro bergan o'shanday rasida qizlardan biri, lekin yana allanimasi bilan mahallaning bino qo'ygan bisoti bo'lib yetishdi.

Uning husnidan o'zga yana nimasi boshqa qizlardan ortiq? Nima uchun tengqurlari, hatto o'zidan kattaroq qizlar ham uni «opacha» deb atashadi? Nima uchun eng tantiq, gerdaygan yigitlar ham uning nomini toq aytolmay «Muhayyoxon» deyishadi? Nima uchun qariyalar ko'cha-ko'yda uning salomiga bajonidil alik olish bilan qanoat qilmay yana duo qilishadi? Militsiya hushyorxonaga olib ketgani mashinaga sololmayotgan bir badmast «Muhayyoxon kelayotibdi» degan gapni eshitishi bilan o'zini mashinaga urgan emish...

Nega? Nima uchun?

Bularning sababini hech kim bilmas, zotan bu to'g'risida o'ylab ko'rish hech kimning xayoliga ham kelmas, har qanday fikr-mulohaza, o'y-xayollar patday to'zg'ib ketar edi.

«Har kimniki o'ziga, oy ko'rinar ko'ziga», degan gap bor. Muhayyoni kelin qilish orzusi bag'rini o'rtab yurgan ota-onalar, etagining shamoliga ko'kragini tutgan yigitlar mahallada ozmikan? Lekin bu to'g'rida biron kishi og'iz ochmas, «notavon ko'ngil» degan dashnom andishasi hammaning ham tilini bog'lar edi.

Bu baxt qushi kimning, qaysi bir toleyi baland yigitning boshiga qo'nar ekan? Hammaning tilida shu savol, lekin hammaning dilida ezgu bir tilak: «Iloyim, tengi topilsin!»

O'sha yili mart kunlarining birida qor aralash yomg'ir yog'ib berdi. Yomg'irdan qochib mahalla magaziniga tiqilgan odamlar orasida quloqma-quloq: «Muhayyoni falonchining o'g'li parkda qo'ltiqlab yurgan emish», degan gap yurib qoldi.

Mahalla bir seskanib tushdi. Qor aralash yomg'ir zabtiga olganiga qaramay, ayniqsa, xotin-xalaj shaloplab u yoqqa yugurdi, bu yoqqa yugurdi, kechgacha hamma gap ma'lum bo'ldi: Muhayyo tuzukkina bir odamning o'g'li Salimjon degan yigitga unashilgan ekan, yaqinda to'y emish. Yigit talaba ekan, hafsalalik odamlar atayin institutga borishdi, uning darsdan chiqishini kutib, ko'rib kelishdi. Ko'rgan odamlarning aytishiga qaraganda bularni bir-biriga xudoning o'zi bichib tikkan, ikkovi dunyoning ikki burchagida bo'lsa ham bir-birini qidirib topar ekan.

Birov «Yoshlar o'zlari topishishibdi», birov «Ikkovining ota-onasi niyat qilgan ekan», deyishdi. Nima bo'lsa bo'ldi-yu, to'y kelasi shanba kuniga tayinlandi.

To'y ikki yoshning, ikki xonadonninggina emas, ikki mahalla, butun yor-do'stlarning to'yi bo'ldi. Yer va tomlarni odam, bola-chaqa bosib ketdi. Xursand bo'lmagan odam yo'q edi. Ashula, yalla, o'yin, askiya, qiziqchilik, gur-gur kulgi... Bularni oralab yor-do'stlar yoshlarga eng yaxshi tilaklar tilashar edi. To'rga yaqin o'tirgan talabalar – Salimjonning o'rtoqlaridan biri Naimjon degan yigit so'z oldi:

– Men hamma yaxshi tilaklarga qo'shilaman, shu bilan birga o'zim ham kichkina bir tilakni aytmoqchiman. Men oila qurganim yo'q, lekin ko'p oilalarga razm solib bir fikrga keldim. Bilmadim, vaqti kelganda bu fikrimni o'zim amalga oshira olamanmi, yo'qmi... Lekin, shundoq bo'lsa ham, do'stim Salimjon bilan kelinimiz Muhayyoxonga shuni aytmoqchiman: qadimdan oilada er general, xotin soldat bo'lib kelgan ekan, endilikda xotinlardan ham generallar chiqayotibdi-ku, lekin erkaklar soldat bo'lgani uncha unashmayapti...

Qiyqiriq, chapak bo'lib ketdi. Kimdir luqma tashladi:

– Yashasin general xotinlar! Soldatlikka unamagan erkaklar sudga berilsin!

– Yo'q,– dedi Naimjon,– mening tilagim boshqa. Men Salimjon bilan Muhayyoxon bir-biriga general emas, itoatli, fidokor, sodiq soldat bo'lishini istar edim!

Boyagidan ham qattiqroq qiyqiriq, kulgi ko'tarildi. Ayniqsa ayollar huzur qilib kulishar, fidokorona chapak chalishar edi. Naimjon joyiga o'tirayotib Muhayyoga ko'z tashladi. Muhayyo so'zlaganiga qulluq, so'zni o'rinlatganiga tasanno ma'nosida jilmayib bosh egib qo'ydi. Shu choq uning bilagini muzday qo'l qattiq g'ijimladi. Muhayyo seskanib Salimjonga qaradi. Rangi bo'zarib ketgan, entikkan Salimjon nafasi titrab:

– To'g'ri o'tiring, bo'yingiz qiyshayib qoladi! – dedi.

Naimjon uning nima deganini eshitmagan bo'lsa ham vazohatini ko'rib rashk qilganini fahmladi-yu, qattiq xijolat bo'ldi.

Muhayyo ichida: «Nahot rashk qilayotgan bo'lsa? Xudo urdimi... Gapi ma'qul bo'lmadi shekilli», degan xayolda hazillashdi:

– Xo'p, mayli, siz general, men soldat! – deb kuldi.

Xayriyat, shu choq davrada o'ynayotgan qiz Salimjonning ro'parasiga kelib o'yinga tortgani muqom qilib turib oldi-yu, bu gap qiyqiriq ostida qolib ketdi.

To'y qandoq xush-xursandchilik bilan boshlangan bo'lsa shundoq tugadi. «Tengi topilsin» deganlar «xayriyat» deb erkin nafas olishdi.

Kunlar o'ta boshladi. Oradan ko'p o'tmay shu ma'lum bo'ldiki, to'y kechasi Salimjonga Naimjonning so'zi emas, o'zi ma'qul bo'lmagan. Muhayyo qarab bosh egganida haqiqatan ham rashk qilgan ekan.

Uning rashkchiligi kundan-kun avjiga chiqar edi. To'y sabab bo'lib Muhayyoning bitta imtihoni kuzga qolgan edi, shunga tayyorlik ko'rmoqchi bo'lganida, Salimjon: «O'sha fakultetda o'qimaysan!» deb turib oldi, aftidan, Naimjon shu fakultetda o'qir edi.

Shundan keyin kunlar rashk bilan boshlanib, rashk bilan tugaydigan bo'lib qoldi: «Falonchini taniysanmi?», «Bu kitobni kimdan olding?», «Ko'chada kimlarni ko'rding?..»

Bir kuni ikkovi teatrda bordi. Birinchi pardadan keyin Muhayyo Salimjonni muzqaymoq yeyishga taklif qildi. Ne ko'z bilan ko'rsinki, qahvaxonaning kiraverishida Naimjon limonad ichib o'tirar edi. Salimjon «Muzqaymoq bahona, diydor g'animat ekan-da», degan ma'noda yalt etib Muhay-

yoga qaradi. Naimjon mulozamat ko'rsatib darhol o'rnidan turdi, avval Muhayyoga qo'l uzatdi. Muhayyo ichidan qirindi o'tayotgan bo'lsa ham to'ydagi gap xayolida ham yo'qligini Salimjonga pisanda qilish uchun jilmayib so'rashdi. Salimjon birdan burildi-yu, juda ham zarur ishi borday shoshganicha tashqariga otildi. Ketidan yugurib kelayotgan Muhayyo unga avtobus bekatida yetib oldi.

Salimjon yo'lda biroz hovuridan tushganday bo'lgan edi, uyga kelib yana jazavasi qo'zidi: ustki ko'ylagini yechib uloqtirdi, ota-onasi eshitmasin uchun Muhayyoning burniga burnini ishqaguday bo'lib sekin baqirdi:

– Men sizni ulgurji olganman, xonim, ko'tara savdo bo'lgansiz! Ko'zingiz ham, qo'lingiz ham, jilmayishingiz ham shunga kiradi!

Muhayyo Salimjonning vujudi qaqshab to'lg'anayotganini ko'rib yoniga o'tirdi, qo'liga tushib qolgan gazeta bilan yelpindi, uzoq yelpindi. Salimjon anchadan keyin biroz yumshadi, lekin Muhayyoga xo'mrayib qaradi. Muhayyo ma'yus jilmayib turar edi. Salimjon hozir uzr ma'nosida uning qo'lini ushlashga tayyor edi, lekin erkaklik g'ururi yo'l bermadi, buning o'rniga chuqur xo'rsindi. Muhayyo yelpishdan to'xtadi va jilmayib dedi:

– Salimjon aka, agar siz meni rashk qilmasangiz o'ksir edim, chunki, eri rashk qilmaydigan xotinning hayoti yovg'on oshga o'xshasa kerak, deb o'ylayman. Bir o'qituvchimiz: «Rashk xususiy mulkchilik kayfiyatidan tug'ilgan», degan edi, yolg'on! Bema'ni gap! «Bulbul rashk otashida kuyib sayraydi», deb eshitganman, mana bunga ishonsa bo'ladi. Rashk juda-juda chiroyli narsa, lekin siz buning xunugini chiqarib yuboryapsiz. Hozir shundoq bo'lyaptiki, go'yo men bir xalta yong'og'-u ehtiyot qilmasangiz, mahkam ushlamasangiz to'kilib-sochilib ketaman! Bunaqa rashk xotin kishiga malol keladi, qattiq tegadi!..

Muhayyo uning «bulbul bo'lib qilgan xonishlari»dan ba'zi birini aytib berdi.

Salimjon uning bir-ikki e'tiroziga yon berganday bo'ldi-yu, qilmishlari nohaq ekanini anglagan sayin jirillay boshladi. Muhayyo gapni ortiq cho'zib o'tirmadi.

Shundan keyin Salimjon, har nechuk, insofga kelganday bo'ldi, xarxasha kamaydi, hatto yoshlar balida bir yigit Muhay-

yoni o'yinga tortib birga o'ynaganda e'tibor qilmaganday qattiq-qattiq gapirib, kulib o'tirgan bo'ldi.

Biroq keyin ma'lum bo'ldiki, Salimjon xarxasha qilmagani bilan butun dardini ichiga solib yurgan ekan, bir kuni yorildi.

Salimjon kechasi yomon tush ko'rdi: burni boltaga o'xshagan, o'zi qop-qora bir barzangi Muhayyoni bir oyog'idan sudrab ketayotgan emish. Muhayyo dod solish, yig'lash o'rniga nuqul kular emish. Salimjon uyg'ondi, lekin hali esini o'nglamasdan Muhayyoga chang soldi. Mast uyquda yotgan Muhayyo erkalanib ingradi. Hamon es-hushini o'nglamagan Salimjon irg'ib turdi-yu, Muhayyoni bo'g'di. Muhayyo pitirladi, xirilladi. Salimjon uni qo'yib yuborgan edi, karavotdan polga gursillab tushdi. Salimjon nima bo'lganini hanuz idrok etolmay shoshib o'rnidan turdi, chiroqni yoqib yubordi. Muhayyo og'zidan ko'kragigacha laxta-laxta qon kelib chalqancha yotar edi. Salimjon dodlab hovliga otildi va «dada», deb shunaqa baqirdiki, butun xonadon uyg'onib yugurib chiqdi.

Uyga kirib Muhayyoni ko'tarishdi. Uning ko'kragidagi qon emas, sochini tang'ib yotgan qizil ro'moli ekan. Salimjonning titrog'i biroz bosildi.

«Tez yordam» mashinasi Muhayyoni hushsiz holda kasalxonaga olib ketdi.

Bemorning ahvoli tang bo'lgani uchun yarim kechasi maxsus chaqirilgan shifokor Murod Ali bir kecha-yu bir kunduz uning tepasidan ketmadi.

Muhayyoni kasalxonaga kuzatib borgan qaynatasi o'g'lini so'roqqa tutdi. Salimjon bo'lgan voqeani qo'rqqanidan boshqacha qilib aytdi: «Tushida erkalanib falonchining nomini aytdi. O'zimning ham gumonim bor edi», dedi. Otasi peshonasiga bitta urib, «Chiroyli xotinning xosiyati yo'q demovdimmi, o'g'lim», dedi. Salimjon shunaqa demasdan «uyqusirab bo'g'ibman», deb qo'ya qolsa ham bo'lar ekan, bundoq deganidan keyin kasalxonaga borishi ota-onasining oldida noqulay bo'lib qoldi.

Muhayyo kasalxonadan chiqib to'g'ri o'z uylariga bordi. Bunga sabab Salimjonning qilmishi, kasalxonaga ko'rgani kelmagani emas, o'sha dargohdan zada bo'lib qolgani, o'q yeb yiqilgan qushday butun vujudi bilan qochishga talpingani edi.

Muhayyo bo'lgan voqeani ota-onasidan avval yashirsa ham keyin aytib berdi va eti junjikib: «Bosinqiraydigan kasali bor ekan», dedi.

Bir kun o'tdi, uch kun o'tdi, o'n kun o'tdi, na Salimjon, na qudalar, hech kim yo'qlamadi.

Mahallaga alvasti mish-mish bosh tiqdi: «Muhayyoning yaxshi ko'rgan yigiti bor ekan, uyqusida alahsirab otini aytib qo'yibdi», «Muhayyo birov bilan o'ynashib yurar ekan, Salimjon yarim kechasi kelsa birov devor oshib ketgan emish», «Muhayyo bokira emas ekan, eri insof qilibdi — sharmanda bo'lmasin deb shu choqqacha xotin qilibdi»...

Oyning oxirida butun oila kechki dasturxon ustida edi, birov ko'cha eshigini qoqdi. Muhayyo chiqdi. Quda tomon Muhayyoning yuklarini ikki mashina qilib berib yuboribdi. Muhayyo qaytib voqeani ota-onasiga aytdi va bulardan so'z chiqishini kutmay daftardan bir varag'ini shartta yirtib oldida, xat yozdi: «Men o'zimga tegishli hamma narsani, ya'ni jonimni olib kelganman, sizlarga hech qanaqa da'vom yo'q», dedi va xatni ota-onasiga ko'rsatdi. Muborakxonim ko'ziga yosh oldi. Hakimjon «Yaxshi javob!» dedi. Muhayyo chiqib, shofyorga xatni berib, yukni qaytarib yubordi.

VASIY

Bu yillar davomida Marg'uba Hakimjondan keyin to'rtta erga tegdi, beshovidan ham yolchimaganidan keyin hammasidan o'ch olish uchun har biridan qolgan yuq—uzuk bilan o'zidan besh yosh kichik, tabiatan xotin olishdan ko'ra, mol-dunyolik xotin bo'lsa uylanishga moyil Javlon degan yigitga tegib oldi. Uning o'lgan xotinidan Muattar degan qizi bo'lib, bolalar uyida ekan. Buni Marg'uba ikki yildan keyin bildi. Bular bir-ikki yil binoyidek turmush qilishdi, keyin Javlon qiliq chiqardi: bir joyda ko'p ishlamaydigan, tez-tez ichadigan, xotin-xalajga aylanishadigan bo'ldi. U ba'zan ko'cha-ko'yda yiqilib qolar, Marg'uba uni goh birovlarining qaznog'idan, goh birovlarining karavoti ostidan sudrab chiqarar edi. Shifokor Murod Ali singlisi Marg'ubadan allaqachonlar yuz o'g'irgan edi. Anvarning onasi qazo qilgan kunlarda yuz ko'rishdi-yu, biron oydan keyin ko'chirtirib keldi. Bunda Murod Ali bir tomondan yolg'izligini o'ylagan bo'lsa, ikkinchi

tomondan, jigarchilik ekan, singlisiga achinib, Javlon bu yerda biroz bo'lsa ham tiyilmikan, degan xayolga borgan edi. Biroq Javlon tiyilmadi, qayta Marg'ubaning bir dardi ikki bo'ldi: bir tomondan Javlonning jafosini tortsa, ikkinchi tomondan, qon yutib yurganini Murod Alidan yashirishi kerak edi. Uyda tovush chiqarmaslik uchun Marg'uba tishini tishiga qo'ygan sayin Javlon haddidan oshaverdi. Ichkisi kelsa o'zini Marg'ubadan farzand bo'lmaganidan alamzada ko'rsatar, biron xotinga aylanishsa Marg'ubaning qariligini yuziga solar, hatto birovlarning oldida ham uning betini so'rib tashlangan husayni uzumga o'xshatar, «Bir qop saksovulday g'ichirlamay-shiqirlamay o'l», deb kular edi. Avvalo Hakimjonning kulgisiga, undan keyin Murod Ali va qolaversa, qavm-qarindoshning ta'nasiga qolmaslik uchun Marg'uba Javlondan ajralishni xayoliga ham keltirmas, aksincha, uning oyog'iga ming bir kishan solish yo'lini ko'zlar edi. Uning oyog'iga solingan hamma kishanlar vaqt-soati bilan zangladi, parchalandi, endigi yangi, hali-veri zanglamaydigan kishan Murod Alidan qolgan hovli-joy, mashina, kassadagi naqd pul, Anvarning onasidan qolgan bir dunyo taqinchoqlar edi. Anvarning boshi ochiq. Muhayyo bilan munosabat paydo qilishi boshqa hamma dahshatlardan tashqari mana shu kishanning zanglay boshlashi, vaqti kelib parchalanishi xavfini tug'dirar edi.

Marg'uba yuragi hovliqib, Anvarning kelishini ham kutmadi, odatdagidan kamroq va tezroq pardoz qildi: havorang shohi ko'ylagini, baland poshnasi orqaroqqa ketgan amirkon tufisini kiydi, taqimiga tushadigan uzun, lekin ingichka ulama sochini soldi, bo'yniga qizil marjon, qulog'iga sariq baldoq taqdi, yuziga upani qalin surkab yonog'idagi ko'k xolini ko'mdi, gajaklarini chakkasiga tupuk bilan yopishtirdi, chamandagul do'ppini sap-sariq farqi ustiga qo'ndirdi, nafarmon ro'molchaga atir sepib ko'kragiga tiqdi-da, Muhayyoning onasi Muborakxonni qidirib ketdi. Muborakxonim omonat kassada ishlar ekan. Marg'uba yog'och panjaraning darchasidan boshini tiqib, salom yo'q, alik yo'q, sayrab ketdi: «Megajin qizingizni yig'ishtirib olasizmi, yo'qmi! Bitta yigitning shoxini sindirganlaring yetmasmidi, endi mening jiyanim qoldimi!.. Go'ristonda qo'ymasa, ko'chada qo'ymasa!..»

Muborakxonim Marg'ubani ilgari ko'rmagan, lekin eshitgan edi, hushi uchib ketdi, mijozlar va xizmatchilardan

xijolat bo‘lib darrov uni ko‘chaga olib chiqdi, xilvat darvoza-xonaga olib kirdi; Marg‘uba Muhayyo to‘g‘risida aqlga sig‘maydigan, og‘izga olib bo‘lmaydigan gaplarni gapirayotgan bo‘lsa ham qarshi so‘z aytga shovqin solib odam to‘plashidan qo‘rqib og‘irlik qildi, tezroq jo‘natish payidan bo‘ldi; lekin nomuslarga o‘lib bo‘ldi. Uyga borib Muhayyoning terisiga somon tiqish uchun ishining tamom bo‘lishini kutdi.

Marg‘uba Muborakxonimni «loyday qilib» hordig‘i chiqqandan keyin «Endi qizini tergasa ham tergaydi, tergamasa ham tergaydi», deb xotirjam bo‘ldi-yu, bu haqda Anvarga indamay qo‘ya qoldi.

Shu kuni kechki ovqatdan keyin ko‘cha eshigi taqilladi. Anvar chiqdi. Eshik oldida sochlari to‘zg‘igan, ko‘ylak yoqasi yirtilgan o‘sha qiz qon-qon yig‘lab turar, nuqul: «Bu qandoq gap! Bu qandoq bedodlik!» der, boshqa so‘z aytgani o‘pkasini sira bosolmas edi. Anvar ne mashaqqat bilan uni sal yupatib gap so‘radi. Qiz onasiga Marg‘uba aytgan gaplarni, ilon po‘st tashlaydigan tuhmatlarni aytib berdi va «Hozir ammingiz bilan bo‘lganimcha bo‘laman», deb ichkariga intildi. Uning ahvolini ko‘rib Anvar ham yig‘laguday bo‘ldi, lekin yo‘lini to‘dsi, bu gaplarning tagiga yetishni va‘da qilib, avtobus bekatiga eltib qo‘ydi.

Anvar qaytib kelganda ammasi asabiy kayfiyatda titroqi nafas chiqarib choy puflar edi.

– Ha, muncha hayallading, kim ekan? – dedi. G‘azab vujudini tish og‘rig‘iday qaqshatayotgan Anvar biron dag‘al gap aytib qo‘ymaslik uchun darrov javob bermadi, borib radioning qulog‘ini burar ekan, do‘ng‘illadi:

– O‘sha o‘zingiz bilgan qiz... – dedi.

Marg‘uba zag‘chaday shaqilladi:

– Shunaqami, juvon o‘lgur senga ham qizman dedimi?

Anvar baqirib berdi:

– Menga hech narsa degani yo‘q, – dedi va o‘zining tovushi o‘ziga erish tuyulib biroz tushdi, – men uni ikki marta ko‘rdim, xolos... Otini ham bilmayman!.. Lekin bekor boribsiz, amma! Shunaqa gumoningiz bor ekan, avval o‘zimdan so‘rasangiz bo‘lmasmidi?

Marg‘uba kelib uning yoniga o‘tirdi va guvillayotgan radioni o‘chirdi.

– Men sendan hech narsa so‘ramayman, hammasini ota-onangdan so‘rab qolganman! Ota-onang seni menga topshirib ketgan. «Otasidan hovli-yu mashinadan boshqa yana nimalar qoldi ekan?» deb atrofingda hid olib yurgan bitta shu megajin emasdir! Ahmoq bo‘lma! Men senga bo‘ladigan savdoni aytib qo‘ya qolay! Sening peshonangga Muattar yozilgan, Muattarning peshonasiga sen yozilgansan!

Anvar hayron bo‘ldi.

– Qanaqa Muattar?

– Muattar bitta – Javlon pochchangning o‘gay qizi! Otang yotib qolmaganda allaqachonlar fotiha qilar edik, balki to‘ylaring ham bo‘lar edi!

Anvar qizarib ketdi.

– Bo‘lmagan gapni qo‘ysangiz-chi!

– Otangning vasiyati bo‘lmagan gap, bir megajinni taksilarda olib yurishing, u megajin kuppakunduz kuni eshigimizni taqillatib kelishi bo‘ladigan gapmi? Muhayyo qanaqa narsa ekanini bilasanmi o‘zing?

Marg‘uba Anvarning ikkala bilagini mahkam ushlab o‘tirib Muhayyo to‘g‘risidagi mish-mishlarga o‘zidan bir talay qo‘shib gapirib berdi, shunday gaplarni aytdiki, Anvar bu gaplarni eshitgani yuzi chidamay o‘z bo‘lmasiga kirib ketdi. Marg‘uba vahimaga tushdi: «Muhayyo o‘lgur buning boshini aylantirib qo‘yganga o‘xshaydi-ku», deb uning ketidan kirdi, o‘rnini tuzatib bergan bo‘ldi, lekin chiqib ketishga shoshilmadi: Anvar Muhayyo to‘g‘risidagi gapga quloq solmayotganini ko‘rib Muattardan so‘z ochdi. Anvar Muattarning internatda o‘qiganini, keyin chet tillar institutiga kirganini bilar, lekin ko‘rganida hech qachon e‘tibor qilmagan edi. Marg‘ubaning aytishicha, Muattar hind bo‘limida o‘qir, imtihonlarini «a‘lo»ga topshirib, amaliy mashg‘ulot uchun bir necha qiz bilan Hindistonga ketayotgan ekan. Marg‘uba «Muattarga xat yoz», demoqchi bo‘lib gapni ko‘p aylantirdi, uning so‘nggi xatini, xatga qo‘shib suratini keltirib berdi. Anvar uni imtihonlarini «a‘lo»ga topshirgani bilan tabriklab, Hindiston safariga oq yo‘l tilab xat yozadigan bo‘ldi-yu, ammasining shaqillashidan qulog‘i orom oldi. Marg‘uba xat bilan suratni qo‘yib chiqib ketdi.

Anvar suratni qo‘liga oldi. Marg‘ubaning maqtovlaridan keyinmi yo o‘zi ilgari durustroq e‘tibor qilmagani uchunmi, Muattar ko‘ziga xunukroq ko‘rindi. Uning ko‘z oldiga Muhayyo

keldi. Muhayyoning oldida esa Muattar ancha xunuk, suratda cho‘chigan kalamushday pisib, baqrayib turar edi. Anvar shu damgacha Muhayyoga durustroq e‘tibor qilmagan ekan, Muhayyo hozir, ammasi boshiga shuncha tosh-tuproq yog‘dirgandan keyin ham yerga toptalgan oltinday yarqirab turar edi. Uning ko‘z oldiga dadasi dafn qilingan kuni Muhayyoning yig‘idan shishib ketgan qovoqlari, boya eshik oldida yig‘lab turgani keldi, qulog‘iga o‘sha kuni «Mard bo‘ling, Anvarjon», degani, taksi kutishganda yetimlikka ko‘nikish, odamning taftini odam ko‘tarishi, o‘rtoqlik va do‘stlik haqida aytgan gaplari eshitilib ketdi.

Anvar o‘tirib Muattarga xat yozdi, tabrikladi, oq yo‘l tiladi va xatning oxirida: «Ammam menga bir xil gaplarni gapirdilar, shundan xabaringiz bormi?» dedi. Konvertni yopishtirganidan keyin ko‘ngli to‘lmadi-yu, bir parcha qog‘ozga: «Men hali yoshman-ku», deb yozdi-da, buklab-buklab konvertning chekkasidan tiqib yubordi.

Uch kunga qolmay Muattardan shamol-to‘polon ko‘tarilib uzundan-uzoq xat keldi. Muattar xiyla betgachopar qiz ekan, xatda Marg‘ubani tuproqqa qorib tashlabdi: «Men erga tegadigan bo‘lsam dallolning keragi yo‘q», debdi. Marg‘uba o‘zini yerga ko‘tarib urdi, yuzini yuldi, buni «pandavaqi Anvarning eti bilan terisi orasiga kirib olgan» Muhayyodan ko‘rdi.

Ertasiga Anvarni institut yoshlar tashkilotining kotibi Rahimjon chaqirtirdi va kecha ammasi «Muhayyoning das-tidan dod», deb kelganini aytdi. Marg‘uba qaysi kuni ke-chasi Muhayyo to‘g‘risida Anvarga nimalar degan bo‘lsa ortig‘i bilan Rahimjonga to‘kib solibdi va Anvarni «Muhayyo balosidan» qutqarib berishini yoshlar tashkilotidan talab qilibdi.

Rahimjon Muhayyo va uning otasini yaxshi bilar, Muhayyoning eri bilan ajrashgani va buning sababidan xabardor ekan, Marg‘uba qalashtirib tashlagan gaplar boshdan-oyoq bo‘hton ekanini aytib, taassuf bildirdi. Anvar bo‘lgan voqeani to‘liq aytib berdi. Rahimjon Anvarning kimga uylanishi to‘g‘risida otasi vasiyat qilganiga mutlaqo ishonmadi. «U kishi bunaqa odam emas edilar», dedi. Marg‘ubaning jag‘ini tiyish haqida choralari ko‘rish niyati borligini aytdi.

Anvar bu tuhmatlardan xuddi o'zi qutulganday xursandligidan yer-u ko'kka sig'madi, kotibning so'zlarini aytib Muhayyodan suyunchi olgani shoshildi; adresini olib yugurganicha ketdi va hovliqqanicha eshikni taraqlatib ochdi-yu, hovlining o'rtasiga borib qolganini o'zi ham bilmay qoldi. Muhayyoning onasi Muborakxonim tandirning oldida borib-kelib non yopayotgan ekan, Anvarni ko'rib hayron bo'lib qoldi. Anvar yosh boladay quvonib: «Men... m'en Anvarman! Yoshlar tashkiloti kotibi».

Muborakxonim harchand hovuridan tushgan bo'lsa ham, Anvarni ko'rib yana lovillab ketdi-da, qo'lidagi uchi tutab turgan kosovni baland ko'tarib: «Hu amming boshingni yesin!» deb bir quvladi. Anvar kirgan eshigini topolmay, oshqovoq palagi bosib yotgan devordan oshib ketdi.

ONAIZOR

Muborakxonim shuncha gap-so'zdan keyin Anvarning hovliga bunchalik beibo bostirib kirganiga o'zicha ma'no berdi-yu, Marg'ubaning dod-faryod qilgani, Muhayyoning turmushi nima uchun buzilganligi to'g'risida tarqagan mish-mishlarda jon bor, degan fikrga keldi-da, «Muhayyo nahot shu ahvolga, ota-onasining oppoq sochini oyoqosti qiladigan bir ahvolga tushgan bo'lsa?» deb yuragi orziqdi.

Yana bir tandir bo'ladigan non yopilmasdan qoldi. Muborakxonim xo'rliги keldi, yuzini changallab xo'p yig'ladi, keyin tutaqdi; Muhayyo nimadandir quvonib hakkalab-sakrab ko'chadan kirib kelganda esa uradigan, sochlarini yuladigan, o'zini g'ijimlab tashlaydigan bir vajohat bilan unga tomon otildi. Muhayyo onasining vajohatini ko'rib qo'rqib ketdi, og'zidan chiqayotgan peshtaham so'zlarni eshitib, «Yana biron chaquv bo'lganga o'xshaydi», deb o'yladi-da, uni hozir jahldan tushirishga urinish behuda ekanini ko'rib cho'kka tushdi va «uring» degan ma'noda bosh egdi. Muborakxonim birdan to'xtadi, vujudi titrab qiziga o'qtalغان mushtini o'zining ko'kragiga, boshiga urib dod soldi:

– Xudoyo bo'yning uzilmasin, bolam! Bo'yning uzilmasin!

Garang bo'lib qolgan Muhayyo uning qo'llarini tutdi, suyab supaga o'tqazdi.

– Ayajon, o‘zingizni bosing! Nima gap o‘zi? Nima bo‘ldi? Nima gunoh qildim?..

Muborakxonim uning uzatilgan qo‘llariga shart-shurt urdi, ikki yelkasidan ushlab itarib tashladi. Muhayyo chalqancha yiqilayozdi, ikki qo‘liga tayanib, yerga o‘tirib qoldi, boshidan do‘ppisi uchib ketdi. Muborakxonim yana urmoqchi bo‘lib o‘dag‘ayladi.

– Gunohingni bilmaysanmi?!

Muhayyo ko‘zlari javdirab onasiga qaradi.

– Bilaman, ayajon, bilaman, gunohim qiz bo‘lib tug‘ilganligim...

Xayriyat, shu chog‘ Hakimjon kelib qoldi-yu, Muborakxonim mojaroni unga bildirishni istamadi shekilli, boshi og‘riyotganini bahona qilib yonboshladi. Muhayyo buni fahmlab darrov o‘rnidan turdi, chopqillagancha uyga kirib, ko‘krak burma ko‘ylagini kiyib chiqdi, qolgan nonlarni yopib olgani tandirga o‘t qaladi. Hakimjon Muborakxonimning avzoyidan xafagarchilik bo‘lganini payqab uni gapga soldi. Muborakxonim bo‘lgan voqeani kasalday inqillab, zorlanib aytib berdi. Hakimjon miyig‘ida kuldi-yu, issiq non botirib yegani Muhayyodan bir piyola sovuq suv so‘radi. Muhayyo suv keltirib dasturxonga qo‘yganda Muborakxonim unga otasi oldida nasihat qildi:

– Ersiz xotinning boshiga Buxorodagi yuvindi to‘kiladi, jon qizim! Anvar hirsday yigit bo‘la turib hovlimizga shunday beibo, beandisha bostirib kirganini ko‘rgan kishi nima deydi?

Muhayyo hayron bo‘ldi:

– Anvar? Nimaga kelibdi?

Muborakxonim yana qizishdi:

– Sen bilsang kerak?!

– Nima dedi?

– Og‘iz ochgani qo‘ygan bo‘lsam deydi-da! Kosovni olib bir quvdim!..

Muhayyo onasiga mung‘ayib qaradi.

– Yetimchani-ya? Ko‘ngli yarimta bir bechoradan ikki og‘iz gap so‘rasangiz nima qilar edi, ayajon?

Hakimjon dimog‘ida kuldi.

– Undan gap so‘ragandan ko‘ra sening yuzingga qora chaplash osonroq-da!

Muborakxonim biroz xijolat bo‘ldi.

– Men buning yuziga qora chaplaganim yo‘q, har qanaqa onaning ham ko‘ngliga keladi...

Muhayyo uning boshini, yelkasini siladi va yig‘lamsiradi:

– Ayajon, men sizdan gina qilayotganim yo‘q! O‘zingiz aytdingiz-ku: ersiz xotinning boshiga Buxorodagi yuvindi to‘kiladi... To‘g‘ri, xotin-xalajning soyasi yupqa bo‘ladi. Turmushim buzilganda faqat mening to‘g‘rimda mish-mish chiqdi-ku, Salimjon to‘g‘risida bir og‘iz ham gap bo‘lgani yo‘q! Xayriyatki mahalla-ko‘y meni yaxshi biladi, hech kim bilmaydigan, paranjidagi xotin bo‘lsa nima bo‘lar edi?

Muhayyo o‘pkasi to‘lib tandir boshiga qarab ketdi.

Muborakxonim birpas dami ichiga tushib ketdi-yu, Hakimjonga yopishdi.

– Siz shu narsaga beparvo bo‘layotibsiz, buning oxiri voy!..

Hakimjon bir burda issiq nonni sovuq suvga botirib og‘ziga solar ekan:

– Muhayyo bilan Anvar orasida nima gap borligini bilmayman, – dedi. – Har nechuk Marg‘uba har vaj bilan bizni notinch qilish yo‘lini ko‘zlagani ko‘zlagan deb bilaman. Siz bilmaysiz, aytсам balki ishonmassiz... Vaqtida bu xotin o‘zining jinoyatini mening o‘limim bilan yopmoqchi bo‘lgan edi. Bo‘lmadi, men urushdan omon keldim; undan keyin «meni baxtsiz qilgan shu odam», demoqchi bo‘lib, boshini u eshikdan bu eshikka urdi-yu, kalavasining uchini yo‘qotib qo‘ydi: ikkovimizning nasibamiz qo‘shilgan ekan, xabaringiz yo‘q, oramizni buzish uchun sizning to‘g‘ringizda har xil gaplar uchirdi; yo‘q, tinch-totuv turmush qildik. Muhayyo tug‘ildi, o‘sdi... Muhayyoning turmushi buzilgandan keyin mahallada tarqalgan mish-mishlar urug‘ini Marg‘uba sepgan emas, deb o‘ylaysanmi? Endi qizimizni badnom qilmoqchi bo‘lyapti! Men uning erini bilaman, eri o‘sha bo‘lsa turmushini ham tasavvur qilish mumkin!

Muborakxonim bu gaplarga sukut qilib quloq soldi, pirovardida boshini ko‘tarib eriga yolvord:

– Har qalay, Muhayyoni bu yo‘ldan qaytaring!

Hakimjon bo‘g‘ildi.

– Qaysi yo‘ldan? Muhayyo biron yo‘lga kiribdimi?

– Achchig‘ingiz chiqmasin... Anvar yosh, aqli ikki ko‘zida, biron kori hol bo‘lsa umr bo‘yi qizimning boshi ta‘nadan chiqmaydi. Muhayyoga it tekkan!..

Hakimjon yana ham bo'g'ildi, lekin non yopayotgan Muhayyo eshitmasin uchun qattiq shivirladi:

– Bu nima deganingiz? Endi Muhayyo umr bo'yi baxtsiz bo'lishi, xotini o'lgan yo xotin qo'ygani odamni kutishi, o'zini uning oyog'i ostiga tashlashi kerakmi? «Muhayyoga it tekkan» emish! Salimjonning onasi ham o'z farzandiga shunday deb qararmikin?

– Yo'q, – dedi Muborakxonim, – erkakning yo'rig'i boshqa!

Hakimjon zaharxanda qildi:

– Undoq bo'lsa boshidan tushaylik: sakkizta xotin bitta erkakning cho'risi bo'lsin, farzand degani shifokorlarga emas, mozorlarga qatnasin... Yana aytaman, Muhayyo bilan Anvar orasida biron gap borligini bilmayman! Lekin qizimizni o'limdan qutqargan Murod Alining arvohi haqi uning yakka-yu yagona farzandi Anvarni bu oiladan sug'urib olish kerak! Bu to'g'rida qo'limdan kelganini ayamayman! Agar Muhayyo Anvarga ko'ngil qo'ysa boshimni osmonga yetkazgan bo'ladi.

Muhayyo yopgan nonini savatda keltirib dasturxoniga to'kdi va yoyib qo'ydi, sovigan nonlarni savatga solib tokning so'risiga osdi.

Shu bilan boyagi mavzuda gap to'xtab qoldi.

Muborakxonim biroz insofga keldi: qizini mahalladan ham yaxshiroq bilgani holda uning to'g'risida ko'ngliga shunaqangi gaplarga yo'l bergani uchun xijolat bo'ldi, buning ustiga, Muhayyo aytmoqchi, ko'ngli yarimta bir yetimchaga qilgan muomalasidan ko'ngli g'ash bo'ldi, so'z o'rni kelishi bilanoq qilmishiga pushaymon ekanini so'z va yo ishora bilan bildirishini eslab qoldi. Ertasiga ertalab nonushta mahalida, Anvarga alahsib tandirdan bexabar qolganida, uning ko'zi biron kuygan nonga tushdi-yu, beixtiyor:

– Anvarni ko'rib qolsang, ko'nglidan chiqar, qizim! – dedi.

– E, «ko'rib qolsang» nimasi! – dedi Hakimjon. – Anvarni qidirib topishi, nimaga kelganini bilishi kerak emasmi?

Hakimjon bu gapni shu qadar hayron bo'lib, shunday bir ohangda aytdiki, Muborakxonim so'z topolmay:

– Mayli, mayli, – dedi va «uni qayoqdan topadi, qayerda ko'rishadi», deb ham so'ramadi.

KO'K PASHSHA

Muhayyo Anvarni qayerdan qidirishni bilmas edi: uyiga borib bo'lmaydi, fakultetda mashg'ulot yo'q. U o'ylab-o'ylab fakultet pochta taxtasida xat qoldirishdan boshqa iloj topolmadi-da, shu maqsad bilan ketayotganida nima xayolga borib Anvarning ko'chasidan yurdi: ko'chani ikkiga bo'lgan xiyobondan o'tganida muyulishdagi pivoxona oldidagi ariq bo'yida cho'qqayib o'tirgan Javlonni ko'rib qoldi. Javlon egnida sariq mayka, nos rang galife shim, tepakal qip-qizil boshini yaltiratib pivo ichib o'tirar edi. Muhayyo negadir Anvarni shu atrofdan qidirib u yoq-bu yoqqa ko'z tashlab o'tib borayotganida Javlon uni ko'rib qoldi. U qo'lidagi pivoning ko'pigini puflab tashladi-da, naridan-beri ichdi, og'zini bilagi bilan artib, oyog'idagi kattakon kalishini shaloplatganicha Muhayyoga tomon yugurdi, kelib so'rashdi, qo'lini qo'yib yubormasdan qayta-qayta uzr so'radi. Uning qip-qizil, yaltiroq boshini mayda ter bosgan, qisilgan ko'zlarining ikki burchi oq-sariq, o'zidan dimiqqan xom teri hidi kelar edi. Muhayyo uning qisilgan ko'zlari, anqib turgan hididan jirkanib, gapni cho'zmaslik uchun nega uzr so'rayotganiga ham qiziqmadi. Anvarni so'radi. Javlon uning Anvarni yo'qlaganidan xursand bo'lganiday bir harakat bilan «Anvar shu yerda! Uch sekund!» dedi-da, yana oyog'idagi kalishini shaloplatib lo'killaganicha borib, ariq bo'yidagi butaga ilib qo'ygan ustki katak ko'ylagini kiydi, Muhayyoni ta'zim bilan pivoxonaning orqasidagi qizil darvozaga boshladi. Muhayyo Anvarning shu yerda ekaniga suyunib, Javlonning ketidan ergashdi.

Ikkovi yoz bo'lishiga qaramay, balchiq hidi anqib turgan hovlida qalashib, sochilib yotgan yashiklar, yumalab yotgan bochkalarni oralab o'tib, oldi dasmolqovoq bilan to'silgan pachoq ayvonchaga kirishdi. Javlon ro'paradagi oynali eshikni ochdi, chetlatib Muhayyoga yo'l berdi. Muhayyo ichkariga qadam qo'yishi bilan g'ira-shira hujraning dim-chirigan havosidan ko'ngli ozib ketdi. Hujraga faqat eshik oynasidan yorug' tushar, derazasi yo'q edi. Javlon hujraning to'ridagi kattakon sandiqqa qop yozib Muhayyoni o'tirishga taklif qilarkan, «Uch sekund!» deb chiqib ketdi. Muhayyo ko'zi qorong'ilikka ko'nikkandan keyin u yoq-bu yoqqa qaradi.

Bu yer birov turadigan hujradan ko'ra ko'proq qaznoqqa o'xshar edi: bir chekkada tosh-tarozi, faner va tunuka quti, qutichalar: to'la yarim qog'oz xaltalar, devorda arra, o'rog'liq sim...

Muhayyo yuragi hovliqib, yugurib tashqariga otildi va ayvonchadan chiqayotganida Javlonga yo'liqdi. Uning bir qo'lida gazetaga o'rog'liq bir nima, ikkinchi qo'lida bir shisha vino.

– Xo'sh? – dedi shoshib.

– Qani Anvarjon?

Javlon uning yo'lini to'sdi.

– Hozir keladi, dedim-ku! Uch sekund!

Muhayyo uning yonidan o'tmoqchi bo'ldi.

– Ko'chada kutaman.

Javlon yalindi:

– Birpas o'tiring! Hozir aytib kelaman! Odamning sazasin o'ldirmang...

Muhayyo uning ikkala qo'li bandligidan foydalanib zo'r bilan o'tib ketgan edi, Javlon qo'lidagi gazetaga o'rog'liq narsani tashlab, uning bilagidan ushladi.

– Sizga gapim bor. UZR so'ragani sizni qidirib topolmay yurgan edim. Marg'uba sizga beadabchilik qilibdi, o'lasi qilib urdim. Bu xususta sizdan hali qarzdor ekanimni bildirishim kerak! Birpas o'tiring!– dedi va bir tomonga qarab qichqirdi:– Anvarjon!

– Kerakmas, kirmayman! – dedi Muhayyo va jo'namoqchi bo'lgan edi, Javlon nima balo qildi-yu uning bir poy tuflisini yechib oldi.

– Siz shundoq kiring, men Anvarni olib kelaman!

Muhayyo tuflisiga qo'l uzatdi.

– Rahmat, ovora bo'lmay qo'ya qoling! Ishingizdan qolmang...

Javlon tirjaydi:

– Men ishni ko'p qilganman, davlatga mehnatim singgan, endi dam olishim kerak! Haqqim bor!..

Javlon Muhayyo to'g'risida Marg'ubaning aytgan so'zlaridan, qo'ni-qo'shnilarga shaqillashidan «Muhayyo erkak kishini qo'lini ushlasa yubkasi tushib ketadi», degan xulosaga kelgan edi. Muhayyo uning beiboligini ko'rib qo'rqib ketdi.

– Qoching, hozir dod deyman!

Javlon shivirladi:

– Anvar yosh bola-ku, qadringizga yetadigan odam bilan gaplashsangiz-chi! Bitta-ikkita ko‘ylak olib berish qo‘lidan keladigan odam bilan gaplashing!..

Muhayyo qip-qizarib ketdi va ikkala yuzini ushladi.

– Voy!.. Onangizga ko‘ylakni bировlar olib berarmidi? Nega hamma xotinga bir ko‘z bilan qaraysiz!..

Javlon tirjayib bo‘ynini qashladi.

– Go‘ristonda ham sizni shu ko‘ylakda ko‘rgan edim, boshqa ko‘ylagingiz yo‘qmikan debman...

– Go‘ristonda ko‘rganingizda boshqa ko‘ylakda edim, – dedi Muhayyo tuflisiga qo‘l uzatib, – men boshingizning sirti shunaqa silliq, pashsha qo‘nsa toyilib tushadi desam, ichi ham shunaqa, hech narsa turmaydiganga o‘xshaydi!

Javlon boshdan gapirgan kishini jinidan battar yomon ko‘rar edi, qizarib ketdi, dam o‘tmay g‘azabi keldi.

– Men sizga nima dedim, nihoyati, ko‘ylak olib beray debman! Muncha sassiq xotin ekansiz! Eringiz shuning uchun haydab yuborgan ekan-da! – dedi va bunga ham qanoat qilmay uni masxara qildi. – Shunaqa deng, boshing kal, senga tegmayman deng?!

Muhayyo ham kalaka ohangida dedi:

– Tegsam olarmidingiz?

– Olar edim! – dedi Javlon va yana nimadir demoqchi bo‘lgan edi, Muhayyo so‘zini bo‘ldi:

– Ko‘k pashsha o‘likka qo‘nguchi edi, men tirikman-ku! Javlon tuflini qulochkash qilib uloqtirdi.

– Olsam ham Afg‘onistonga olib borib xotin qilar edim, bilasanmi, har kuni bittadan qovurg‘angni sindirib, sug‘urib tashlar edim!

Muhayyo tuflisini kiygani hakkalab borar ekan, to‘xtab orqasiga qarab kuldi:

– Afg‘onistonda ko‘rishgunimizcha xayr! – dedi va tufli-sini kiyib yugurganicha chiqib ketdi.

YOSUMAN

Muhayyo Anvarning fakultetiga bordi, pochta taxtasida unga xat qoldirdi-da, Javlonning bezoriligini aytib ko‘nglini

bo'shatish uchun hovliga oshiqdi, biroq onasining xushhol chehrasini ko'rib kayfini buzgisi kelmadi, indamay qo'ya qoldi. Muboraxonim qilmishidan hamon xijolat bo'lib, undan gap so'ragani ham botinolmadi, o'zi indamaganidan keyin «Ko'rishmagan bo'lsa kerak», deb qo'ya qoldi.

Anvar Muhayyoning xatini oldi, yakshanba kuni ertalab choydan keyin galstugini siqib bog'lab chiqib ketayotgan edi, Marg'uba birdan «Qayoqqa?» deb qoldi. Anvar garang bo'lib biron vaj aytgani so'z topolmay iziga qaytdi, birpasdan keyin o'z bo'lmasining derazasidan tushib ketdi.

Muhayyo shaharning narigi chekkasidagi «Rohat bog'-chasi»ning kiraverishida kutib turar edi. Anvarni uzoqdan ko'rib qiyshayganicha unga qarshi yurdi. Anvar yosh boladay irg'ishlab-irg'ishlab chopdi, yetib kelguncha sabri chidamay kotib Rahimjonning gapini, va'dasini yo'l-yo'lakay aytdi, yetib kelganida Muhayyoni quchoqlab olayozdi. Muhayyo o'zini tortgan edi, kichkina ariqchadan o'tkazib qo'yish bahonasi bilan tirsagidan ushladi, ariqdan o'tilgandan keyin ham qo'yib yubormadi. Muhayyo birov ko'rib qolishidan hadiksirab atrofga ko'z qirini tashladi, lekin qo'lini tortib olmadi.

Anvar yoshlar tashkilotida bo'lgan gapni kechgacha gapirib ham tugatolmasman, deb o'ylagan edi, biroq butun tafsiloti bilan gapirganida ham bir necha daqiqadan oshmadi. Muboraxonimning muomalasi to'g'risida esa gapirishni lozim ko'rmadi. Muhayyo bu haqda uzr so'ramoqchi bo'lib gap boshlagan edi, Anvar tiqilib, qornini ushlab, qotib-qotib kuldi. Uning uchun bu hodisa, aftidan, yosh bolaning shaftoli o'g'irlikka tushib quvg'in yeganiday bir gap edi. Shunday bo'lsa ham Muhayyo onasining o'z qilmishidan xijolatda ekanini aytdi. Anvar bunga javoban negadir «rahmat» dedi. Shu bilan bu gap ham tamom bo'ldi. Muhayyo Javlon haqidagi gapni og'ziga olgani jirkandi. Uning Anvarga tikilib turgan ko'zlarida: «Bu qabih manzarani men ko'rdim, senga eshishni ham ravo ko'rmayman», degan bir ma'no yotar edi. Muhayyo to'xtadi. Anvar uning to'xtashini «endi uy-uylikka» deb tushundi-da, shoshib, «Yana birpas yuraylik, aytadigan gapim ko'p edi, esimdan chiqib qoldi», dedi.

Muhayyo rad javobini bermoqchi edi, uning javdirab turgan ko'zlariga qarab og'zi bormadi-da, shivirlab nolidi:

– Yana birov ko‘rib qoladi, yana baloga qolamiz.

Anvar xavotir olib atrofga ko‘z tashlasa ham sipohgar-chilikni qo‘ldan bermadi:

– Birov emas, hozir ammamning o‘zi ko‘rib qolsa ham pisand emas! – dedi, keyin xunob bo‘ldi: – Nima uchun men Muattarni olishim kerak? Men Javlonning o‘gay qizi Muattarni olishim kerak emish! Ota-onamning vasiyati shu emish! Holbuki, onam qazo qilganlarida Muattar bog‘cha yoshida edi. Dadamning ko‘nglida shundog‘ gap bo‘lsa loqal ishora qilar edilar!

Muhayyo bu haqda hech narsa demadi. Ikkovi parkning xilvat xiyobonlarini uzoq kezishdi. Muhayyo Anvarning yana Muattar to‘g‘risida gapirishini, unga o‘zining ko‘nglini yana ham aniqroq aytishini istadi shekilli, maslahat tarzida dedi:

– Ota-onangiz vasiyat qilmagan taqdirda ham ammanıziz sizga yomonlikni ravo ko‘rmasa kerak-ku, nega o‘sha qizni olmaysiz!

Anvar bu gapni undan kutmagani uchun tajang bo‘lib chakkasini qashidi.

– Chunki yaxshi ko‘rmayman! Chunki ko‘nglimning ko‘chasidan ham o‘tgan emas! Chunki men uni bilmayman! U ham menga tegmoqchi emas!

Bitta-bitta qadam tashlab biroz jim yurishgandan keyin Muhayyo so‘z mavzuyini o‘zgartirish uchun dedi:

– Qavm-qarindoshlaringiz, yor-do‘stlaringiz sizni yo‘qlamay qo‘yishdimi?

Anvar xo‘rsindi.

– Mening yoshimda menga o‘xshab erka o‘sgan bola yor-do‘st emas, tengqurlaridan o‘rtoq orttirar ekan, xolos. O‘rtoq faqat o‘ynagani yaxshi!

– Yo‘q, Anvarjon, qars ikki qo‘ldan chiqadi. Erka o‘sganman deyapsiz, ehtimol o‘rtoqlaringizga siz ham faqat o‘rtoq bo‘lgandirsiz. Ota-onasi erka o‘stirgan bola ko‘pincha xudbin bo‘ladi... Qavm-qarindoshlaringiz ham yo‘qlashmaydimi?

Anvar anchadan keyin javob berdi:

– Yo‘qlab turishadi, yig‘ilish kerak bo‘lganda yig‘ilishadi, yig‘lash kerak bo‘lganda yig‘lashadi, menga taskin-tasalli berishadi. Bilasizmi, bir-biriga o‘xshagan, bir-biridan sovuq quyma gaplarni eshitgani yuragim bezillaydi. Bironta odam-

ning qalb soʻzini, bironta odamning issiq nafasini sezmayman! Bunaqa yetimlik, bunaqa kimsasizlikni hech kimning boshiga solmasin! Margʻuba ammam qiziq, menga tasalli bergan boʻlib: «Hammaning ham ota-onasi oʻladi», deydi! Uning eri Javlon amakim undan ham oshiradi: «Ich shu alamlarga!» deb menga nuqul vino tutadi!.. Gamlet aytmoqchi, yo rabbim, odam odamga bunchalik muhtoj boʻlar ekan-ku!..

Anvar yana kimsasizligidan, nazarida oralaridan mehr-oqibat koʻtarilib borayotganidan nolidi, yana ammasining Muattar toʻgʻrisidagi gaplaridan xunob boʻldi. Muhayyo gap aylanib: «Afsuski erga tegib chiqqan ekansan, yoʻqsa seni olar edim», degan mazmunga yaqinlashuvidan qoʻrqib, endi ketaylik, demoqchi boʻlib toʻxtadi, lekin uni tashlab ketgani koʻngli boʻlmadi-yu, kinoga taklif qildi.

Kino bu yerdan yuz qadamcha narida boʻlib, kunduzgi seans yaqin orada boshlanishidan radio xabar berib turar edi. Anvar bilet oldi, eshik oldida chetlanib Muhayyoga yoʻl berdi. Shu choq shangʻillagan bir tovush chiqdi-yu, Muhayyo munkib ketdi. Anvar shundoq qarasa, yonida tirik murdaday boʻlib, hansirab Margʻuba turibdi, u shovqin solib yana Muhayyoga hamla qildi. Anvar uni orqa yoqasidan ushlab uloqtirib tashladi-da, Muhayyoni quchogʻiga olib chetga olib chiqdi. Margʻuba nuqul: «Bu olqindi qiz olmagan yigitning boshini aylantirib yuribdi!» deb dodlar, yulgani goh Muhayyoga hamla qilar edi, goh Anvarga. Odam yigʻildi, xonatlas koʻylak kiygan semiz bir xotin lapanglaganicha Muhayyoga yaqin borib: «Oʻl bu kuningdan! Senga oʻxshaganlarning qorasi yuqib, oʻqigan qizlarning hammasi haromga oʻxshab qoldi!» — dedi. Boshqa bir ayol shovqin solib, uni itarib tashladi. Semiz xotin yiqilib, oyoqlari koʻtarilib ketdi. Gʻovur kuchaydi.

Militsiya serjanti keldi. Margʻuba halloslaganicha uning oldiga bordi va bu yerda sodir boʻlgan zoʻr jinoyatdan jabr koʻrgan kimsaday arz boshladi, jabr koʻrgan Anvarni yoqlagan boʻlib, Muhayyoning shaʼniga xotin kishining ogʻzidan chiqishi mumkin boʻlmagan gaplarni aytdi. Muhayyo yuzini ikki qoʻli bilan changallab yigʻlar, ingrar, toʻlgʻanar edi. Anvar uni bagʻriga bosib jonini berguday boʻlar edi, nihoyat, bor tovushi bilan qichqirdi:

– O‘rtoq serjant! – Birdan g‘ovur bosildi. – Yolg‘on! Bu yosuman Muhayyoga tuhmat qilayotibdi! Muhayyo mening xotinim! – dedi.

Hamma jimjit bo‘lib qoldi. Marg‘uba yuzini timdalab, og‘zini katta ochganicha oyoq uzra turib hushidan ketdi. Serjant xaloyiqni tarqatdi.

– Qani, o‘rtoqlar, kinodan qolmanglar, – dedi, keyin Marg‘ubaga chest berdi. – Siz ham jo‘nang! Bular-ku er-xotin ekan, siz nima qilib yuribsiz orada yosuman bo‘lib?

Marg‘uba boshidan tushib ketgan ko‘k ro‘molini yopindi, sekin burildi, narida, xiyobonda bir-biriga suyanishib, bittabitta qadam tashlab ketayotgan Anvar bilan Muhayyoga bir qaradi-da, hozir borib bularni bir nima qiladiganday, shoshib jo‘nab qoldi.

Muhayyo birozdan keyin o‘ziga keldi, ko‘z yoshidan ivib ketgan ro‘molchasi bilan titrayotgan qo‘llarining kaftini ishqar ekan, Anvarga mung‘ayib qarardi.

– Anvarjon aka, nega unaqa dedingiz?.. Nega xotinim dedingiz! Lekin bu bilan meni shuncha odamning oldida ammingizning oyog‘i ostidan tortib oldingiz, boshingizga ko‘tardingiz! Rahmat! Endi uyga qanaqa borasiz?

Anvar ko‘kragini ko‘tarib mushtini tugdi.

– Boraveraman! Ammam bir nima desin-chi, haydayman! Uyimizdan haydab yuboraman! – dedi, lekin Muhayyoni uyiga pasqam ko‘chalardan, chakalakzordan o‘tadigan so‘qmoqdan kuzatib qo‘ydi.

Ikkovi chakalakzorning chiqaverishida to‘xtadi. Muhayyo xayrlashgani qo‘l berdi. Anvar uning qo‘lini mahkam ushlab sekin o‘ziga tortdi. Muhayyo besaranjom bo‘lib:

– I-i-i, xafa bo‘laman!.. – dedi. – Men sizning bunaqa qilishingizni bilsam chaqirmas edim, kelmas edim...

Anvar uning qo‘lini darrov qo‘yib yubordi.

– Kechirasiz... Men betingizdan bitta o‘pmoqchi edim, to‘g‘rilikcha... Qo‘lingizdan o‘pishim ham mumkin! Mumkinmi?

Muhayyo bu sodda – beg‘ubor, ich-tashi bir bolaga havas bilan qaradi, agar uyalmasa hozir o‘pgani bir emas, ikki yuzini tutar, balki o‘zi ham o‘par edi. Uning jilmayib turganini ko‘rib Anvar qo‘lini sekin oldi, xavotirlik bilan labiga tegizdi, keyin qayta-qayta o‘pdi, yuziga surkamoqchi bo‘ldi. Muhayyo

qitig'i kelganday qiqirlab qo'lini tortib oldi, burilib ariqdan hatladi-da, katta yo'lga chiqib qo'lini silkitdi, ikki qo'lini qanot qilib chopqillaganicha ketdi.

Anvar uyga qaytib kelganida ko'cha eshigi berk edi, taqillatganda rangi murda bo'lib ketgan Marg'uba eshikni ochdi, ochmadi – uzun zanjirni zulfidan chiqarmasdan eshikni qiyalatib qaradi-da, Anvarni ko'rib, «Xotining bilan qo'sh-mozor bo'!» deb o'shqirdi, eshikni qattiq yopib qulfladi, tanbasini tiqdi va qattiq-qattiq qadam tashlab yiroqlashdi. Anvar eshikni yana taqillatdi, uzoq taqillatdi, bo'lmaganidan keyin yondoriga tirmashib tomga chiqdi, tunukani taqillatdi. Marg'uba uyning eshigidan boshini chiqardi.

– Haddingdan oshma, bola, hozir militsiya chaqiraman!

Anvar tunukani taraqlatib tepdi.

– Men ham militsiya chaqiraman! Ota-onamdan qolgan hovliga meni kirgizmaslikka nima haqqingiz bor? Haqqingiz yo'q! Ko'chib keting! Hozir ko'chib keting!

Marg'ubaning joni halqumiga keldi. Yugurganicha chiqib hovlidagi tosh bormi, g'isht bormi, qo'lga nima tushsa Anvarga otaverdi. Anvar hammasini ilib olib hovliga tashladi, so'nggi yarimta g'ishtni ilib olib «Bas!» deb jahl bilan uloqtirgan edi, g'isht yerdan qapchib derazaga tegdi va oynani sindirdi. Marg'uba «Bezorining dastidan dod, militsiya, qayoqdasan!» deb shovqin solib ko'chaga yugurgan edi, Anvar tomning orqa tomonidan tushib qochdi.

ANDISHA

Anvar shu kechani bir qarindoshinikida o'tkazdi. Bundan darak topgan Marg'uba shahardagi hamma qarindoshlarga uchrab «Anvar Rohat bog'chasida meni urdi, ko'chada yurgan bir ityaloqni hammaning oldida «xotinim» dedi; tomga chiqib menga tosh otdi», deb zor-zor yig'ladi. Shundan keyin qarindoshlardan hech biri Anvarga ro'yxush bermay, «Halitdan shunaqa bo'lsang, holingga voy», «Otang seni ammangga topshirib ketgan, go'rida tinch yotsin», deb dashnom berib, nasihat qilishdi. Anvar voqeani boshdan-oyoq aytib bermoqchi bo'lsa, so'ziga hech kim quloq solmas edi. Anvarga yetim qolgani hech qachon hozirgiday bilinmagan edi. Qani endi onasi yo otasi

bo'lsa-yu, boshini ko'kragiga qo'yib ho'ng-ho'ng yig'lasa! Loaqal pichagina hasrat qilib yuragini bo'shatgani kimi bor? Anvar bu to'g'rida o'ylaganida ko'z oldiga yig'idan qovoqlari shishib ketgan Muhayyo kelar, lekin uning yonida uchi tutab turgan kosovni ko'tarib turgan Muborakxonim turar edi.

O'sha kuni Rohat bog'chasidan qaytishda hayajonni yengib, bundan keyin qachon va qayerda ko'rishish haqida va'dalashish ikkovining ham esiga kelmabdi. Muhayyo juda katta tashvishga qoldi. Marg'uba Anvarni qanday qarshi olar ekan? Ko'chada shunday shallaqilik qilgan bu xotin uyda Anvarni ne ko'yga soldi ekan? Anvar «Ammamni hovlimizdan haydayman», degan edi, janjal chiqqan bo'lsa ana u piyanista Javlon Anvarga ziyon-zahmat yetkazmadimikan?..

Muhayyo ikki marta uning fakultetiga bordi, borishda ham, qaytishda ham Anvarlar ko'chasidan yurdi, fakultet pochta taxtasiga qo'yan xati hanuz turganini ko'rib yig'lardi.

Oradan uch kun o'tgach hovliga institut yoshlar tashkilotidan xat keldi. Xatda tashkilot kotibi Rahimjon Muhayyoni ertasi soat o'n birga chaqiribdi. Rahimjon odatda talabalarni shunaqa chaqirib har to'g'rida suhbatlashib turar edi, shuning uchun Muhayyo ko'ngliga hech gap kelmasdan bordi va qabulxonada Anvar o'tirganini ko'rib qo'rqib ketdi: nahot Rahimjon o'sha, Rohat bog'chasidagi voqea to'g'risida chaqirtirgan bo'lsa. Uning nimaga chaqirganini Anvar ham bilmas edi. Ikkovi holahvol so'rashishgach, Anvar ammasi uyga kirgizmaganini, darbadar bo'lib yurganini Muhayyodan yashirdi.

Muhayyo o'sha kuni ammasi qanday qarshi olganini so'rab ulgurmas, kotiba qiz ikkovini kabinetga taklif qildi. Rahimjon odatdagicha o'rnidan ham turmas, qovoq-tumshug'ini solib qog'oz varaqlar ekan:

– Nima qilib yuribsizlar ko'chalarda janjallashib? O'tiringlar! – dedi.

Anvar bilan Muhayyo bir-biriga qaradi. So'zni Anvar boshladi. Biri qo'yib, biri oradagi munosabatni to'la-to'kis gapirib berdi. Gap tamom bo'lgandan keyin ikki oradagi munosabat «to'g'rilikcha» ekaniga Rahimjonni ishontirish uchun Muhayyo «O'lay agar!» dedi.

– Siz nima deysiz, Anvarjon? – dedi Rahimjon.

– Men ham shu. To'g'rilikcha yurgan edik...

– Nega bo‘lmasa o‘shanda Muhayyoxonni «xotanim» debsiz?

Anvar darhol javob berdi:

– Muhayyoxonni ammam hech og‘izga olib bo‘lmaydigan gaplar bilan haqorat qildilar!

– Demak, Muhayyoxonni «xotanim» deyish bilan bu haqoratlarga o‘zingizni tutib beribsiz-da?

Muhayyo yer ostidan Anvarga qarab qo‘ydi. Anvar jim-jilog‘i bilan ko‘zining chekkasini artirdi, aftidan, o‘sha haqoratlari zahri hanuz tanidan ketmagan edi.

– Men o‘sha topda hech narsani o‘ylaganim yo‘q...

Rahimjon kulimsiradi.

– To‘g‘ri, o‘sha topda Muhayyoxondan boshqa hech narsani o‘ylamagan bo‘lsangiz kerak!

Anvar qizarib ketdi. Rahimjon Muhayyoga yuzlandi.

– Siz-chi, siz nima deysiz? Anvarjon «xotanim» deganda xafa bo‘lganingiz yo‘qmi?

Muhayyo ham qizarib yerga qaradi va eshitilar-eshitilmas dedi:

– Nega xafa bo‘lar ekanman, shunday vaqtda, shunday paytda shunaqa deb, o‘zingiz aytmoqchi, haqoratlarga o‘zlarini tutib beradilar-u...– uning o‘pkasi to‘ldi, – o‘la-o‘lgunimcha esimdan chiqadimi...

Rahimjon yolg‘ondan qovog‘ini solib so‘radi:

– Shunda farishtalar omin degan bo‘lsa-chi?

Muhayyoga bu gap kalaka bo‘lib tuyuldi shekilli, rangi bo‘zarib kotibga ayiq qarash qildi, lekin uning yuzida zarracha ham bunday ifoda yo‘qligini ko‘rib darrov o‘ziga keldi, lekin shundoq bo‘lsa ham, ehtiyotdan o‘pkalagan bo‘ldi:

– Nima qilasiz shunaqa gaplarni gapirib...

Rahimjon uning yuziga qaradi va kulimsirab so‘radi:

– Bunaqa gaplar to‘g‘ri kelmaydimi?

Muhayyoning achchig‘i keldi.

– G‘alati gapni gapirasiz-a!.. Bilib turib...

– Nimani bilib turib? – dedi Rahimjon.

Muhayyo labi pիրpirab, onasining ta‘birini ishlatdi:

– Menga it tekkan-ku...

Rahimjonning jahli chiqdi.

– O‘zingizga munosib ibora topolmadingizmi? Loqaq «turmush ko‘rganman, andisha qilaman», desangiz-chi!

– Albatta, andisha qilaman, – dedi Muhayyo yerga qarab.

– Andisha deydigan bo‘lsangiz Anvarjon qilsa bo‘lar edi, biroq hech qanaqa andishaga bormapti. To‘g‘ri qilipti. Bunaqa andisha Marg‘ubadan chiqadi. Biz ham shunaqa andishaga boradigan bo‘lsak, demak, Marg‘uba haq ekan-da! Nima, siz oyoq-qo‘li yulib tashlangan qo‘g‘irchoqmisiz?

Muhayyo titrayotgan qo‘li bilan sochini tuzatib eshitar-eshtilmas dedi:

– Marg‘uba xolaga o‘xshagan odamlar kammi...

– Bilaman! – dedi Rahimjon. – Million! Bu andisha bizning taomilimiz! Bu odamni xo‘rlaydigan bundan ham yomonroq taomillarimiz ozmi?

Anvarga jon kirdi.

– Dastlab shu to‘g‘rida gapirganingizda, Marg‘uba am-mamning jag‘ini tiyamiz degan edingiz...

– Tiyamiz! – dedi Rahimjon. – Jag‘ini ko‘plashib tiyamiz, lekin hozir undan ham zarurroq ish chiqib turibdi: ammingiz o‘sha kundan beri sizni uyingizga kirgizmayotgan emish-ku?

Muhayyo yalt etib Anvarga qaradi.

– Endi bundoq, – dedi Rahimjon suhbatni yakunlab, – men bu ishni Naimjon boshliq uch kishiga topshirdim, uchoviga ishning mohiyatini, Marg‘uba qanaqa xotin ekanini yaxshilab tushuntirdim. Ertadan keyin uchovi sizni uyingizga eltib qo‘yadi.

Muhayyoning quti uchdi.

– Voy, Marg‘uba xolaning fe‘li yomon, janjal chiqsa... Eri piyanista, Anvar akamga biron ziyon-zahmat yetkaz-masmikin?

– Anvar akangiz bizga omonat, omonatga xiyonat qilmay-miz, – dedi Rahimjon va burnining uchini qashigan bo‘lib tabassumini yashirdi.

Kabinetdan chiqilgach, Muhayyo zo‘r tashvish bilan so‘radi:

– Anvar aka, qayerda yotib yuribsiz?

– Yotoqda bir kun biri bilan, bir kun boshqasi bilan...

– Rahimjon akam odam yuborsalar ammingiz insofga kelarmikin? Yo dadamga aytay, ulardan oldin borib ammingiz bilan gaplashsinlarmi?

Anvar kuldi.

– Dadangizga og‘zingizdan chiqara ko‘rmang, ayangiz kosov olib quvgan edilar, dadangiz bolta ko‘tarib qolmasinlar tag‘in!

– Yo‘q, Anvar aka, ayam tushunmasdan o‘shanaqa qilganlar... Dadam oyimga «Anvarjonni u oiladan qutqarib olish kerak», degan emishlar.

Anvarning qalbiga bu gap iliqqina, yumshoqqina tegdi.

Anvarga bu gap ma‘qul tushganini sezib Muhayyo maktabga qarab yugurdi. Naimjonlar ertaga Marg‘ubaning oldiga borishadigan bo‘lsa dadasi bugun, hozir borib Marg‘ubaga aytadigan gapini aytishi, Naimjonlarning ishini oson qilishi kerak edi.

Muhayyo maktabga bordi, dadasining oxirgi darsdan chiqishini kutib o‘tirdi: umrida yolg‘on gapirmagan, ayyorlikka ishi tushmagan bo‘lsa ham dadasiga yolg‘on gapirdi, maktab kutubxonasiga kitob olgani kelganini aytdi. Uyga ketayotib yo‘lda gapini uzoqdan aylantirib Anvarga burdi-da, uni «Marg‘uba uyidan haydagan, bola bechora hozir darbadarlikda yurgan emish», dedi va «Shunga men sabab bo‘ldim», deb ko‘ziga yosh oldi. Anvarni Marg‘uba uydan haydaganidan Hakimjon xabardor ekan, bu haqda maktab o‘qituvchilari orasida gap bo‘lganini, birov unga vaqtinchalik bir xona berishga rozilik bildirganini, yana birov uni ta‘til kunlarida biron ishga joylab qo‘yishga va‘da berganini so‘zladi. Muhayyo suyunib ketdi va maqsadini aytdi. Yoshlardan oldinroq, iloji bo‘lsa bugun kechqurun Marg‘ubaga uchrashishni dadasidan iltimos qildi. Hakimjon biroz jim qoldi, o‘yladi. Marg‘uba kim ekanini aytgani og‘iz rostladi-yu aytmadi, buning o‘rniga «Marg‘ubaning ta‘rifini eshitganman, mening borishimdan, yoshlarning borishidan ham hech ish chiqmaydi», deb qo‘ya qoldi.

QORA QUTI

Ertasiga Naimjon boshliq uch kishidan iborat elchilar hay‘ati Anvarni olib belgilangan soatda Marg‘ubaning eshigini qoqdi.

Marg‘uba tovush berdi va kelib qulfni ochdi, tanbani sug‘urdi, eshikni qiya qildi; Naimjon institut yoshlar tash-

kilotining nomini aytganda elchilarni bittama-bitta kirgizdi, Anvar ro'para bo'lganda esa eshikni yuziga qattiq yopdi-da, sharaqlatib qulflab oldi. Tushuntirish, iltimos, yolvorish — hech biri unga kor qilmas edi. Nihoyat, Naimjon tovushini yo'g'onroq qilib «Biz rasmiy odamlarmiz, rasmiy ish bilan keldik», degandan keyingina Anvarga ham yo'l berildi.

Javlon uyda, biroz shirakayf ekan, mehmonlarni ko'rib juda suyunib ketdi, darrov bir chilpitda qizil vino, bir kosa tuzlangan bodring keltirib stolga qo'ydi.

Marg'uba oshxonaga kirib jiz-biz boshladi.

Javlon piyolalarga qultullatib vino quyay ekan:

— Men aroqni tashlab vinoga o'tganman, — dedi,— biroq vino qurg'ur sersuvroq narsa bo'ladi, suvini siqib tashlash kerak! Lekin yetkizib ichsangiz suvini qorinning o'zi siqib tashlaydi!.. Qani, salomat ekanmizki ichamiz!

Mehmonlar vinoga qo'l urishmadi. Javlon o'zi ichib, piyolasini yana to'ldirdi. U bitta o'zi ichayotgan bo'lsa ham «Qatordan qolmayin», deb ichdi, hech kim qistamasa ham «sazolaring o'lmasin» deb ichdi, piyola bir daqiqa to'xtamasa ham «dami chiqib ketmasin» deb ichdi, qisqasi, xotini ovqat olib kelguncha xiyla tayyor bo'ldi, o'tirgan joyida qalqib, ko'zining qorasidan ko'ra oqi ko'proq ko'rinib qoldi.

Marg'uba qovurilgan jigarni keltirib o'rtaga qo'ydi, mehmonlarning oldiga qoshiq qo'yar ekan, Anvarning oldiga qoshiqni jaranglatib tashladi. Uning soxta tabassumdan ko'z atrofiga yig'ilgan ajin, pirpiragan yupqa lablari ovqatga manzirat qilganida titragan tovushi tori tarang ekanini ko'rsatar edi. Naimjon bu vaziyatda hech qandoq daromadga o'rin yo'qligini ko'rib gapning po'skallasini aytdi.

— Anvarjon shaharda ma'lum va mashhur shifokor Murod Alining farzandi. Agar o'rtog'imiz sizning nuqtayi nazaringizdan biron beadabchilik qilgan bo'lsa kechirishingizni so'raymiz, chunki, shundoq odamning bitta-yu bitta o'g'lini o'z uyiga kiritmasdan darbadar qilib qo'yibdi degan isnodni ko'tarishdan ko'ra gunohini kechirish osonroq bo'lsa kerak, deb o'ylaymiz.

Marg'uba qo'lidagi qoshiqni taraqlatib stolga qo'ydi.

— Nega darbadar bo'lar ekan, xotinchasining uyiga borsin! Sig'adi, Muhayyoxonning uyiga hamma sig'adi? Borsalaring sizlar ham sig'asizlar! Obi xudoyi...

Anvar g'azabi kelib bir nima demoqchi bo'lgan edi, yonidagi sherigi sekin turtib, so'zini og'zidan oldi.

– Opajon, Muhayyoxon bizning institutda o'qiydi, singlimizday narsa... Bizga malol keladi! Sizning to'g'ringizda birov shunaqa desa siz nima derdingiz?

G'azabi kelib o'tirgan Naimjon so'z qotdi:

– To'g'ri, Muhayyoxon erga tegib chiqqan, lekin bunaqa falokat har kimning ham boshiga kelishi mumkin! Xo'sh, o'zingiz Javlon akaga qiz tekkanmisiz?

Bo'ynini tutolmay boshini u yoqqa-bu yoqqa tashlab o'tirgan Javlon birdan xuddi o'qchiganday:

– To'g'ri! – dedi stolga shappatilab. – Haqiqatda qiz tekkan! Bu qizligida o'zini quritib olgan, hozir ham qiz! I... I... Do'zaxga ham qizligicha tushadi!

Naimjon davom etdi:

– Javlon aka sizni «xotinim» deganda hech kim bu kishini uyidan haydab chiqarmagandir-ku, Anvar Muhayyoni «xotinim» desa siz nega uni o'z uyidan haydab chiqarasiz?

Javlon zavq qilib kuldi.

– Meni o'zi don sepib zo'rg'a uyiga olib kirgan-u, qayoqqa haydaydi! Menga qara, hoy saksovul, don sepgansan-a? Mototsikl olib bergansan, tilla soat olib bergansan! Lekin ov miltig'ini yeb ketding!..

Marg'uba erini ortiq gapirtirgani qo'ymadi, vino quyib berdi. Javlon vinoni bitta ko'tardi-da, gandraklab borib divanga cho'zildi va uzun xurрак otdi.

– Men Anvarni haydaganim yo'q, – dedi Marg'uba biroz bo'shshib, – uni otasi haydagan! Otasining vasiyati shu! Otasi aytgan qizni – Muattarni olsin, hovli nima ekan, savdoga qo'ysa o'n-o'n ikki mingga ham bormaydi! Bundan tashqari, besh ming olti yuz so'mlik yangi «Volga»si, omonat kassada o'n ming so'm naqd puli, o'n sakkiz ming so'mlik ro'zg'ori, onasidan qolgan, keliniga atalgan yigirma uch ming so'mlik taqinchoqlar bor! Mana, o'zi ko'rsin!

Marg'uba narigi uydan o'ymakor naqshli qora qutichani olib chiqdi, qopqog'ini ochib Anvarning oldiga qo'ydi va uning bo'ynidan ushlab, burnini taqinchoqlarga ishqalamoqchi bo'ldi. Anvar jahl bilan qutichani surib tashladi. Quticha ag'anab, ichidagi shoda-shoda marvarid, tilla va kumush

buyumlarga oʻrnatilgan har xil qimmatbaho toshlar sochilib, jilosidan koʻzlar qamashdi.

– Amma, – dedi Anvar qip-qizarib, – dadam oʻlim bilan olishib, najot istab koʻzlari javdirab yotganda siz shu narsalarni oʻylagan ekansiz!.. Dadam vasiyat qiladigan paytda nima uchun hech kimni kirgizmay eshikni qulflab olganingizni endi tushundim! Menga hech narsa kerak emas! Qoʻl qoʻyib beraman, hammasi, qora quti ham sizniki! Lekin menga vaqtincha bitta uy bering! Otamdan qolgan hovli turganda men institutdan yotoq soʻrolmayman! Otamdan qolgan uyga ammam kirgizmayapti degani uyalaman.

Margʻuba uning soʻzini eshitmagan boʻlib taqinchoqlarni qora qutiga solar ekan:

– Odam koʻr boʻlmaydimi! – dedi. – Nahot qiz olmagan yigit shuncha mol-dunyoni bir salqitning oyogʻi ostiga tashlasa?

Naimjon zaharxanda qildi:

– Bu narsalar otasidan qolgan boʻlsa bilganini qiladi-da! Anvar vorismi axir?

Margʻuba ikki qoʻlini soniga urdi.

– Anvar voris boʻlsa, men vasiy! Nima kerak boʻlsa mening qoʻlimdan oladi! Bermasam ololmaydi!

Elchilardan biri doʻngʻilladi:

– Siz bermasangiz, qonun olib beradi!

Margʻuba yolgʻondan qahqaha urdi.

– Siz qonundan gapirgani hali yoshlik qilasiz, uka! – dedi va gap tamom boʻldi, degan maʼnoda stolni yigʻishtirar ekan, oxirgi va uzil-kesil soʻzini aytdi: – Muattar Hindistondan yaqinda keladi, Anvar otasining vasiyatini bajo keltiradigan boʻlsa hamma narsani ikkoviga topshiraman-u etagimni qoqib, hovlidan koʻchib ketaman: yoʻq-yoʻq, otasining arvohini chirqiratadigan boʻlsa bitta igna ham bermayman!

Boshqa gapga oʻrin qolmadi. Elchilar ketgani qoʻzgʻalishdi. Anvar uydan umid uzib kiyimlarini soʻragan edi, Margʻuba ikkita eski koʻylak, bitta eski shim chiqarib berdi va tilxat talab qildi. Anvar tilxat yozishga kirishdi. Margʻuba uning yelkasiga bitta eski sochiq tashlab, «Mayli, buni yozmay qoʻya qol», dedi.

– Amma, – dedi Anvar kiyimlarini sochiqqa o‘rar ekan, – Muattar menga tegmoqchi emas-ku!

Marg‘uba vag‘illab berdi:

– Muattarning ixtiyori avvalo otasida, qolaversa, menda! Nima, Muhayyoda oy ko‘rganmisan?

– Ha, men Muhayyoda oy ko‘rganman! Dadam olamdan o‘tib dunyo ko‘zimga qorong‘i bo‘lganda Muhayyoda oftob ko‘rganman.

Marg‘uba zo‘r afsus bilan so‘radi:

– Men senga hech narsa qilganim yo‘qmi?

– Qildingiz, onam meni tuqqan, o‘stirgan, ota-onam jon bergan hovlidan meni haydadingiz!

Marg‘uba «senga gap kor qilmaydi», degan ma’noda qo‘l siltadi, mehmonlarni kuzatdi, eshikni qulflab, tanbalab oldi. Yo‘lda Naimjon Anvarga tasalli berdi:

– Xafa bo‘lma, oshna, olamiz! Hammasini olamiz!

HAR BOSHDA BIR SAVDO

Naimjon boshliq elchilar Marg‘uba bilan qilinadigan munozaraning natijasi haqida yoshlar tashkilotining kotibi Rahimjonga ma‘ruza qilishdi. Rahimjon bir kampirga qarshi tig‘ tortib borgan uch bahodirning qilichi sinib, qalqoni teshilganiga xo‘p kuldi, bu ish bilan shaxsan o‘zi shug‘ullanmoqchi bo‘ldi.

Uning ko‘ziga bu ish og‘zining yeli bilan bitadiganday ko‘ringan edi, biroq tobora qizishib bir hafta mashg‘ul bo‘lganidan keyin ish uzoqqa cho‘zilishiga ko‘zi yetib qoldi. Ma‘lum bo‘lishicha, Marg‘uba o‘zini Anvarga vasiy qilib Murod Alidan notariusning muhri bilan qog‘oz yozdirib olgan ekan. Rahimjon gaplashgan, murojaat qilgan, talab etgan, so‘ragan odamlarning hammasi nuqul qonundan gapirar, ma‘lum bo‘lishicha, bu ishni hal qiladigan kishi Marg‘ubaning qo‘lidagi qog‘ozni qalqon qilib olsa, bu qalqonni hech narsa teshib o‘tolmas ekan. Bu orada Rahimjon Anvarga loaqal yotoq va stipendiya olib berishga ham urindi. Biroq bunda ham hech narsa teshib o‘tolmaydigan qalqonga duch keldi: qoidada «Talabani uy-joyi bo‘lsa yotoq, oilasi o‘ziga to‘q bo‘lsa stipendiya berilmaydi», deyilgan, uning biron chekkasiga, «Talaba yetim

qolsa, biron sabab bilan uyida turolmasa stipendiya va yotoq berilsin», deb yozib qo'yilgan emas. Rahimjon bo'g'ilgan paytlarida: «Kotib bo'la turib o'zing qonun-qoidani buzasanmi?» degan ta'nalar ham eshitdi.

Muhayyo Naimjondan ishning oqibatini eshitib yig'ladi, biroq Anvarga yordam qilish qo'lidan kelmas, va'da qilgan odamlar unga qachon uy, ish topib berishlarini dadasidan so'ragani istihola qilar edi. Anvar yana bir hafta Hakimjon bergan biroz pulni yeb, yotoqxonada o'rtoqlari bilan yotib yurdi. Xayriyat, bu orada pensiya chiqib qoldi-yu darmon bo'ldi. Shundan keyin uning ishi yurishib ketdi: uy va'da qilgan o'qituvchi kichkina, qorong'iroq bo'lsa ham alohida uyini bo'shatib jihozlab berdi. Bu uy Anvarga shuncha yoqdi, fikr-yodi Muhayyoga ko'rsatishda bo'lib qoldi, biroq shuncha qistadi, Muhayyo kelgani unamadi, nuqul kular edi. Ish va'da qilgan o'qituvchi shu hafta ichi ish ham topib berdi. Avtoklubda mexanikka yordamchi kerak ekan. Anvar avtomobilga xiylagina ishqiboz bo'lgani uchun bu ishga darrov kirdi.

Oqsoq mexanik cholning yordamchisi ishdan bo'shab ketganiga yaqin bir hafta bo'lib, og'ir ishlar to'planib qolgan, bundan tashqari chetdan ham ish kelib turar ekan. Anvar avtomobilning ostiga kirib chol burolmagan gaykalarini burar, ko'tarilmagan qismlarni ko'tarar, tushirar, qanchadan-qancha g'ildiraklarni olar, qo'yar, damlar, ishning zo'rliigi va ovqatning tayini bo'lmagani uchun kechga tomon sulayib qolgunday bo'lar edi. Chol uni yaxshi ko'rib qoldi, chetdan keladigan ishdan tushadigan chaqadan ba'zan bir so'm-yarim so'm beradigan bo'ldi.

Bir kuni bet-qo'li qora, horigan, terga pishgan Anvar kechroq buzuq avtobusning soyasida maykachan non bilan pomidor yeb o'tirgan edi, darvozada tuguncha ko'targan Muhayyo paydo bo'ldi. Anvar Rohat bog'chasida bo'lib o'tgan mojarodan Muhayyoning ota-onasi xabar topgani-topmaganini bilmas, shuning uchun tashvishlanib yurgan edi, uzoqdan nazariga uning chehrasi g'amgin ko'rindi-da, shu yerda turgan qog'oz bilan yuz-qo'lini naridan-beri artdi, ustki ko'ylagini kiydi. Bungacha Muhayyo uni ko'rib qolib chopqilladi, avtobusni aylanib o'tdi. Ikkovi bir-biriga qarab turib qoldi. Muhayyo jilmaydi, qo'lidagi tugunchani ikki

qo‘llab unga uzatdi. Uning jilmayganini ko‘rib Anvarning ko‘ngli joyiga tushdi, tugunchani olib qog‘oz dasturxondagi pomidor bilan nonning yoniga qo‘ydi. Tugunchada osh bo‘lsa kerak, issiqqina, hidi chiqib turar edi. Muhayyo uning yemishini ko‘rib ko‘ngli buzilib ketdi.

– Muncha, g‘aribmisiz? – deb ko‘zi jiqqa yoshga to‘ldi.

Muhayyo shundoq deb ko‘ziga yosh olmasdan burun yeb o‘tirgan ovqati g‘aribona ekani xayoliga ham kelmagan Anvarning birdan xo‘rligi kelib, tomog‘iga bir nima tiqildi, yig‘i xuruj qildi, buni bildirmaslik uchun yuzini teskari o‘girish yoxud ko‘zini berkitish noqulay bo‘lgani sababli minnatdorchilik ma‘nosida Muhayyoni quchoqlab, yelkasiga boshini qo‘ydi, tez-tez kiprik qoqib yoshini yutdi. Muhayyoning yig‘laganini payqab baralla yig‘lab yubordi. Ikkovi bir-birini yupatmoqchi bo‘lgan sayin yig‘i xuruj qilib kelardi.

Ikkovi xo‘p yig‘ladi.

Mashina yog‘layotgan oqsoq chol bularni kuzatib turgan ekan, chuqur xo‘rsinib:

– Ishq balodir, ishq balodir,
Oshiq kishilar g‘amga muftalodir, –

dedi-yu avtomobilning ostiga kirib ketdi.

Muhayyo Anvarning hol-ahvolini, ishini so‘radi, ishidan g‘oyat rozi ekanini bilib xotirjam bo‘ldi-yu uzoq o‘tirmay ketdi.

Shundan keyin Muhayyo o‘tgan-ketganida klubga kirib Anvarning holidan xabar oladigan, ba‘zan maxsus kelib birpas gaplashib o‘tirib ketadigan bo‘ldi. Muhayyo kelganda oqsoq chol Anvarga javob berib, har qanday og‘ir ish bo‘lsa ham o‘zi qilar, bular goh buzuq avtobusning soyasida, ba‘zan uning ichida gaplashib o‘tirishar edi.

Hakimjon o‘n ikki kunlik dam olish uyiga boradigan bo‘ldi. Shu munosabat bilan uyga uning yor-do‘stlari yig‘ildi – ziyofatdan keyin Muborakxonim charchab cho‘zildi va uxlab qoldi. Muhayyo dasturxonni yig‘ishtirib, idish-tovoqni yuv-gandan keyin bir qarichdan mo‘lroq qazi, biroz yaxna go‘sht, somsa, meva-chevani dasturxonga tugib Anvarni ko‘rgani bordi.

Anvar qorni och bo‘lsa kerak, dasturxonni Muhayyoning qo‘lidan olib uni buzuq avtobusga boshladi, dasturxonni

darrov ochdi, ovqat ko'pligini ko'rib, Muhayyoning ijozati bilan ustasi oqsoq cholni chaqirdi. Chol bir choynak choy ko'tarib kirdi va ikkovini olqab o'tirdi, Muhayyo manzirat qilgandan keyin ikki barmog'i bilan bitta somsani olib og'ziga soldi-da, uzoq chaynadi, huzur qilib yutdi, ta'mini olib bosh chayqadi.

– Bay-bay-bay, bunaqa somsani yemaganimga necha yil bo'ldi ekan? Yo'q, umrimda yegan emasman!

– Kampiringiz pazanda emasmilar? – dedi Muhayyo.

– Kampirim mening uchun uzatgan oyog'ini yig'maydi. Oramizda mehr-muhabbat yo'q! Qachon o'ladi-yu, ko'zini cho'qiyman, deb quzg'unday tepamda aylanadi. Kichikroq hovlim, kassada biroz pulim bor.

– Qariganda muhabbat qoladimi! – dedi Anvar kulib.

– Yo'q, o'g'lim, aksincha, aslida muhabbat bo'lsa qarilikda yetiladi. Ayb o'zimda: yoshlik – beboshlik, deb chit-takday shoxdan shoxga sakray beribman, qo'nimni bilmabman, bir vaqt ko'zimni ochib qarasam oltita xotin olib qo'yibman. Bu – yettinchisi! Bularning biri to menga mehr qo'yguncha qo'yib yuborib boshqasini olibman. Bu xotinlardan uchta farzand ko'rganman, hammasi barhayot, lekin hech birining menga mehri yo'q; avvalo mendan yiroqda o'sgan, undan keyin hammasining ham onasi meni yomonlagan. Endi hamma xotinlarim, bolalarimning qarq'ishi tegib, shuning qo'liga qarab qoldim. Busiz ham bo'lmaydi: boshim yostiqqa tek-kanda loaqal tezroq tuzalib ishga chiqsin, pul topib kelsin degan muddaoda bir piyola suv berar-ku; o'lsam odamlar bexabar qolib, o'ligim uyning o'rtasida ko'karib yotmas-ku! Mening o'tgan umrim bir ibrat, pensiyaga chiqsam kitob yozaman... Sizlarga havasim keladi. Qaysi kuni ikkovning quchoqlashib yig'laganda avtobusning tagiga kirib men ham yig'ladim! Sizlarning ko'z yoshlaring chuchuk ko'z yoshi, mening ko'z yoshlarim achchiq ko'z yoshi. Men ham yoshligimda chuchuk yosh to'kkan bo'lsam, qariganda achchiq yosh to'kmas edim... Endi men ishingam boray...

Chol o'pkasini zo'rg'a tutib o'rnidan turdi, inqillab-pishil-lab tushib ketdi. Anvar bilan Muhayyo jim qolishdi.

– Qiziq, – dedi Anvar, – har boshda bir savdo, birov yanglishadi, birovni birov yanglishtiradi, birov yurgani yo'l

topolmaydi, birov bor yo‘ldan yurolmaydi... Esimda bor, ayam meni alqamoqchi bo‘lsalar «boshing toshdan bo‘lsin», der edilar, haqiqatan, bu dunyoda odamning boshi toshdan bo‘lishi kerak ekan. Biz asrimiz buyuk: insonning ko‘zi o‘tkir, qulog‘i ding, qo‘li uzun, qadami katta, ya‘ni har ishga qodir deymiz-u, odam odamga yashagani shu qadar xalal beradi, olamni shu qadar tor qilib yuboradiki, boshimni olib tog‘- u toshlarga, uzoq yulduzlarga ketsam deyman!

Muhayyo hazillashib uning bilagidan mahkam ushladi.

– Meni tashlab, nomard, senga yo‘l bo‘lsin!¹

Ikkovi qotib-qotib kuldi.

– Yo‘q, Muhayyoxon, – dedi Anvar. – Sizni ham olib ketaman! Hali men sizga aytganim yo‘q, men uchar avtomobil ixtiro qilmoqchiman!

– Vertolyotmi? – dedi Muhayyo kulgi yoshini artib.

– Yo‘q, vertolyotning dahmazasi ko‘p: parrak kerak, benzin kerak, buzilsa omon qolmaydi. Men oddiy «Volga»ni uchiraman. Hamma narsa taxt, faqat bir narsaga qarab qolganman.

– Nima ekan?

– Jismlarning, jumladan, «Volga»ning ham og‘irligi nima degan so‘z? Yerning tortish kuchi degan so‘zmi? Demak, yerning tortish kuchini kesadigan bo‘yoq o‘ylab topilsa-yu, shu bo‘yoq bilan bo‘yalsa tamom – «Volga» bolalarning pufagiday osmonga qarab intilaveradi! Uning ichida o‘tirgan odam derazadan qo‘lini chiqarib yelpig‘ich bilan uni xohlagan tomoniga yurgizishi mumkin! Hamma gap mana shu bo‘yoqni topishda!

Muhayyo kulaverib bukchayib qoldi.

– Faqat bo‘yoqqa qarab qolibsiz-da!.. Yo‘q, Anvarjon aka, sizga yashagani xalal bergan, olamni ko‘zingizga tor qilib ko‘rsatgan odamlar emas, bitta Marg‘uba ammingiz! Bitta ammingizdan qochish uchun uchar avtomobil ixtiro qilishning hojati bormikin?

– Nega bitta ammam bo‘lar ekan, urf-odatimiz-chi? Uchar avtomobil qochish uchun kerak, bo‘lmasa, Rahimjon aytmog‘chi, odamni xo‘rlaydigan, odamning nafasini bo‘g‘adigan urf-odatlarimizni bombardimon qilish uchun kerak!

¹ Qo‘shiqdan satr.

Jek Londonning xayoliy bir hikoyasi bor edi shekilli, – dedi Anvar. – Hikoya qahramoni xayoliy yo‘llar bilan Amerikada kapitalizmni yiqitib, o‘rniga boshqa tuzumni quradi. Lekin Amerika xalqi o‘shanaqa xayoliy qurollarni o‘ylab topguncha boshqa bir xalq oddiy miltiq bilan kurashib kapitalizmni yiqitdi. Biz ham shu yo‘ldan borib, avtomobilni uchar qiladigan bo‘yoq topilmaguncha ro‘para kelgan oddiy tayoqni ko‘tarib jangga kirishimiz osonroq!

– Qani o‘sha oddiy tayoq? – dedi Muhayyo.

Anvar uning qo‘lini ushladi.

– Jasorat!

Muhayyo qip-qizarib yerga qaradi.

– Mening qo‘limdan nima keladi...

– Qo‘lingizdan hech narsa kelmaydimi? Hech narsa kerak emas, menga faqat xalal bermasangiz bo‘ldi! Marg‘uba ammam mendan kechib yuborishi mumkin, bu juda ham katta musibat emas! Lekin sizning ota-onangiz sizdan kechishmaydi, qo‘rqmang!

Muhayyo hamon yerga qaraganicha eshitilar-eshitilmas dedi:

– Dadam durustlar, ayam eskicharoq...

Muhayyo qorong‘i tushib, teraklar orasidan zo‘riqqanday ko‘kintir qizil oy ko‘tarilganda ketgani qo‘zg‘aldi. Anvar uni xilvat, oydinga olachalpoq yo‘laklardan uyiga eltib qo‘ydi. Ular ko‘chaning bu yuzidagi kattakon qayrag‘och tagida to‘xtashdi. Muhayyo xayrlashgani qo‘l berdi. Anvar uning qo‘lini qattiq qisib o‘ziga tortdi, Muhayyo yaqinroq kelib ikkinchi qo‘lini uning ko‘kragiga qo‘ydi. Anvar o‘tgan safar yuzidan o‘pgani intilganida Muhayyo xafa bo‘laman degani uchun yana qo‘lidan o‘pdi, qayta-qayta o‘pib yuziga surkadi. Muhayyo bu safar qo‘lini tortib olmadi, lekin xavotir olib ko‘chaning u yuziga qaradi. Eshik oldida onasi qop-qora haykalday bo‘lib turar edi. Muhayyo «voy o‘lay!» deganicha yo‘lkani qiyalab, onasining ro‘parasidan ko‘chaning u yuziga o‘tdi.

NOQOBIL QIZ

Muborakxonim eshikdan chetlanib Muhayyoga yo‘l berdi, uning salomiga alik olmadi, o‘zini bosish uchun biroz to‘xtadi, qayta-qayta «Astag‘firullo!» deganidan keyin, sekin so‘radi:

– Dadang bo‘lmasa shunaqa ekan-da? Qayoqda eding?
Muhayyo yerga qarab javob berdi:

– Dadam borlarida ham... Anvarni ko‘rgani borgan edim...
Muborakxonim lov etib ketdi... «Astag‘firullo» deyish ham
esiga kelmay, shovqin soldi:

– Hech bo‘lmasa yolg‘on gapirsang-chi, bezbet! – dedi
va oyog‘i ostida yotgan supurgini olib qulochkash qildi.
Muhayyo ko‘zini yumdi-yu qimir etmadi.

– Ayajon, menga yolg‘on gapirishni o‘rgatgan emassiz...
Muborakxonim supurgini uloqtirib yubordi, engashib
qattiq shivirladi:

– Ersirab qoldingmi? – dedi, yana bir shalaq gap aytdi.

– Ayajon, bunaqa gapni og‘zingizga olmang, shu og‘iz
bilan meni bolam degansiz, alla aytgansiz, suygansiz...
Muborakxonim uning so‘ziga quloq solmadi.

– Ersiragan bo‘lsang bironta xotini o‘lganni topay!
Muhayyo onasining yuziga qaradi.

– Ayajon, iloyim hech kimning xotini, hech kimning eri
o‘lmasin! Hech kimning boshiga Anvarning kuni tushmasin!
Muborakxonim o‘zini bosib, uning yoniga o‘tirdi.

– Shu Anvarga tegasanmi? – dedi.

Muhayyo indamadi. Muborakxonim juda kuyib ketdi.

– Turmushing bo‘lmaydi, jon qizim, turmushing
bo‘lmaydi. Aytdim-ku, senga it tekkan!..

Muhayyo eshitilar-eshitilmas dedi:

– Salimjonga it tegmasdan tushgan edim-ku, nega
turmushim bo‘lmadi?

– Peshonangdan ko‘r! – dedi Muborakxonim uning
peshonasiga nuqib.

Muhayyo ko‘ziga yosh oldi.

– Ayajon, hamma narsani ko‘rib, bilib turib yana shunaqa
deysiz-a! Peshonamga nima qibdi?

Muborakxonim uning so‘ziga quloq solmadi.

– Boshing ta’nadan chiqmaydi! Qon yig‘laysan! Meni
ham qon yig‘latasan!

Muborakxonim shundoq dedi-yu, uyga kirib ketdi, uzoq
yig‘ladi, keyin qo‘shnining uyiga chiqib ketdi. Muhayyo
onasining kelishini kutmay, supaning bir chekkasiga joy
solib yotdi.

Muborakxonim qo'shniga kirib hasrat qildi. Bu hovlida sakson sakkizga kirgan bir kampir bo'lib, uni butun mahalla izzat qilar edi. Muborakxonim shu kampirdan Muhayyoga nasihat qilishini so'radi, «Ko'nmasa men po'pisa qilib uydan haydayman, siz ko'chada turib yo'lini to'sing, uyga olib kirib mendan gunohini so'rang», dedi. Kampir ko'ndi, ertalab ko'chaga chiqib ariqning bo'yida kutib o'tirdi.

Muborakxonim ertalab gap kovladi, qizini avval quchoqlab yig'ladi, keyin urmoqchi bo'ldi, bularning hech biri kor qilmaganidan keyin Anvarga bo'lmag'ur tuhmatlar qildi. Muhayyo onasining hamma gapiga chidadi-yu, Anvar to'g'risidagi tuhmatlariga chidolmay gap qaytardi. Muborakxonim shunga mahtal edi, birdan jazavasi tutib og'zidan ko'piklar sochdi: «Ket-chi, ket!» deb Muhayyoni itarib tashladi, uyga kirib uning kiyim-kechagini, kitoblarini derazadan uloqtirdi, uydan chiqib yana shovqin soldi. Muhayyo zor-zor yig'lab yalindi, yolvordi, oyog'iga yiqildi. Muborakxonim og'ziga kelganini qaytarmay qizini haqorat qilar, zohiran, chiqib ketishini, aslida esa tavba qilishini kutib tepasida turar edi. Muhayyo uning oyog'i ostida uzoq yig'lab yotganidan keyin sekin o'rnidan turdi, kiyimlarini, kitoblarini quchog'iga olib indamay jo'nab qoldi. Muborakxonim eshik oldida o'tirgan kampir qaytarib kelishini kutib supada gerdayib o'tirdi.

Biroq kampir Muhayyoning chiqib ketganini ko'rmay qoldi: shu choq echkisi yechilib chiqib ro'paradagi tor ko'chaga kirib ketdi-yu kampir nevarasini chaqirgani hovliga kirgan edi.

Muborakxonim bu gapni eshitib fig'oni chiqdi, yuragiga vahm tushdi-yu idorasiga borib javob oldi, kuni bo'yi Muhayyoni qidirdi: fakultetiga bordi, hamma qarindoshlarning uyiga bir-bir bosh tiqdi, Muhayyoning dugonalariga uchradi, uzun xodachaning uchiga changak bog'lab mahalla hovuzini ham qidirtirdi; tez yordam kasalxonasiga bordi, militsiyaga arz qildi...

Ikki kun o'tdi. Muborakxonim ikki kun ishga bormadi, borolmadi, uchinchi kuni Hakimjonga xat yozib jo'natib kelganida Muhayyodan xat keldi:

«Ayajonim! Mehribonim!

Sog'-salomatman. Meni nega mahalla hovuzidan qidirdingiz? Nahot o'zimni o'ldirishimga, shu bilan meni katta qilishdagi mehnatlaringizni, orzu-umidlaringizni qora yer

qa'riga ko'mishimga ko'zingiz yetgan bo'lsa! Nahotki meni shunchalik bag'ritosh deb o'ylasangiz? Siz tuqqan, sut bergan, siz o'stirgan bola bag'ritosh bo'lishi mumkinmi?

Uydan haydaganingiz uchun chiqib ketganim yo'q, siz dam oling, o'zingizga keling, deb ketdim.

Men sizdan xafa emasman, nima deb bunchalik kuyishingizni bilaman: yolg'iz farzandingizman, meni yer-ko'kka ishonmaysiz, bolaligimda ham yer-ko'kka ishonmay oylab ko'chaga chiqarmas edingiz. «Ayagan ko'zga cho'p tushar», degan gap bor. Salimjon shunaqa bo'ldi... Shundoq bo'lishini bilganingizda, albatta, meni asrab-avaylab «Qizim katta bo'lib qoldi, tezroq egasiga topshiray», deb shoshilmas edingiz...

Vaqtincha arazlashib qolganimizni dadamga yozib yurmang, kelganlarida ham aytmay qo'ya qolaylik.

Kecha fakultetga borgan edim, o'qish boshlanmasdan talabalar paxtaga ketadi, degan gap yuribdi. Hech bunaqa bo'lmas edi, ob-havo yomon kelayotgan bo'lsa kerak. Paxtaga ketib qolsam xavotir bo'lmang.

Dugonamdan sizga salom.

Noqobil qizingiz Muhayyo».

Qizidan darak topmaganida yig'lab, «Sog'-salomat ko'r-sam churq etmayman», deb yurgan Muborakxonim Muhayyo sog'-salomat ekanini bilib ta'naga to'la xatning mag'zini chaqqani ham bo'lmay yana lovilladi, salom aytgan dugonasinikida ekaniga ishonmay Anvarni qarg'adi.

Muborakxonim o'tirar-turarini bilmay Anvarning fakultetiga bordi, uning ishxonasini bilib zimdan odam yubordi, yana Muhayyoning yaqin-yiroqdagi dugonalaridan, qarindoshlaridan xabar oldi. Hech kim «Men ko'rdim», demadi.

Endi bebosh qizni topishning birdan-bir chorasi talabalarlarning paxtaga jo'nashini kutish edi: shu kuni Muhayyo qayerda bo'lsa, fakultetga yetib keladi.

Muborakxonim o'sha kuni tong qorong'usida fakultetga bordi. Odam g'ich-g'ich, qator turgan avtobuslarga chiqmoqda edi. Muborakxonim yelib-yugurib hammayoqni qaradi, avtobusdan avtobusga chopib Muhayyoni chaqirdi. Oldingi

avtobusdan kimdir Muhayyo allaqanday bir komissiya hay'atida kecha jo'nab ketganini aytdi. Muborakxonimning ko'ngliga g'ulg'ula tushdi: «Bu komissiya o'lgurda Anvar ham bo'lmasin tag'in!»

Muborakxonim qaytishda Anvarning ishxonasidan xabar oldi. Anvar hovlining o'rtasida turgan bir mashinaning tagida chalqancha yotib nimanidir buramoqda edi.

Muborakxonim shu kuni Muhayyoning qaysi tumanga ketganini bilib, ikki kundan so'ng o'z hisobidan ta'til oldi va o'sha tumanga jo'nab ketdi.

KUNDOSHLAR

Anvar qachongacha og'iz-burnini qora qilib mashinaning tagida yotadi, qachongacha quruq non yeb birovning uyida yotib yuradi, bunaqa tirikchilik joniga tegar, qaytib kelar?

Marg'uba shu umid bilan ovunib yurgan edi, Muhayyoni onasi uyidan haydab yuborganini eshitib dod, deb yuborayozdi. Xayriyat, Muhayyo paxtaga ketibdi, Anvar shaharda qolibdi! Bu g'animat fursatni qo'ldan bermaslik kerak bo'lib qoldi.

Marg'uba mol-dunyoni Anvarning burniga ishqaganida Anvar og'iz solmadi. Ota-onasining qanoti ostida issiq-sovuqni bilmay o'sgan bola mol-dunyoning qadriga yetadimi? Buning qadriga internatda yo'qchilik ko'rib o'sgan Muattar yetadi, nidi kelsa og'iz soladi. Muattar Anvarning ana u xatiga javoban «Erga tegadigan bo'lsam menga dallol kerak emas», degan bo'lsa, unda mol-dunyodan bexabar edi.

Marg'uba mana shu umid bilan Muattarning Hindistondan qaytishini zoriqib kutar edi.

Muattar sentabrning boshlarida Hindistondan qaytdi, bir-ikki kundan keyin Javlon bilan Marg'ubani ko'rgani keldi.

Marg'ubaning aytishiga qaraganda, Javlon bundan ikki kun burun xusumatdan o'n besh kunga qamalgan, uyda bitta o'zi ekan.

Marg'uba Muattardan o'pkaladi, o'sha xatni bilmasdan, tushunmasdan yozganini, Javlon ikkovi nima uchun joni halak ekanini aytib yig'ladi; keyin Anvar go'l bo'lsa ham yaxshi bola ekanini, go'lligi orqasida shunday hovli-joy, mashina,

kassadagi shuncha pulga ko'chada yurgan bir isqirt va uning dog'uli onasi ko'z tikkanini kuyib, jizg'anak bo'lib gapirdi; qora qutini olib chiqib taqinchoqlarni ko'rsatdi, uning bo'yniga, ko'kragiga osdi, quloqlariga, sochiga, bilak va barmoqlariga taqdi, uzoqdan qarab: «Bu narsalar faqat senga yarashadi», dedi: nazarida, Muattar mol-dunyoga uchib, o'zini Anvarning burniga ishqashga tayyor bo'lgandan keyin eri Javlonning mastligida maqtanib aljigan gapini aytib yoqasini ushladi: Muhayyo Javlonni ko'chada ko'rib ko'zini suzgan emish, Javlonning ta'bi tortmabdi, yo'qsa hujraga taklif qilsa kirar ekan... Marg'uba uning institutda o'qishini masxara qilib, yomon fikrlarga burib gapirdi. Agar bu gaplarning mingidan biri rost bo'lgan taqdirda ham Anvarning sho'ri quribdi-ku! Nainki Anvar shu qadar go'l, u juvon shu qadar shayton bo'lsa? Agar haqiqatan shundoq bo'lsa, Anvar bechoraning ko'zini ochish kerak. Buning uchun avval Muhayyoni yaxshiroq bilish kerak.

Ertasiga nonushta mahalida Marg'uba gapni aylantirib «yetim o'lgurning holidan xabar olish kerak», degan mazmunda shama qildi. Muattar indamadi. Marg'uba uning indamaganini rozilik alomati deb tushundi-da, shodmark bo'layozdi. Muattarning sochini o'z qo'li bilan turmakladi, qora qutidan gavhar ko'zli oltin bezankini olib turmakning yonboshiga o'rnatib qo'ydi.

Muattar to'g'ri institutga borib yoshlar tashkilotiga kirdi va Rahimjonga o'zini tanitib maqsadini aytdi:

— Muhayyo degan faol talaba to'g'risida juda xunuk gaplar eshitib, shu gaplar qay darajada to'g'ri ekanini bilgani keldim. Bizga kelin bo'lishi ehtimoli bor, — dedi.

Rahimjon unga razm solib turib birdan:

— Marg'uba xolaning kimi bo'lasiz? — deb so'radi.

Muattar hayron bo'lib qoldi.

— U kishini qayoqdan bilasiz? O'gay qiziman.

— Muattarxonman deng! Muhayyoni yomonlaydigan odam shaharda boshqa yo'q! Siz u kishidan, shubhasiz, juda ko'p gaplarni eshitgansiz. Bu gaplarning hammasini rad qilaman desam qimmatli vaqtingizni ko'p olarman, deb qo'rqaman. Muhayyo paxtada. Bugun soat to'rtida o'sha tomonga maxsus avtobus boradi. Boraman desangiz — marhamat. Kelin qiladigan bo'lsalaring Muhayyoning o'zini ko'ring, gaplashing. O'sha yerda Naimjon degan yigit bor, Anvarning o'rtog'i, bu yigit Muhayyoni juda yaxshi biladi.

Muattar jilmaydi.

– Anvarjonni ham bilar ekansiz?

– Bu yerda nima qilib o'tiribman! – dedi Rahimjon kulib va xayrlashgani qo'l uzatdi.

Muattar soat to'rtida keldi. Bino oldida avtobus turar, unga ikki kishi har xil qop, xalta, yashik va yashikchalar yuklamoqda edi. Yuk ortib bo'lingandan keyin Muattar avtobusga chiqdi, yuklarni oralab oldinga yurdi, oldindagi ikkita bo'sh joyning birida qop-qora, soch va mo'ylovi oppoq bir odam o'tirar edi. Muattarga qulayroq o'rinni bo'shatib berish uchun o'rnidan turdi. Uning qiynalibroq turganini, qayeridir g'ijirlaganidan oyog'i yog'och ekanini bildi-yu Muattar uning joyiga o'tirmadi, qo'ymasdan o'zini o'tqazdi.

Muborakxonim o'sha kuni Muhayyoni qidirib hech qayerdan topa olmaganidan keyin darhol Hakimjonga: «Muhayyoning qilmishlariga panja orasidan qaraganingizning oqibati mana: Muhayyo Anvar deb uydan chiqib ketdi, bundan ortiq sharmandalik bo'ladimi?» degan mazmunda xat yozgan edi. Hakimjon bu gapga uncha ishonmasa ham ko'ngliga g'ulg'ula tushib shaharga keldi, Muborakxonim uni yolg'iz tashlab Muhayyoning ketidan paxtaga ketganini qo'shnilardan eshitib ko'ngli biroz tinchidi, munozara «Anvar boradigan bo'lsa sen borma» degan gapdan chiqqandir deb o'yladi, lekin, shundoq bo'lsa ham ona-bolaning holidan xabar olgani boradigan bo'lib institutga kelgan, avtobusga chiqqan edi.

Soat to'rtidan oshganda avtobus jo'nadi, hademay shahardan chiqdi. Hakimjon bilan Muattar hamgap bo'lib qolishdi, bir-biridan paxtada kimi borligini so'radi.

– Qizimiz paxtaga ketgan ekan, men yo'q edim, onaizor ketidan jo'nabdi-da! – dedi Hakimjon. – Bitta-yu bitta qizi, yer-ko'kka ishonmaydi. Sizning kimingiz bor?

– Men, rostini aytsam, kelin ko'rgani ketyapman. Mashhur shifokor Murod Ali deganni eshitgandirsiz?

Hakimjon yog'och oyog'ini g'ijirlatib unga tomon o'girildi.

– Eh-e, u kishini tanimagan, eshitmagan odam bormi! Xo'sh, xo'sh?

– Men o'sha kishining uzoq qarindoshi bo'laman: u kishining singlisi mening o'gay dadamga tushgan...

– Ha, ha,– dedi Hakimjon. – Marg'ubaxonning o'gay qizi bo'laman deng! Xo'sh, xo'sh?

– O‘sha kishidan Anvar degan bir bola qolgan, shu Muhayyo degan bir juvonnini yaxshi ko‘rib qolibdi...

Hakimjon talmovsiradi.

– Qanaqa juvon ekan?

– Marg‘uba ayaning aytishlariga qaraganda shayton, institut yoshlar tashkiloti kotibining gapiga qaraganda farishta!

– Qaysi birining gapiga ishonsa bo‘ladi? – dedi Hakimjon kulimsirab.

Muattar biroz asabiylashdi.

– Men Marg‘uba opani yaxshi bilaman! O‘zim ham shu oiladan allaqachonlar chiqib ketganman. Anvarning ham shu oilada turishini sira ham istamayman!

Hakimjon uning yuziga tikildi va yelkasiga qoqdi.

– Barakalla, xiyla hushyor ekansiz, qizim! – dedi, keyin avtobusning derazasidan ekin maydonlariga, bog‘larga qarab biroz jim qolgach, Muattarga yuzlandi. – Rostini aytsam Marg‘uba opangiz mening ko‘z ochib ko‘rgan xotinim edi. Bu xotin boshiga keltirgan hamma ko‘rgiliklari uchun negadir mendan qasos olmoqchi bo‘ladi, qalbida gazaklab ketgan chipqon og‘rig‘iga mening ko‘z qorachig‘im dori deb o‘ylaydi-yu har bahona bilan nuqul yuzimga chang solib ko‘zimni o‘yib olmoqchi bo‘ladi.

– Himm... – dedi Muattar, – bu tomoni ham bor deng?..

– Yana qaysi tomoni bor? – dedi Hakimjon avtobus silkinganda qattiq tebranib.

Hakimjon bunchalik ochilgandan keyin Muattar ham ko‘nglidagini yashirmadi.

– Men ham rostini aytsam, Marg‘uba opa Anvar ikkovimizni bir-birimizga yopishtirmoqchilar. Lekin ikkovimizning ham ko‘nglimizda zig‘irchalik bir nima yo‘q, bir-birimizning ko‘nglimizni bilamiz ham! Sizning gapingizdan keyin bir narsani o‘ylab qoldim. Anvarning otasidan kattagina meros qolgan, Marg‘uba opa bir o‘q bilan uchta qarg‘ani urmoqchi ekanmikan: birinchidan, Muhayyoni yomonotliqqa chiqarib sizga ozor bermoqchi; ikkinchidan, Anvarning Muhayyodan ko‘nglini qoldirib, mol-dunyo qo‘lidan chiqib ketishi xavfining oldini olmoqchi; uchinchidan, meni Anvarga yopishtirib, mol-dunyo to‘g‘risida «gilam sotsang qo‘shniga sot, bir chekkasida o‘zing o‘tirasan» qabilida ish tutmoqchi!

Hakimjon zavqlanib kuldi.

– Qoyilman! Qoyilman! Yana aytaman: xiyla hushyor, xiylagina ziyrak qiz ekansiz!.. Hayotda o‘q yeb qaltis yarador bo‘lgan bu qashqirdan har narsa kutish mumkin! Boya juda haq gapni gapirdingiz. Anvar bu oiladan chiqib ketishi kerak!

Avtobus yo‘lining buzilgan joyidan silkinib, chayqalib o‘tgandan keyin Muattar davom etdi:

– Odamga alam qiladi: bu xotin nima uchun «Muattar mol-dunyoga uchib Anvarga tegadi-yu, gilamning bir chek-kasida o‘zim o‘tiraman», deb o‘ylaydi? Anvar nima uchun buning basharasini odamlarning ko‘zidan etagi bilan to‘sib turishi kerak?

Avtobus kun botar oldida qishloqqa kirib keldi va yordamchilar shtabining oldida to‘xtadi. Kutib turgan mutasaddilar, talabalar avtobusni o‘rab olishdi. Yuklar tushirildi. Muattar bir chekkaga chiqib turdi. Hakimjon yo‘lining chek-kasidagi balandlikka chiqib u yoq-bu yoqqa alangladi. Qayoq-dandir paydo bo‘lgan Muhayyo: «Dadajon!» deganicha kelib uning bo‘yniga osildi, so‘rashib bo‘lganidan keyin qulog‘iga «Ayam nima uchun kelganlarini so‘ramay qo‘ya qoling», dedi. Shu asnoda Muborakxonim kelib qoldi. Muhayyo yugurganicha unga qarshi borib qulog‘iga shivirladi: «O‘tgan gaplarni dadamga aytib o‘tirmang!» dedi va onasi bilan birga Hakimjonning oldiga keldi. Hakimjon unga narida turgan Muattarni ko‘rsatib, «Men senga dugona topib keldim, qarshi ol», dedi. Muhayyo yugurib ketdi – Muborakxonim Muhayyo haqida Hakimjonga yozgan xatini andavalashga urinib bir nimalar dedi.

– Salom! – dedi Muhayyo Muattarga.

Muattar bunday isliqi kiyimda ham husni jamoli yarqirab turgan Muhayyoni ko‘rib angrayib qoldi va darrov hushini o‘nglab qo‘l berdi.

Muattar uning chiroyli ekanini eshitgan, lekin «Har qancha chiroyli bo‘lsa ham mendan xunuk bo‘lishi kerak», degan xayolda ekan shekilli, isqirt kiyimda ham husn-jamoli yarqirab turganini ko‘rib beixtiyor yuragi jig‘ etib ketdi va o‘ziga darhol tasalli berib ichida «tentakkina bo‘lsa kerak», deb qo‘ydi-da, qo‘l berdi.

– Muattar! – dedi va uning nechogʻlik tentak ekanini bilish uchun koʻzlariga qaradi: – Kundoshingizman! Anvarjon aytgandir?

Muattar uning rangi quv oʻchishini, loaqal gangib qolishini kutgan edi, biroq Muhayyo boshini bir tomonga qiyshaytirganicha kulimsiradi.

– Unaqa boʻlsa meni yulgani kelgandirsiz-da?

Muattar biroz hayron boʻldi.

– Anvarjon mening toʻgʻrimda hech narsa demaganmildilar?

– Degan edilar... – dedi Muhayyo hamon kulimsirab. Uning bunchalik begʻamligi Muattarga biroz malol kelganday boʻldi.

– Anvar meni olmaganligiga sizni shunchalik ishontirganmi?

Muhayyo yerga qarab ogʻirligini boshqa oyogʻiga soldi.

– Yoʻq, Anvar sizni olmasligiga meni ishontirgani yoʻq, siz unga tegmasligingizga oʻzim ishonaman.

Muattar ogʻzini ochmasdan kuldi.

– Tegmasligingizni soʻrayman, deng!

– Yoʻq, tegmasligingizga ishonaman!

Muattar hayron boʻldi.

– Sabab?

Muhayyo bir-ikki ogʻir rostlaganidan keyin dedi:

– Anvar sizni qoʻyib menga intilishi sizning izzat-nafsingizga tegadi, siz buni kechirolmaysiz, hech bir qiz kechirolmaydi!

Muattar unga «balosan-ku» deganday yalt etib qaradi.

Bu orada Hakimjon bilan Muborakxonim anglashilmovchilikni Muhayyo istaganicha tinch-totuvlik bilan bartaraf qilib shu tomonga siljishdi.

Muborakxonim bu yerga kelganidan keyin bir necha kun qizi bilan gaplashmadi, lekin brigadaga oshpazlik qilib, boʻsh vaqtlarida paxta terib yurdi. Bundan xabar topgan bir muxbir «Yurak amri bilan» degan xabarda Muborakxonimni xoʻp maqtaganidan keyin xoʻjalik ona-bolaga birovning hovlisidan joy berdi. Shu bilan ona-bola gaplashib ketdi. Muhayyo mehmonlarni shu hovliga olib bordi. Hovli juda bahavo, kechasi ham xushmanzara joy ekan, soʻrida ne mahalgacha gaplashib oʻtirishdi.

Muborakxonim Muattarning nima maqsadda kelganini bilmay, Marg'ubaning o'gay qizi ekanini eshitib Anvardan so'z ochdi:

– Suxsurday yigit, lekin aqli yo'q.

Muhayyo so'zning borishini ko'rib, choy keltirish bahonasi bilan o'choq boshiga ketdi. Muborakxonim erkinlik sezib ochiqroq gapirdi:

– Mana, sizga o'xshagan qizga nasibasi qo'shilsa aqli tezroq kirar edi.

Muattar o'ng'aysizlandi.

– Mening nasibam boshqa bir yigitning nasibasiga qo'shiladigan.

Uning ochiqligi Muborakxonimga yoqmadi, ichida: «Beti qattiq qiz ekan», deb boshqa so'z qotmadi. Bir chekkada yonboshlab oppoq sochini barmoqlari bilan tarab yotgan Hakimjon Muattarga ko'z qisib dedi:

– Bizning Muhayyoxon ham aqlsizgina qiz edi, tezroq aql kirsin deb nasibasini aqli bir bolaning nasibasiga qo'shgan edik, oqibati ko'nglidagiday bo'lib chiqmadi.

Muhayyoni Salimjonga bo'lishishda ko'proq Muborakxonim shoshilgan edi, shuning uchun Hakimjonning bu pichingi jon-jonidan o'tib ketdi-yu o'pkasini tutolmadi.

– Men bolamga yomonlikni ravo ko'rib o'sha ishni qilgan emasman, peshona ekan! – dedi va Muattarga arz qildi: – Qiz olmagan yigitga tegishi to'g'rimi?

Muattar nima deyishini bilmay Hakimjonga qaradi. Hakimjon ko'kragini yostiqdand ko'tardi.

– Xo'p, Muhayyoga «undoq emas, bundoq», deb yana aql o'rgatamizmi? Qaysi yuzimiz bilan aql o'rgatmoqchi bo'lamiz?

Muborakxonimning jahli chiqib ketdi.

– O'ziga tashlab qo'yamizmi bo'lmasa!

– Ha, o'ziga tashlab qo'yamiz, o'ziga tashlab qo'yishimiz kerak! Qaldirg'och bolasini uchirma qilganida bo'ynidan tishlab uchmaydi.

Muborakxonim yuzini teskari o'girib to'ng'illadi:

– Ha, sizga bunaqa narsalar hech gap emas!

– To'g'ri, hech gap emas! Olamga eshigingizning tir-qishidan qaramasangiz sizga ham hech gap bo'lmas edi. Men

olamni ko'rganimdan, olamga o't qo'ygan, olamni go'dakday bag'riga bosib halokatdan qutqargan odamlarni, bitta odamning qalbidan tortib butun olamni dahshatga solgan voqealarni ko'rganman! Bularni ko'rib ehtimol ko'zim qamashgandir, shuning uchun sizni dahshatga solgan narsa menga o'yinchoq bo'lib ko'rinar!.. Qiz olmagan yigit, yigitga tegmagan qiz... Nainki inson insonga faqat shu ko'z bilan qarasa? Qiz, yigit... Insonning o'zi qayoqda qoldi?

Muhayyo choy olib keldi, chol va kampirning xomush o'tirganini ko'rib Muattarga qaradi. Muattar: «Charchashgan, dam olishsin», deb Muhayyoni ko'chaga taklif qildi.

Ko'cha jimjit, allaqayerda radio xirillar edi. Ikkovi nari-roqdagi kattakon darvoza tepasidagi yorug' chirog' shu'lasida doirasida nari-beri yurib uzoq gaplashishdi. Muattar hozir Hakimjon bilan Muborakxonim o'rtasida bo'lib o'tgan gaplarni gapirib berdi. Muhayyo bir suyundi, bir qayg'uda qoldi. Shu munosabat bilan Muhayyo boshdan kechirganlarini – erga tegib, bir o'limdan qolganini, Murod Ali domla o'lim changalidan tortib olganini, Anvar bilan qanday tanishganini, Marg'ubaning qilmish-qidirmishlarini goh kulib, goh yig'lab gapirib berdi. Muhayyo shunchalik ochiq gaplashgani uchun Muattar ham hech narsani yashirmadi, uning haqida Marg'uba nimalar deganini, Anvarga bo'lgan munosabatini, bu yerga nima uchun kelganini ochiq aytdi.

– Yig'lamang, Muhayyoxon! – dedi,– hammasi esdan chiqadi. Sizlarga qo'limdan keladigan yordamimni ayamayman! Yig'loqi bo'lmang.

Muhayyo darrov ko'z yoshini artdi va jilmaydi.

– Yo'q, Muattarxon, men yig'loqi emasman, sizga yig'lab berdim-da! Yosh bola yiqilsa-yu atrofida hech kim bo'lmasa o'rnidan turib ketaveradi, biron mehribonini ko'rib qolsa o'shanga yig'lab beradi. Shunga o'xshab men ham... Rahmat, Muattarxon!

Muattar uning shodlikdan uchqun sochib turgan ko'zlariga qaradi va burnini burniga ishqaguday bo'lib:

– Muncha ham tiling biyron bo'lmasa? – dedi va Muhayyoni mehr bilan bag'riga bosdi.

Muattar bu yerga kelib ko'zlaganidan ortiqroq narsani bildi, yoshlar tashkilotida Rahimjon tayinlagan Naimjon degan yigit bilan gaplashishga ehtiyoj qolmadi, ertalabki avtobusda jo'naydigan bo'ldi. Uni avtobusga Muhayyo kuzatib chiqdi.

TULKI TUMSHUG'IDAN...

Muattar qishloqdan ta'bi ochilib qaytdi, avtobus institut oldida to'xtaganida ichkariga kirib Anvarning ishxonasini so'radi, u bilan gaplashgisi keldi.

Muattar borganda Anvar uzun mashina yuvayotgan ekan, unga bir qaradi-yu, ishini qilaverdi.

– Salom! – dedi Muattar.

Anvar shlangni tashlab suvni to'xtatdi, qo'li ho'l bo'lgani uchun so'rashgani tirsagini tutdi.

– Ammam yuborgandirlar? – dedi qovog'ini solib.

Muattar qoshini chimirdi.

– Ammangiz yuborsalar kelmas edim, o'zim keldim!

– Xush kelibsiz! – dedi Anvar «yana nima deyishim kerak», degan ohangda.

Muattar xijolat bo'ldi.

– Men bilan to'g'rilikcha gaplashavering, Anvarjon, o'sha xatda yozgan gapim gap, men erga tegadigan bo'lsam dallol kerak emas! Ammangizni butun vujudim bilan yomon ko'raman!

Anvarning chehrasi ochilib ketdi. Muattarni bostirmaga taklif qildi, kursi qo'yib berdi, borib oqsoq cholning qaynab turgan qora choynagidan choy damlab keldi. Biroz jim qolishdi. Anvar undan so'z kutib jilmaydi. Muattar ham jilmaydi.

– Muhayyodan salam... Men hozir qishloqdan kelyapman, – dedi Muattar va uning hayron bo'lganini ko'rib izoh berdi: – Bir ish bilan borgan edim, Muhayyoxonni ko'rib hayron qoldim. Muborakxonim, Hakimjon aka ham o'sha yerda ekan.

Anvar Muhayyodan xat olib turgani uchun uning ahvolidan xabardor, onasi Muborakxonim o'sha yerda ekanini ham bilar edi, biroq dam olish uyiga ketgan otasi Hakimjon u yerda nima qilib yurganiga hayron bo'ldi, ammo uning nima

uchun borganidan ko'ra, nimalar deganiga qiziqdi. U hatto uning nimaga ilhaq bo'layotganini fahmlab, Muhayyoning birinchi turmushi xususida Hakimjonning Muborakxonimga qilgan pichingini aytdi.

Anvar qoniqmadi.

– Yana nima dedi? Yo'q, mening to'g'rimda, yo'q, Muhayyo ikkovimiz haqimizda nima dedi?

Muattar uning nima demoqchi bo'lib dovdarayotganini fahmladi.

– Bir-birlaringni yaxshi ko'rishlaringni yaxshi bilar ekan.

– Shunaqami! – dedi Anvar hovliqib. – Nimadan bil-
dingiz? O'zi aytdimi?

Muattar kuldi.

– Muhayyoni shunaqa yaxshi ko'rasizmi?

Anvar yerga qaradi.

– Men yaxshi ko'rish nima ekanini hali bilmayman, lekin Muhayyoga, Muhayyo degan insonga juda-juda muhtojman. Butkul yetim bo'lganim, xafa bo'lgan paytlarimda yuragimni kimga bo'shatishimni bilmaganim uchun bu gapni aytayotganim yo'q. Otam jon bergan damda ammam ko'zimga xarob, xunuk ko'ringan, o'zim ojiz, notavon bo'lib qolgan edim. Muhayyo bor joyda olam ko'zimga chiroyli, obod ko'rinib qoldi, o'zimni har ishga qodir sezaman.

– Mana shu muhabbat bo'lsa kerak, – dedi Muattar. – Muhabbat chaqmoqday ko'ngildagi har qanday qora bulutni ham tilka-pora qiladi deyishadi.

– Yo'q! – dedi Anvar, – agar shu muhabbat bo'lsa, muhabbat chaqmoqqina emas, odamga o'xshaydi: tug'ilganda bir parcha go'sht bo'ladi, keyin ko'zini ochadi, keyin kuldargich paydo qilib iljayadi, keyin til chiqarib har kuni yangi bir gap aytadi...

Ikkovi uzoq jim qolgandan keyin Muattar so'z boshlab ikkovining bunaqa «sen unda zor, men bunda zor» bo'lib yurishni, Marg'ubaning fitna-fasodiga oziq bo'lishini, shaharda bunaqa odam bitta Marg'uba deb qarash xato ekanini aytib, modomiki, jiddiy monelik yo'q ekan, tezroq qovushishni maslahat qildi va bu haqda qo'lidan keladigan yordamini ayamalikka so'z berdi.

Anvar kuldi.

– Siz meni yo‘lga solmoqchisiz shekilli, meni yo‘lga solishning hojati yo‘q, o‘zim tayyorman, siz Muhayyoni yo‘lga soling!

Muattar ham kuldi.

– Muhayyo ham shunaqa deyapti! Xo‘p, ikkovlarning ham tayyor bo‘lsalaring, to‘yga nima to‘sqinchilik qiladi?

– Eng birinchi to‘siq – boshpana yo‘qligi, – dedi Anvar. – Undan tashqari, ikkovimiz ham stipendiya olmaymiz, mayib yo ishdan qolgan odamlarga o‘xshab kunimiz pensiyaga qoladimi? Boshpana bilan biroz pul to‘g‘risida Marg‘uba opangizni insofga keltirish mumkin bo‘lsa edi! Mayli, bizga avtomobil ham, taqinchoqlar ham kerak emas, hammasini olsin-u o‘zining hovlisiga ko‘chib ketsin! Hovlisini ijaraga qo‘ygan. Mayli, bizga kassadagi pulning yarmini bera qolsin!

Muattar uzoq o‘ylaganidan keyin shu ishga urinib ko‘rishni bo‘yniga olib, Anvar bilan xayrlashdi.

Marg‘uba Anvarning alohida hujra olganini eshitgan edi, Muattarning kechasi kelmaganiga, tushga yaqin, yana kechikib kirib kelganiga o‘zicha ma‘no berdi-da, shodlikdan o‘zini yo‘qotguday bo‘lib, uning peshonasidan qariyb tizzasigacha o‘pdi: yo yuzidan, yo ko‘zlaridan, har bir harakati-yu tovushi va bir-biriga qovushmaydigan bo‘lsa ham har bir so‘zidan o‘zining gumonini tasdiqlovchi alomatlar qidirdi, topdi. Muattar uning nima xayolga borganini bilib ichida kuldi, lekin shashtini qaytarmay qo‘ya qoldi. Marg‘uba oshxonaga kirib jiz-biz boshladi, lekin ovqat pishguncha biron o‘n marta chiqdi, har safar Anvarning xususida o‘tgan kechaning butun tafsilotini bilgisi kelib Muattarni titkilar edi.

– Bu yetimcha go‘lgina narsa edi, gapini nimadan boshladi?

Muattar «bu ahmoq nega meni shunaqa rasvo qiz deb o‘ylaydi», deb g‘azabi kelsa ham o‘ylagan bo‘lib yuzini bilagi bilan to‘sdi.

– Boring, shunaqa narsalarni so‘raydimi kishi!..

– Xo‘p, xo‘p, so‘ramayman,– dedi Marg‘uba va oshxonaga kirib ketdi, hayal o‘tmay yana chiqdi.– Shunaqa bo‘lishini o‘zim bilgan edim, seni shuning uchun yuborgan edim-da!

Muattar g‘azabidan olov bo‘lib ketdi, lekin indamadi, yerga qaradi.

Marg'uba yana oshxonaga kirib ketdi, hayal o'tmay tuxum bilan qovurilgan qiyma olib chiqdi.

– Yoshlarning ishi shu-da, ro'zasini shalg'om bilan ham ochaveradi! Shundoq ekan, bu yoqqa kelmay sizlarmi, men yaxshi ovqatlar yegizib sim karavotga tizza bo'yi joy solib bermaymanmi!

Muattar gapini o'z maqsadiga tomon burgani qulaylik tug'ilib qolganini sezib:

– Sizdan Anvarning ko'ngli qolgan, juda-juda qolgan! – dedi.

Marg'ubaning rangi bir tarzi bo'ldi.

– Qolgan bo'lsa qolgandir, men unga zig'ircha ham yomonlik ravo ko'rganim yo'q, nima qilgan bo'lsam kuynamdan qilganman, yana topishib ketamiz...

Muattar yolg'ondan chuqur xo'rsindi.

– Topishadigan afti yo'q! Oriyati kuchli yigit-da, darbadar qilib qo'yganingiz jon-jonidan o'tib ketgan ekan. Hovlini hukumatga topshirib, boshqa joy so'ramoqchi. Sizni o'z uyiga ko'chib ketsin deyapti.

Anvar otasining vasiyatiga amal qilib Muattarni oladigan bo'lsa Marg'ubaning vasiyligi o'z-o'zidan chippakka chiqar, hamma meros Anvarning o'z ixtiyorida bo'lib qolar edi, shuning uchun Marg'ubaning rangi quv o'chib yig'ini boshladi.

– Shu ekan-da, hammamiz bir joylik bo'lamiz, dadang ikkovimiz xizmatlaringni qilamiz, deb umid qilgan edik. U uy o'lgur eshigidan kirsam tumshug'i betga tegadi. Qarigan chog'imizda bizni xor qilar ekansizlar-da...

Muattar qattiq o'ylagan bo'lib qoshini chimirdi, lunjlarini shishirdi, birozdan keyin dedi:

– Anvarning bu niyatiga, albatta, men ham rozi emasman!.. Biz to'yni bahorga chiqib qiladigan bo'ldik. Ungacha biron kor-hol qilib qo'ymasiz desangiz Anvar bilan yarashing. O'zim yarashirib qo'yaman.

Marg'uba bunday gapni kutmagani uchun shoshib qoldi.

– Jon koshki edi!

– Ana undan keyin, – dedi Muattar, – ikkita uyni yasatib Anvarni ko'chirtirib keling! Anvar sizning qanotingiz ostida bo'lsa men ham xotirjam bo'lib ketaman.

– Mayli, ikkita uy nima ekan, hammasi o‘shaniki-ku! Biz xizmatidagi odammiz, o‘tgan ishga salovat deb ikki og‘iz shirin so‘zini ayamasa bas...

– Ha, aytganday, – dedi Muattar uning so‘zini bo‘lib, – o‘zingiz bilasiz, bu zamonda ro‘zg‘or sotib olishdan mushkulroq ish yo‘q, pulni belga tugib yurib uchraganda tappa bosmasa bo‘lmaydi. Shuning uchun o‘sha kassadagi pulning kam deganda yarmini Anvarning cho‘ntagiga solib qo‘ying.

Marg‘ubaning ko‘zlari chanog‘idan chiqib ketguday bo‘ldi.

– Shuncha pulni-ya? Yosh narsa...

– Yosh bo‘lib aroq ichmasa, papiros chekmasa, xotin-xalajning oldidan paranji yopinib o‘tsa... nima qibdi?

Marg‘uba nochor ahvolda qolgan bo‘lsa ham bunga rozi bo‘lgani yuragi dov bermadi.

– Muattarxon, shu ishni Anvar ikkovimiz qilsak bo‘lmas-mikin?

– Qiziqsiz-a! – dedi Muattar, – sizni ko‘chama-ko‘cha olib yuradimi? Yo bo‘lmasa mol topilganda ustiga to‘ppisini tashlab sizni qidiradimi? Sizga nima, erkak bo‘lsa o‘zi qilsin!

Marg‘uba boshiga qo‘qqisdan yog‘ilgan bu falokatlardan gangib qoldi, o‘zini o‘nglagani va durustroq o‘ylab ko‘rgani fursat o‘g‘irlash uchun stolni yig‘ishtirib chiqib ketdi. Uning biron og‘iz qarshi so‘z aytmagani dabdurustdan va osonlikcha bo‘lmasa ham, har nechuk, rozi bo‘lishini ko‘rsatib turar edi. Muattar o‘zining bunchalik uddaburro chiqqaniga hayron bo‘lib, ichida yelkasiga qoqib qo‘ydi.

Biron yarim soatdan keyin Marg‘uba baland poshnasi orqaroqqa ketgan amirkon tuflisini, qariyb ichak-chovog‘i ko‘ringuday harir ko‘ylagini, chamandagul do‘ppisini kiyib, pardozi qilib chiqdi, aftidan o‘ylab-o‘ylab Anvar bilan yarashgani borishga qaror qilgan edi. Muattar avval borib Anvarni yo‘lga solish, yarashgani ko‘ndirish kerak ekanini aytib, bu ishni ertaga qo‘ydi. Ertasiga Muattar Anvarning oldiga borib, Marg‘uba bilan ikki orada bo‘lgan savdoni to‘la-to‘kis gapirib berdi. Anvar cho‘chib ko‘zlarini katta ochdi, og‘ir-og‘ir kiprik qoqdi:

– O‘ho‘, boplabsiz-ku! Lekin aldash qanaqa bo‘lar ekan!

– Ammangiz tulkilik qilmloqchi edi, lekin tumshug‘idan ilingani yaxshi bo‘ldi!

Muattar Anvar bilan gapni bir joyga qoʻyganidan keyin borib Margʻubadan suyunchi oldi va yarashishning vaqtini, oʻrnini aytdi.

Oʻsha kuni kechki payt belgilangan soatda davlat bankining binosi oldiga park tomondan Margʻuba bilan Muattar, sirk tomondan Anvar kelib, kattakon akatsiya soyasida uchrashuv va sulh marosimi boʻldi. Margʻuba avval yigʻlab uning yelkasiga osildi, keyin dashnom berdi.

– Axir shu ish-ku shundoq boʻlar ekan, nima qilar eding meni kuydirib! – dedi. Ikkovini quchoqlab: – Buni qara, har tola sochining taʼrifi bitta kitob boʻladi-ya!

Anvar beixtiyor Muattarning sochiga qaradi.

Muattar payt poylab qosh va koʻz imosi bilan «ammangga uzr ayt» demoqni boʻlgan edi. Anvar buni «kassadan gapir» degan maʼnoda tushundi-da, boʻynini qashib:

– Endi bu yogʻi nima boʻladi! – dedi.

– Bu yogʻi nima boʻlar edi, – dedi Margʻuba bularni kassaga boshlab, – toʻyning harakatini qilaveramiz.

Tegishli qogʻozlarga Anvar ikkovi qoʻl qoʻyganidan keyin Margʻuba pulni sanadi-da, Anvarning qoʻyin choʻntagiga oʻz qoʻli bilan solib qoʻydi.

Anvar xuddi qoʻyniga yarim putlik tosh solinganday bir tomonga qiyshayib, Muattarga qaradi. Muattar uning biron oʻrinsiz gap aytib qoʻyishidan choʻchir edi, shuning uchun kassadan chiqilgach, Margʻuba qahvaxonaga kirib biron piyoladan qahva ichishni taklif qilganda shaharda ishi borligini aytib koʻnmadi.

Margʻuba uyni yasatib qoʻyadigan, Anvar ertaga tushdan keyin koʻchib keladigan boʻldi.

Endi Muattar iloji boʻlsa bugun, yoʻq, ertaga kechga qolmay shahardan chiqib ketishi kerak, chunki ertaga Anvar koʻchib keladi-yu kechasi qoladigan boʻlsa butun sir fosh boʻlar edi.

Muattar ertasiga ertalab Margʻuba bilan «toʻy kunlarigacha» xayrlashdi. Kechqurun uni Anvar aeroportga kuzatib chiqdi. Shu yerda ikkovi gapni bir joyga qoʻydi.

Muattarning fikricha bularning toʻyi mumkin qadar tezroq boʻlishi kerak, chunki toʻy uzoqqa choʻzilsa biron sabab bilan makr-hiy-la fosh boʻlib, Margʻuba yana alam ustida kutilmagan

mojarolar boshlab yuborishi, buning oqibatida xunuk gaplar bo'lishi mumkin edi. Anvar uning fikrini ma'qulladi va to'ydan uch-to'rt kun burunroq kelib tayyorgarlik ishlariga bosh bo'lishini so'radi, chunki Marg'ubaning qutqulari orqasida Anvardan xafa bo'lib yurgan qarindoshlar ichida bu vazifani zimmasiga oladigan odam chiqmasligi mumkin edi.

Muattar uning iltimosini bajonidil qabul qildi, talabalar paxtadan qaytishiga yetib kelgani va'da berdi, telegramma yuboradigan bo'lib, mehmonxonadan nomer olib qo'yishni so'radi.

SOVCHILAR

Anvar Muattarni kuzatgan kuni ertasiga azonda g'irirlaganicha tumanga chiqib bordi, Muborakxonimdan ibo qilib Muhayyo bilan dalada ko'rishdi, yonma-yon paxta tergan bo'lib, Muattar bilan ikki orada bo'lgan hamma gapni, uning to'y to'g'risidagi fikr-mulohazalarini to'liq aytib berdi. Ikkovi bemalol gaplashaversa ham bo'lar ekan, Hakimjon bilan Muborakxonim bu to'g'rida ochiqchasiga gaplashgan, qancha g'urbat, qancha ko'z yoshidan keyin Muborakxonim taqdirga tan bergan ekan: Hakimjonni kuzatishda «hozirgi yoshlar», «peshona» degan gaplarni aytibdi. Lekin uning bir qancha shartlari bo'lib, bularning eng birinchisi Muhayyoga sovchi yuborilishi ekan. Hali bu shartlarni eshitmasdan turib, bularning har biri Anvarning ko'ziga tog' bo'lib ko'rindi.

Anvarning birdan-bir umidi Muattar, qolaversa, gapdon Naimjon edi.

Anvar shu kechasi Naimjonning yotog'ida yotib qoldi, unga hamma gapni aytib berdi. Naimjon Muattar bilan Hakimjondan g'oyat xursand bo'ldi, to'yga tayyorgarlik ishiga Muattarxon bosh bo'lsa, to'yga o'zi bosh bo'lishini va'da qildi.

Anvar har jihatdan xotirjam bo'lib shaharga qaytdi.

Marg'uba uning vaqti choqligi, jonsarak bo'lib qolganini ko'rib halitdan to'y harakatida yuribdi, deb xursand bo'lib, unga har kuni goh no'xat, behi, goh qazi solib osh qilib berar edi.

Yanagi haftaning oxirlarida talabalar paxtadan qaytishdi. Shu kunlarda Muattardan telegramma keldi. Anvar meh-

monxonadan nomer olib, uni kutib olgani aeroportga Naimjon bilan chiqdi. Uchovi mehmonxonada o'tirib to'y rejasini tuzmoqchi bo'lishgan edi, bu reja ko'p jihatdan Hakimjon, ayniqsa, Muborakxonimga bog'liq bo'lganidan ikkovining ishtirokida tuzish kerak bo'lib qoldi. Bundan tashqari, Muattar bilan Naimjon sovchilikka borib Muborakxonining eng birinchi shartini bajarishi, qolganlarini ham eshitishi kerak edi.

Muborakxonim bularni yosh demay sovchi o'rnida izzatikrom bilan qarshi oldi: lekin to'ydan gap ochishi bilan ikkovini bir cho'qishda garang qilib qo'ydi:

– Murod Alining yili o'tmasdan to'y nimasi? – dedi. Bular shuni o'ylashmagan ekan, ikkovi bir-biriga qarab hayron bo'lib qoldi. Xayriyat, Naimjon botirlik qildi.

– Yo'q, xola, to'y to'g'risida so'z bo'lishi mumkin emas, biz nikoh ro'yxatidan o'tib qo'yish to'g'risida gapirayotibmiz. Ikkovi yosh, bir institutda o'qiydi, to'ygacha ko'rishmanglar, deb bo'lmaydi... Shaharda Marg'uba bittamikan, biri bo'lmasa biri ikkovini gap qilishi, bo'lmag'ur gaplar tarqatishi mumkin. Ikkovi nikohini qayd ettirib qo'ysa yo'rig'i boshqa...

Muborakxonim o'ylab turib yana aynidi.

– Yo'q, bular nikohdan o'tsa-o'tmasa ikkovini Marg'uba tinch qo'ymaydi, ilon bo'lib chaqaveradi. Tegishli idoralar tilini tiyib qo'yishsin!

Bu safar Muattar gap boshladi:

– Bu yog'idan xotirjam bo'ling, xola, idoraning hojati yo'q, dadamga aytib qo'ydirvorman desam – har qanaqa ilon ham iniga kirib ketadi!

Muborakxonim yalt etib Muattarga qaradi, uning yuzidagi qat'iyatni ko'rib so'ziga ishondi va nikohga rozilik berdi.

Ish bunaqasiga aylangandan keyin u yog'i juda oson ko'rinib qolgan edi, biroq gap aylanib yangidan-yangi qiyinchiliklar vujudga kela boshladi.

Xo'p, nikohdanam o'tishdi. Shu kuni kechqurun ikkovi besho'nta o'rtog'ini chaqirib, o'rtaga bir choynak choy qo'yib, shu ish shundoq bo'lganini ma'lum qilish kerakmi, yo'qmi? Kerak bo'lsa odam qayerga chaqiriladi? Anvar o'z uyiga chaqirolmaydi, chunki uyi ajdaho og'zini ochib yotgan quduqdagi gap. Bir yerga chaqirgani Muborakxonim ko'nmadi. «Odamlar nima

deydi?» deb o‘zining eski andishasini pesh qildi. Birdan-bir joy yoshlar qahvaxonasi edi. Bunga Muborakxonim ham rozi bo‘ldi, lekin xo‘rligi kelib xo‘p yig‘ladi.

– Qizginamning peshonasi sho‘r bo‘lmasa kuni qashshoq talabalar choy ichadigan qahvaxonaga qolarmidi! – dedi.

Undan keyin yana ham mushkulroq muammo yuzaga keldi: o‘tirishdan keyin kelin bilan kuyov qayoqqa boradi, yaqin yor-do‘stlari ikkovini qayoqqa kuzatib qo‘yishadi? Bu to‘g‘rida ham o‘ylab-o‘ylab mehmonxonadan ikki xonalik nomer olishga qaror berishdi. Muborakxonim bunga ham rozi bo‘ldi, lekin yana yig‘ladi.

– Shu umid bilan qiz o‘stirganmidim!.. Darbadar bo‘lsin deb kechalari uyqumni harom qilganmidim!..

– Xolajon, – dedi Naimjon o‘pkalab, – shunday xayrlashish ustida ham yig‘laydimi kishi! O‘zingiz tushungan, unchamuncha ham emas, davlat omonat kassasida ishlaydigan ayolsiz! Shunday bo‘lgandan keyin o‘ylashingiz kerak: Muhayyoxon suygan yigitiga tegyapti!

Muborakxonim naridan-beri ko‘z yoshini artidi-da, uyga kirib ketdi; hayal o‘tmay jilmayib sovchilarga pishlagich olib chiqdi: beqasam to‘nni Naimjonning, bir kiyimlik atlasni Muattarning oldiga qo‘ydi.

YOSHLAR QAHVAXONASI

Nikohdan o‘tish payshanba: o‘tirish juma kuniga belgilandi. Naimjon qahvaxonaga borib, shu kuni kech soat o‘n birga o‘n ikki kishiga stol buyurib keldi.

Muattar Anvarni magazinma-magazin olib yurib qora kostum, qora tufl, oq ko‘ylak, galstuk olib berdi.

Ikkovi shu kuni kechqurun qo‘l ushlab, uyga xandonxushon kirib borishdi – Marg‘uba bularni ko‘rib o‘tqizgani joy topolmay qoldi, er-xotin ikki shaharda turishi «shunaqa bo‘ladi» degan so‘zida har xil qochirma, hazil-mutoyiba qildi, hijron haqidagi she‘rlardan bir-ikki satr o‘qidi, bularning kechqurun teatrga borish niyati borligini eshitib, darrov ovqat qildi. Ovqat vaqtida Muattar uni g‘aflatga solish uchun Anvarning oyog‘ini sekin bosib:

– Mana, opa, hammamiz ham qutuldik, Muhayyo erga tegayotgan emish, bugun to‘y, – dedi.

Anvar bu nayrangga o‘zidan bir nima qo‘shmoqchi bo‘lib:

– Tag‘in to‘yiga borib yurmang! – dedi.

Marg‘ubaning jig‘ibiyroni chiqdi.

– Voy, men nega borar ekanman! Azasiga aytsa, chop-qillab boraman! Hu to‘yidan tobuti chiqsin!

Anvar unga xo‘mrayib qaradi.

– Birovning bolasini qarg‘amang!..

Muattar Anvarning biqiniga turtib zo‘rg‘a to‘xtatdi. Marg‘uba qo‘lidagi piyolani taq etib stolga qo‘ydi.

– Bilaman, sening ko‘ngling hali ham o‘shanda! – dedi yig‘lamsirab, – qiz ko‘r qiladi-ya, noshukr, qiz ko‘r qiladi!..

Anvar ishning pachavasini chiqarib qo‘yishidan qo‘rqib, Muattar uni tezroq olib ketish harakatiga tushib qoldi. Anvar yangi sotib olingan kiyim-boshini kiydi. Marg‘uba unga yangi ro‘molcha berib, qutlug‘ bo‘lsin qildi. Anvar hozirgina o‘tgan ikki oradagi tundlikka butkul barham bermoqchi bo‘lib yolg‘ondan:

– Yuring, amma, o‘yinga olib boraylik, – dedi.

Marg‘uba suyunib ketdi.

– Umlrlaringdan baraka topinglar! – dedi va kiyingani narigi uyga kirib ketdi.

Anvar rangi o‘chib Muattarga qaradi, Muattar xunob bo‘ldi.

– Sizga kim qo‘yibdi, tek o‘tirsangiz bo‘lmaydimi! Endi to‘g‘irlang, «sizga to‘g‘ri kelmaydigan o‘yin – balet» deng!

Marg‘uba kiyinib chiqqanda Anvar xatosini to‘g‘rila-moqchi bo‘lib undan battarroq xato qilib qo‘ydi:

– Lekin, amma, sizga to‘g‘ri kelmaydigan o‘yin – balet, erkak kishi qip-yalang‘och xotinni kaftiga qo‘yib chiqadi!

Xayriyat, Marg‘uba «bunaqa ekan sizlar nima uchun bora-yotibsizlar, Muattar nega boryapti» degani ulgurmadi, ikkovi chiqib ketdi.

Shunday qilib yoshlar qahvaxonasida bo‘ladigan kichkina o‘tirishga hammayoq taxt: odamlar aytili, stollar yasatildi, Marg‘ubani g‘aflatga solib, bu yoqdan ham xotirjam bo‘lindi.

Kelin bilan kuyov, xizmatdagi Muattar bilan Naimjon belgilangan vaqtdan xiyla oldinroq kelib mehmonlarni kutishdi.

Biroq mehmonga o‘n ikki kishi aytilgan bo‘lsa ham Naimjon hol-baqudrat sovg‘a-salom ko‘tarib kelgan tanish talabalardan o‘n oltitasini sanab u yog‘iga adashib ketdi. Ularning ustiga institut badiiy havaskorlaridan sakkizta sozanda, xonanda kirib kelishdi. Naimjon abjirlik qilib yana bir qancha stol buyurdi. Nihoyat, mehmonlar turli noz-ne‘matlar, rang-barang sharbat shishalari, anvoyi gullar bilan zeb berilgan stollarga o‘tirishdi. Naimjon marosimni ochib, «Bu o‘tirish katta to‘yning debochasi», dedi va kelin bilan kuyovga yaxshi tilaklar tiladi. Sozanda va xonandalar bir juft yalla qilib, navbat raqsga kelganda o‘tirishni tashqariga – qahvaxonaning sahniga ko‘chirish zarurati tug‘ilib qoldi. Talabalar birpasda stollarni olib chiqishdi. Birozdan keyin musiqa sadolari yangrab, ichkaridan chiqqan kelin bilan kuyovni rang-barang pistonlar sochib, lentalar otib, chapak va olqish sadolari bilan qarshi olindi. Hamma o‘tirgandan keyin qo‘sh childirma gijbakabangni boshlab yubordi, yana odam yig‘ildi.

Childirma maqomiga yo‘rg‘alab, kift qoqib, stollarni oralab yurgan to‘rt qiz birin-ketin kelin bilan kuyovning ro‘parasiga kelib, qo‘llaridagi guldastalarni ta‘zim bilan ikkoviga tutishdi, yer tepinib yana stollarni oralab yo‘rg‘alab ketishdi. Ora-sirada birov she‘r o‘qib, birov so‘z bilan, birov qiziqchilik qilib kelin bilan kuyovni tabriklar edi.

Kichkina o‘tirish deb boshlangan ish hayal o‘tmay tuppapuzuk to‘yga aylandi ketdi. Yigitlar, qizlar qahvaxonaning sahnida, harakat to‘xtab qolgan katta ko‘cha va uning naryog‘idagi xiyobonda o‘ynashar, navbatma-navbat ashula, yalla aytishar edi.

Sahnadagi davraga Anvarning ustasi oqsoq chol toychoq ko‘tarib kirdi, lapanglab – o‘ynab hammani xo‘p kuldirdi, keyin kelin bilan kuyov qarshisida to‘xtab toychoqni baland ko‘tardi-da, hamma jim bo‘lganda: «Men o‘zim avtomobilist bo‘lsam ham bularga chavandoz o‘g‘il tilayman!» dedi va toychoqni kelinga uzatdi. Qiyqiriq – chapak, kulgi ko‘tarildi.

Javlون qamoqdan chiqqanidan beri «ozodlik uchun» erta-yu kech ichib tentirab yurgan edi, bu kecha qayoqdandir kelayotib yoshlar qahvaxonasi oldida bo‘layotgan tomoshani ko‘rib to‘xtadi; qahvaxonaning sahnida o‘ynayotgan qizlarni ko‘rib niyati buzildi-yu yaqinroq bordi. Shu choq qahvaxona

ichkarisidan hindcha kiyingan, ikki qoshining o'rtasiga qop-qora xol qo'ygan xushqomat bir qiz chiqdi va sozandalarning zavq-shavq bilan chalayotgan hind maqomiga qo'l tashladi va davrani bir aylanib to'rdagi stolda o'tirgan kishilarga ta'zim qildi. Ko'ziga odamlar ikkita bo'lib ko'rinayotgani uchun Javlon hindcha kiyingan qizga kafti bilan chap ko'zini berkitib o'ng ko'zi bilan qaradi, qarasa — Muattar! Javlon uning kelganidan bexabar edi. Muattar bu yerda nima qilib yuribdi, kimlarga ta'zim qildi? Javlon charchagan o'ng ko'zini kafti bilan berkitib chap ko'zi bilan qaradi: ne ko'z bian ko'rsinki, stolning o'rta yerida Muhayyo, uning yonida Anvar so'ppayib o'tirar edi. Javlon hushyor tortib o'zini orqaga tortdi, yugur-ganicha necha joyda yiqilib, emaklab uyiga yetib bordi-yu ko'rganlarini Marg'ubaga aytib berdi. Marg'uba don tiqilgan tovuqday bir tovush chiqardi-yu boshyalang — oyoqyalang qahvaxonaga qarab chopdi, kelib, sichqonni yaqinroq keltirib chang solmoqchi bo'lgan mushukday bir chekkada pisib turdi. Muattar goh bir oyog'ining tovonini, goh birining uchini yerga urib, goh eshilib-buralib, goh to'lg'anib xo'p o'ynadi. Keyin o'ynaganicha borib Muhayyoni davraga tortdi. Chapak bo'lib ketdi. Hamma jim, kelinning o'zbekchami, hindchami o'ynashini kutar edi. Sozandalar imoga mahtal bo'lib turishar edi. Shu payt bir juvon ichkaridan qora quti olib chiqib Muattarning qo'liga berdi. Muattar qutini stolning chekkasiga qo'yib, uning ichidan shoda-shoda marvarid olib Muhayyo-ning bo'yniga osdi, rang-barang qimmatbaho toshlar o'rnatilgan taqinchoqlarni boshiga, ko'kragiga, bilak va barmoqlariga taqa boshladi. Marg'uba yuragi hovliqib, odamlarning orqasidan yaqinroq kelib qora qutiga tikildi. O'sha! Xudo ursin agar, o'sha qora quti! Muattarning ishorasi bilan sozandalar birinchi zarbni berganda Marg'uba birdan dodlab yubordi-da, dodlaganicha o'zini parkka urdi. Muattar qo'rqib ketdi va beixtiyor Muhayyoning oldini to'sdi. Muhayyo hayron bo'lib qoldi. Anvar yonida o'tirgan Naimjonga bir nima dedi — Naim darrov o'rnidan turib, parkka tomon yugurdi. Park tomonidan Marg'ubaning borgan sayin yiroqlashib borayotgan tovushi eshitilardi: «Voy-dod! Uyim kuydi! Bolam o'ldi!..»

Kimdir odamlarni tinchitdi, davrani uzmaslikka, o'yin-kulgini to'xtatmaslikka tirishdi.

Biroq o'tirishdan fayz ketdi. Odamlar tarqaladigan bo'lib turganda Naimjon yetib keldi va kelin bilan kuyov nomidan hammaga minnatdorchilik bildirdi. Odamlar ketib bo'lgandan keyin Naimjon voqeani aytib berdi: Marg'uba dodlaganicha hovliga boribdi, qo'ni-qo'shnisi yugurib chiqibdi. Marg'uba qaznoqdan bir banka kerosin olib chiqibdi-da, odamlarning hayhaylashiga qaramay yarmini Anvarning xonasiga, yarmidan ozrog'ini mast uxlab yotgan Javlonga sepibdi, qolganini o'zining boshidan quyibdi-da, gugurt chaqib yuboribdi. Odamlar alangaga ko'rpa, gilam, sholcha yopib zo'rg'a o'chirishibdi. Uyda hech narsaga ziyon yetmabdi. Faqat Marg'ubaning sochi, yuzi, qo'li kuyibdi, xolos. Naimjon «Tez yordam» mashinasini chaqiribdi.

– Endi nima qilamiz? – dedi Anvar ko'zlarini katta ochib.

– Marg'ubani «Tez yordam» mashinasi albatta olib ketadi, – dedi Naimjon, – Javlon mast, o'zini u devordan bu devorga urib yuribdi. Men bir-ikkita xotinga tayinlab keldim, uylaringni tozalab qo'yishadi. O'sha yerga boramiz.

Muhayyo nochor rozi bo'ldi.

Ular borganda eshik oldida «Tez yordam» mashinasi turar edi. Javlon Marg'ubani dast ko'tarib mashinaga tiqar ekan, «Sharmanda qilding, saksovul!» dedi va eshikni taraqlatib yopdi-da, so'kinib, gandiraklaganicha qorong'ulik qa'riga kirib ko'zdan g'oyib bo'ldi.

Naimjon kelin bilan kuyovni ichkariga kirgizib yubordi. Javlonning qayoqqa ketganidan bexabar, undan xavotir olib har ehtimolga qarshi kiraverishdagi kichkina uyga kirib divanga cho'zildi. Bu voqealar Muborakxonim bilan Hakimjonning qulog'iga yetsa xavotir bo'lishmasin, deb Muattar ularni ogoh qilgani ketdi.

Bu orada tong yorishib, odam odamni taniydigan bo'lib qoldi.

Muattar yaxshiyam borgan ekan, er-xotina qahvaxona atrofida allaqanday shovqin bo'lganidan azonda xabar topib, Muborakxonim hozirgina mehmonxonaga borib kelgan, ikkovi hayron bo'lib turgan ekan. Muattar bo'lgan voqeani bularga aytaётgan paytda birdan ko'cha eshigi taraqlab ochildi-yu, sochlari kuygan, yuz-ko'zini qurum bosgan Marg'uba otilib

kirdi. Uning aft-basharasi, vajohati qo‘rqinchli edi. Marg‘uba Muattarga jinniday bir qaradi, «Hu bo‘ying uzilsin!..» deb bir o‘shqirdi-yu tikka Muborakxonimga qarab yurdi, Hakimjon uni ushlagan edi, qo‘lidan chiqib ketdi-da, Muborakxonimning oyog‘i ostiga zarb bilan o‘zini tashladi.

– Quda, qizingizning, nevaralaringizning orzu-havasini ko‘ring! Dunyodan ikki qo‘li bir tepa o‘tib ketayotibman... Rahm qiling...

Hakimjon uni darrov ko‘tarib oldi, oyoqqa qo‘ygan edi, yana o‘zini yerga tashladi va Hakimjonning yog‘och oyog‘ini quchoqlab boshini uraverdi.

– Dod!.. Anvarjonning onasidan qolgan taqinchoqlar ichida meniki, o‘zimniki ham bor edi, aytinglar, menikini berishsin!..

Hakimjon uni yana yerdan ko‘tarib oldi.

– Qanaqa taqinchoq?

Marg‘uba yana o‘zini yerga tashlamoqchi bo‘ldi.

– Muhayyoxonning o‘zlari biladilar!

Muborakxonim arang o‘ziga keldi.

– Xo‘p, bersin! Mening qizim taqinchoq taqib katta bo‘lgan emas.

Muattar kelib Marg‘ubani suyab oldi.

– Faqat shumi, opa? – dedi. – Yuring, taqinchoqlarni mana men olib beraman! Lekin hozir emas, tushdan keyin boring!

– Tushdan keyin ikkovimiz boramiz, – dedi Muborakxonim, – ungacha bet-qo‘lingizni yuving, qolgan sochingizni tarang...

Marg‘uba Muborakxonimga mung‘ayib qaradi.

Muattar ketdi. Hakimjonning ko‘z oldiga Marg‘ubaning yoshlik – bevoshlik chog‘lari, ayniqsa, yengsiz kofta, tor shim kiyib kaltakesakday baqrayib turgani, pista chaqib po‘chog‘ini tuflar ekan, «Men taqdirning qo‘lida o‘yinchoqman», deb iljaygani keldi-da, vujudiga, Marg‘ubaning qo‘li tekkan yog‘och oyog‘iga ham muz yugurganday bo‘ldi-yu, indamay ko‘chaga chiqib ketdi.

Muborakxonim bilan Marg‘uba tushdan keyin hovliga borishdi, Marg‘uba akasi vafot etgan uyning derazasi oldidan o‘tishda ko‘ngli ozgan bo‘lib, birpas devorni ushlab qoldi.

Muborakxonim uni suyab dahlizga olib kirdi. Katta uyda mehmon ko'p ekan, Marg'uba o'zini ro'paradagi uychaga urdi. Muborakxonim katta uyga kirganda g'ovur bo'lib ketdi. Oradan bir necha daqiqa o'tgandan keyin, uychaga Muhayyo, Muattar, Naimjon, Muborakxonim va bir necha notanish yoshlar kirib kelishdi, hamon yerga qarab o'tirgan Marg'ubani harchand qistab katta uyga kirgani unatisholmadi. Shundan keyin Muhayyo chiqib, qora qutini olib kirdi va qopqog'ini ochib Marg'ubani tizzasiga qo'ydi.

— Mana, o'zingizga qarashli taqinchoqlardan tashqari Anvarjonning onasi sizga atagan narsalar ham bor emish, hammasini oling! — dedi.

Marg'uba taqinchoqlarni titib ko'rgani odamlar chiqib ketishini kutar edi. Buni sezib hamma chiqib ketdi. Marg'uba taqinchoqlarni darrov titkilab ko'rdi, hamma narsa joyida, lekin quti yengilroq bo'lib qolganday tuyuldi.

Marg'uba qora qutini bag'riga bosib uydan asta chiqdi va zinadan tushganidan keyin hech yoqqa qaramay yo'rg'alab qoldi. Anvar bilan Muhayyo uni derazadan ko'rib zinaga chiqqanida Marg'uba ko'cha eshigini ochgani qo'l uzatgan edi.

— Amma, — dedi Anvar, — eshikni qattiq yopmang, qulflanib qoladi.

Marg'uba orqasiga bir qaradi, chiqib eshikni sekin yopdi.

1968-yil

Hikoyalar

ANOR

(*O'tmishdan*)

Uylar to'la non, och-nahorim, bolam,
Ariqlar to'la suv, tashnai zorim, bolam.

Turobjon eshikdan hovliqib kirar ekan, qalami yaktagining yengi zulfinga ilinib tirsakkacha yirtildi. Uning shashti qaytdi. Jo'xori tuyayotgan xotini uning qo'lidagi tugunchani ko'rib, kelisopni kelining ustiga qo'ya chopti. Keli lapanglab ag'anadi, chala tuyulgan jo'xori yerga to'kildi.

Turobjon tugunchani orqasiga bekitib, tegishdi:

- Akajon, degin!
- Akajon! Jo-on aka!..
- Nima berasan?
- Umrinning yarmini beraman!..

Turobjon tugunchani berdi. Xotini shu yerning o'zida, eshik oldida o'tirib tugunchani ochdi-da, birdan bo'shashib ketdi va sekin boshini ko'tarib eriga qaradi. O'z qilmishiga gerdayib turgan Turobjon uning ko'zida jiqqa yosh ko'rib:

– Nima ekanini bildingmi? – dedi. – Asalarining uyasi! Turgan-bitgani asal! Mana, mana, siqsang asal oqadi. Bunisi oq mum, harom emas – shimsa ham bo'ladi, chaynasa ham bo'ladi.

Xotin yengini tishlab bir nuqtaga qaraganicha qoldi.

– Yo, qudratingdan, ishonmaydi-ya! – dedi Turobjon keltirgan matosini titkilab, – mana, chaynab ko'r! Ko'rgin, bo'lmasa innaykeyin degin...

Turobjon qizardi. U bir zamon betob o'rtog'ini yo'qlab eltgan tarvuzini, bemaza chiqqan bo'lsa kerak, sigirning oxurida ko'rib shunday xijolat bo'lgan edi.

Hovli yuzida aylanib yurgan oqsoq mushuk to'kilgan jo'xorini iskab ko'rdi, ma'qul bo'lmadi shekilli, Turobjonga qarab shikoyatomuz «mau» dedi.

– Tur, jo'xoringga qara! Uni ko'r, mushuk tegdi.

Xotin turayotib baralla yig'lab yubordi.

– Bu yer yutkur qanday balo ekan!.. Odamlarday gulu-taga, tuzga, kesakka boshqorong‘i bo‘lsam-chi!

Turobjon do‘ppisini boshdan oldi va qoqmoqchi bo‘lganida ko‘zi yirtiq yengiga tushdi, yuragi achidi: endi uch-to‘rt yuvilgan yangigina yaktak edi!

– Axir, boshqorong‘i bo‘l, evida bo‘l-da! – dedi do‘ppisini qoqmasdan boshiga kiyib, – anor, anor... Bir qadoq anor falon pul bo‘lsa! Saharmardondan suv tashib, o‘tin yorib, o‘t yoqib bir oyda oladiganim o‘n sakkiz tanga pul. Akam bo‘lmasa, ukam bo‘lmasa...

Er-xotin tek qolishdi. Xotin jo‘xorini tuyib bo‘ldi, uni kelidan tog‘orachaga solayotib do‘ng‘illadi:

– Havasga anor yeydi deysiz shekilli...

– Bilaman... Axir, nima qilay? Xo‘jayinimni o‘ldirib pulini olaymi, o‘zimni garov qo‘yaymi? G‘alatimisan o‘zing?

Xotin ovqatga unnadi, erining «boshqorong‘i bo‘l, evida bo‘l-da» degani unga juda alam qildi, xo‘rligi keldi, o‘pkasi to‘ldi.

Ovqat pishdi. Qozonning zangi chiqib qoraygan go‘jaga qatiq ham rang kirgizolmadi. Turobjon ikki kosa ichdi, xotin esa hanuz bir kosani yarimlatolmas edi. Uning imillashini ko‘rib Turobjonning ko‘ziga negadir oqsoq mushuk ko‘rindi. Mushuk yirtilgan yengini esiga tushirdi, avzoyi buzildi. Uning avzoyidan «essiz jo‘xori, qatiq, o‘tin» degan ma‘noni anglab, xotin ko‘ngli tortmasligiga qaramasdan, kosani bo‘shatdi, ammo darhol tom orqasiga o‘tib, ko‘zlari qizargan, chakka tomirlari chiqqan holda qaytdi.

– Hali tug‘ilmagan bolani yer yutkur deding-a,– dedi Turobjon borgan sayin tutaqib.

Xotin indamay dasturxonni yig‘ishtirib oldi, qozonga suv quyayotib, eshitar-eshitilmas dedi:

– O‘sha asalning puliga anor ham berar edi.

– Berar edi! – dedi Turobjon zaharxanda qilib, – anor olmay asal oldim!

– Albatta berar edi! Albatta anor olmay, asal olgansiz!

Mana shunday vaqtlarda til qotib og‘izda aylanmay qoladi, mabodo aylansa, mushtning xizmatini qiladi.

– Ajab qildim, – dedi Turobjon titrab, – jigarlaring ezilib ketsin!

Bu soʻz unga qanday taʼsir qilganini faqat boshqorongʻi xotingina biladi. Turobjon bu gapni aytdi-yu, xotining ahvolini koʻrib achchigʻidan tushdi; agar izzat-nafs qoʻysa hozir borib uning boshini silar va «qoʻy, xafa boʻlma, jahl ustida aytdim», der edi.

– Kishining yuragini qon qilib yuborasan! – dedi anchadan keyin, – nainki men asal olsam! Asal otliqqa yoʻq, hali biz piyoda-ku! Xoʻjayinga bir oshnasi sovgʻa qilib kelgan ekan, bildirmasdan... oʻzidan soʻrab ozrogʻini oldim... Oʻzi berdi. Tansiq narsa, xursand boʻlarmikansan, debman. Yo tansiq emasmi? Umringda necha marta asal yegansan? Oʻzim umrimda bir marta yeganman: Shokirxoʻja qandolatchi asal qiyom qildirayotganda qozoniga ammamning joʻjasi tushib ketgandi, shu joʻjani yalaganman...

Turobjonning bu soʻzlari xotining qulogʻiga notayin bir gʻoʻldirash boʻlib kirar edi. Uning Turobjon bilan uy qilganiga uch yil boʻlib kelayotir, nazarida, bu odam shu uch yildan beri gʻoʻldirab kelgan, hozirgisi shuning davomiday edi. Ittifoqo, bu kun, nima boʻldi-yu, uch soʻzni ravshanroq aytdi: «jigarlaring ezilib ketsin», dedi. Olamda uning suyan-gani eri, birdan-bir orzusi – anor edi, birdaniga har ikkisi ham yoʻqqa chiqdi.

Xotin uyga kirib ketdi. Anchadan keyin darchadan xira shuʻla tushdi. Turobjon ham kirdi. Xotin darcha yonida, bir tizzasiga boshini qoʻygan, qoramtir kulrang osmonga qarab oʻtirar edi. Turobjon tikka turib qoldi. Tokchadagi beshinchi chirogʻ pixillab yonar, uning atrofida katta bir parvona aylanar edi. Turobjon ham darcha yoniga oʻtirdi. Shiftning qayeridir «qirs» etdi, qayerdadir kaltakesak chirqilladi. Turobjonning qulogʻi jingʻilladi. U ham osmonga – xira yulduzlarga qaradi. Masjiddagi keksa baqaterak orqasidan koʻtarilgan qizgʻish oʻt, koʻkda olovli iz qoldirib, juda yuqoriladi va goʻyo osmonga urilganday chilparchin boʻlib «poʻp» etdi.

– Mushak, – dedi Turobjon, – Mullajon qozining bogʻida. Mullajon qozi beshik toʻyi qilgan.

Xotin indamadi.

– Shahardan toʻralar ham chiqqan, – dedi Turobjon yana.

Xotin yana indamadi. U Mullajon qozining bogʻini koʻrgan emas, ammo taʼrifini eshitgan. Bu bogʻni koʻz oldiga keltirib

ko'rdi: bog' emas, anorzor... Anor daraxtlarida anor shig'il, choynakday-choynakday bo'lib osilib yotiпти.

– Bitta mushak uch miri, – dedi Turobjon, – yuzta mushak otlsa... bittangadan yuz tanga. Bir miridan kam – yetmish besh tanga bo'ladi.

Er-xotin uzoq jim qolishdi. Turobjon og'zini katta ochib ham esnadi, ham uf tortdi.

– Ma, buni tik, – dedi u yaktagini yechib, – ma!

Xotin yaktakni olib yoniga qo'ydi, aftidan, hozir tikmoqchi emas edi.

– Bo'l, – dedi Turobjon, birpasdan keyin, – ol... Senga aytyapman!..

– Ha, muncha!.. Turtmasdan gapira bering... Tikib qo'yarman, muncha qistov...

Turobjonning tepa sochi tikka bo'ldi.

– Hay, sening dimog'-firog'ing kinga! Xo'sh, nima deysan?

– Men sizga bir narsa deyapmanmi? Tikib qo'yarman.

– Har narsaga ro'zg'or achchiq bo'la bersa... qiyinroq bo'lar, – dedi Turobjon yaktagini kiyayotib, – kambag'alchilik...

– Kambag'alchilik o'lsin!

Xotin bu gapni shikoyat tarzida aytdi, ammo Turobjon buni ta'na deb tushundi.

– Nima, men seni olganimda kambag'alligimni yashirganmidim? Erkaboyga o'xshab chimildi qqa birovning to'ni, kavush-mahsisini kiyib kirganmidim? Bunday armoning bo'lsa hali ham serpulroq odamga teg.

– Ikkita anor uchun xotiningizni serpul odamga oshirgani uyaling!

Bu gap Turobjonning hamiyatiga tegdi. «Jigarlaring ezilib ketsin», degani xotiniga qancha alam qilgan bo'lsa, bu gap Turobjonga shuncha alam qildi.

– E, hoy, anor olib bermadimmi? – dedi Turobjon mayin tovush bilan, ammo bu mayin tovushdan qo'rqquliq edi, – sira anor olib kelmadimmi?

– Yo'q! – dedi xotin birdan boshini burib.

Turobjonning boshi g'ovlab, ko'zi tindi.

– O'tgan bozor kuni yegan anoringni o'ynashing olib kelganmidi?!

– O'ynashim olib kelgan edi!

Turobjon bilolmay qoldi: xotinning yelkasiga tepib, soʻngra oʻrnidan turdimi, yo turib keyin tepdimi; oʻzini obrezning oldida koʻrdi. Xotin, rangi oppoq, koʻzlarini katta-katta ochib unga vahimali nazar bilan qarar va boshini chayqab pichirlar edi:

– Qoʻying... Qoʻying...

Turobjon chiqib ketdi. Birpasdan keyin koʻcha eshigi ochilib yopildi.

Xotin uzoq yigʻladi, eriga qattiq gapirganiga pushaymon boʻldi, oʻzini qargʻadi, oʻlim tiladi; yigʻidan tolib tashqariga chiqdi. Qorongʻu, uzoq-yaqinda itlar hurar edi. Koʻcha eshigini ochib u yoq-bu yoqqa qaradi – jimjit. Guzar tomonda faqat bitta chiroq miltirar edi. Samovarlar yotgan. Qaytib uyga kirdi.

Tom orqasida xoʻroz qanot qoqib qichqirdi. Koʻcha eshigi ochildi. Xotin to burilib qaraguncha Turobjon katta bir tugunni orqalab kirib keldi. U tugunni uyning oʻrtasiga tashladi. Bir choyshab anor har tomonga yumalab ketdi, bir nechasi obrezga tushdi. Turobjon xotiniga qaradi. Uning rangini koʻrib xotin qoʻrqib ketdi – bu qadar oqargan! Turobjon oʻtirib peshonasini ushladi. Xotini yugurib oldiga keldi va yelkasiga qoʻlini qoʻydi.

– Qayoqqa bordingiz? – dedi entikib, – nima qildingiz? Turobjon javob bermadi. Uning vujudi titrar edi.

1936-yil

OʻGʻRI

(Oʻtmishdan)

Otning oʻlimi itning bayrami.

Maqol

Kampir tong qorongʻisida xamir qilgani turib hoʻkizidan xabar oldi. O!.. Hoʻkiz yoʻq, ogʻil koʻcha tomondan teshilgan... Dehqonning uyi kuysa kuysin, hoʻkizi yoʻqolmasin. Bir qop somon, oʻn-oʻn beshta xoda, bir arava qamish – uy, hoʻkiz topish uchun necha zamonlar qozonni suvga tashlab qoʻyish kerak boʻladi.

Odamlar dod ovozigaga oʻrganib qolgan: birovni eri uradi, birovning uyi xatga tushadi... Ammo kampirning dodiga odam

tez to‘plandi. Qobil bobo yalang bosh, yalang oyoq, yaktakchan og‘il eshigi yonida turib dag‘-dag‘ titraydi, tizzalari bukilib-bukilib ketadi; ko‘zlari javdiraydi, hammaga qaraydi, ammo hech kimni ko‘rmaydi. Xotinlar o‘g‘rini qarg‘aydi, it huradi, tovuqlar qoqoqlaydi. Kimdir shunday kichkina teshikdan ho‘kiz sig‘ishiga aql bovar qilmasligi to‘g‘risida kishilarga gap ma‘qullaydi.

Qobil boboning qo‘shnisi – burunsiz ellikboshi kirdi. U og‘ilga kirib teshikni, ho‘kiz bog‘langan ustunni diqqat bilan ko‘zdan kechirdi; negadir ustunni qimirlatib ham ko‘rdi, so‘ngra Qobil boboni chaqirdi va pang tovush bilan dedi:

– Ho‘kizing hech qayoqqa ketmaydi, topiladi!

Uning og‘ilga kirib qilgan taftishi Qobil boboga bir umid bag‘ishlagan edi, bu so‘zi haddan ziyoda sevintirdi. Chol yig‘lab yubordi.

– Xudo xayr bersin... Ola ho‘kiz edi...

Odamlar, o‘g‘ri devorni qachon va qanday asbob bilan teshgani, ho‘kizni qaysi tomonga olib ketgani, uni qaysi bozorda sotishi mumkin ekanligi to‘g‘risida bahslashabahslashataraqaldi. G‘ovur bosildi. Qobil boboning kampiri yig‘idan to‘xtab, ellikboshini duo qila ketdi.

Ellikboshi o‘g‘ri teshgan yerni yana bir ko‘rdi. Qobil bobo, qo‘l qovushtirib, uning ketidan yurar va yig‘lar edi.

– Yig‘lama, yig‘lama, deyman! Ho‘kizing oqposhsho qo‘l ostidan chiqib ketmagan bo‘lsa topiladi.

Ellikboshi ho‘kizni juda naqd qilib qo‘ydi – go‘yo u ko‘chaga chiqsa bas – ho‘kiz topiladi. Bu «xudo yallaqag‘ur» shunchalik qilgandan keyin bir nima berish lozim-da. Tekinga mushuk oftobga chiqmaydi. Bu odam ellikboshi bo‘lish uchun ozmuncha pul sochganmi? Mingboshining bir o‘ziga yetti yuz bog‘ beda, bir toy bergani ma‘lum. Poshsholikdan oylik yetmasa! Qobil bobo hamyonini qoqishtirib, borini ellikboshiga berdi, yana qancha duo qildi. Ellikboshi beto‘xtov aminga xabar qilmoqchi bo‘lib chiqib ketdi.

Kechqurun Qobil bobo aminning oldiga boradigan bo‘ldi. Quruq qoshiq og‘iz yirtadi, aminga qancha pul olib borsa bo‘ladi? Berganga bitta ham ko‘p, olganga o‘nta ham oz. Chol-kampir kengashib shunday qarorga kelishdi: bu chiqim

oxirgi va ho'kizni bo'ynidan bog'lab beradigan chiqim, shuning uchun pulning yuziga qarash aqldan emas.

Qobil bobo ro'para bo'lganda amin og'zini ochmasdan qattiq kekirdi, keyin bag'baqasini osiltirib kuldi.

– Ha, sigir yo'qoldimi?

– Yo'q... sigir emas, ho'kiz, ola ho'kiz edi.

– Ho'kizmi?.. Ho'kiz ekan-da! Himm... Ola ho'kiz? Tavba!..

– Bori yo'g'im shu bitta ho'kiz edi...

Amin chinchalog'ini ikkinchi bo'g'inigacha burniga tiqib kuldi.

– Yo'qolmasdan ilgari bormidi? Qanaqa ho'kiz edi.

– Ola ho'kiz...

– Yaxshi ho'kizmidi yo yomon ho'kizmidi?

– Qo'sh mahali...

– Yaxshi ho'kiz birov yetaklasa keta beradimi?

– Bisotimda hech narsa yo'q...

– O'zi qaytib kelasmikin?... Birov olib ketsa qaytib kela ber, deb qo'yilmagan ekan-da! Nega yig'lanadi? A? Yig'lanmasin!

Qobil bobo yerga qarab tek qoldi.

– Qidirtirsakmikin-a? – dedi amin chinchalog'ini etigining ostiga artib,– suyunchisi nima bo'ladi? Suyunchidan chashna olib kelinmadimi?

Aminning bu gapi Qobil boboga «Ma, ho'kizingni» deganday bo'lib ketdi.

– Kam bo'lmang, – dedi pulni uzatib, – yana xizmatin-gizdaman.

– Men beto'xtov pristavga xabar beraman. O'zi chaqirtiradi.

Bir hafta o'tdi. Bu bir hafta ichida kampir «duoning zo'ri bilan qulf ochadigan» azoyimxonga obdasta-gardon qildirgani qatnab yarim qop jiyda, uch yelpish tovoq jo'xori, ikki kalava ip eltdi, ammo ish chiqmadi. Sakkizinchi kuni Qobil bobo yana aminning oldiga bordi. Aminning tepa sochi tikka bo'ldi:

– Ha, ho'kizni uylariga eltib berilsinmi?! Axir, borilsin, arz qilinsin-da! Fuqaroning arzga borishi arbobning izzati bo'ladi!

Qobil bobo yor-do'stlari bilan kengashdi – pristavga puldan boshqa nima olib borsa bo'ladi? Ma'lum bo'ldiki, uni begim deguncha kishining beli sinar ekan.

Uchta tovuq, garchi biri kurk bo'lsa ham, Qobil boboning o'zidan chiqdi. Yuzta tuxumni qo'ni-qo'shni, yor-birodarlar o'zaro yig'ib berdi. Ammo bu tortiq bilan tilmochdan nari o'tib bo'lmadi. Tilmoch tortiqni oldi va beto'xtov pristavga yaxshilab tushuntirishni va'da qildi. Cholning butun bo'g'inlari bo'shshib ketdi, keyin tutaqishdi, ammo go'rda bir narsa deya oladimi! «O'ynashmag'il arbob bilan – seni urar har bob bilan». «Yaxshilab tushuntirilgan» pristav bitta kulangir, bitta farangi tovuq, uch so'm pulni olganidan keyin, Qobil boboning baxtiga, «beto'xtov hokimga xabar beraman», demasdan, «aminga bor», deb qo'ya qoldi. Amin «ellikboshiga borilsin», dedi.

– Gumoningizni ayting bo'lmasa! – dedi ellikboshi tajang bo'lib, – kim olganini men bilmasam, avliyo bo'lmasam! Olgan odam allaqachon so'yib saranjomladi-da! Uzoq demasangiz, erinmasangiz ko'nychilikka borib terilarni bir qarab chiqing. Ammo terisi ko'nychilikka tushgan bo'lsa, allaqachon charm bo'ldi, xudo biladi, kavush bo'lib bozorga chiqdimi...

– Endi bizga juda qiyin bo'ldi-da. Peshonam sho'r bo'lmasa... – dedi chol yerga qarab.

– Ey, yosh bolamisiz! Nega yig'laysiz? Kap-katta odam... Bitta ho'kiz bo'lsa bir gap bo'lar, xudo ajalga to'zim bersin! Men qaynatamga aytayin, sizga bitta ho'kiz bersin. Bitta ho'kiz odamning xunimi?

Ertasiga ellikboshi Qobil boboni boshlab qaynatasi – Egamberdi paxtafurushning oldiga olib bordi. Paxtafurush cholning holiga ko'p achindi va yerini haydab olgani bitta emas, ikkita ho'kiz berdi, lekin «kichkinagina» sharti bor. Bu sharti kuzda ma'lum bo'ladi...

1936-yil

BEMOR

(O‘tmishdan)

Osmon yiroq, yer qattiq.

Maqol

Sotiboldining xotini og‘rib qoldi. Sotiboldi kasalni o‘qitdi – bo‘lmadi, tabibga ko‘rsatdi. Tabib qon oldi. Betobning ko‘zi tinib, boshi aylanadigan bo‘lib qoldi. Baxshi o‘qidi. Allaqanday bir xotin kelib tolning xipchini bilan savaladi, tovuq so‘yib qonladi... Bularning hammasi, albatta, pul bilan bo‘ladi. Bunday vaqtlarda yo‘g‘on cho‘ziladi, ingichka uziladi.

Shaharda bitta shifoxona bor. Bu shifoxona to‘g‘risida Sotiboldining bilgani shu: salqin, tinch parkda, daraxtlar ichiga ko‘milgan baland va chiroyli oq imorat; shisha qabzali kulrang eshigida qo‘ng‘iroq tugmasi bor. Chigit po‘choq va kunjara bilan savdo qiladigan xo‘jayini Abdug‘aniboy, omborda qulab ketgan qoplar ostida qolib o‘ladigan bo‘lganida bu shifoxonaga bormay Simga¹ ketgan edi. Shifoxona deganda Sotiboldining ko‘z oldiga izvosh va oq podshoning suvrati solingan 25 so‘mlik pul kelar edi.

Bemor og‘irlashdi. Sotiboldi xo‘jayinining oldiga arzga bordi, ammo bu borishdan muddaosi nima ekanini aniq bilmas edi. Abdug‘aniboy uning so‘zini eshitib ko‘p afsuslandi, qo‘lidan kelsa hozir uning xotinini oyoqqa bostirib berishga tayyor ekanini bildirdi, keyin so‘radi:

– Devonaiy Bahovaddinga hech narsa ko‘tardingmi? G‘avsula‘zamga-chi?

Sotiboldi ketdi. Bemorning oldidan jilmaslik va shu bilan birga tirikchilik uchun xonaki bir kasb qilishga majbur bo‘ldi – har xil savatchalar to‘qishni o‘rgandi. U ertadan-kechgacha oftobshuvoqda, gavronlar ichiga ko‘milib savat to‘qiydi. To‘rt yashar qizchasi qo‘liga ro‘molcha olib, onasining yuzini karaxt, nimjon, xira pashshalardan qo‘riydi; ba‘zan, qo‘lida ro‘molcha, mukka tushib uxlab qoladi. Hammayoq jim. Faqat pashsha g‘ing‘illaydi, bemor ingraydi; har zamon yaqin-yiroqdan gadoy

¹ *Sim* – hozirgi Farg‘ona shahri.

tovushi eshitaladi: «Hey do‘st, shaydullo banomi ollo, sadaqa raddi balo, baqavli rasuli xudo...»

Bir kechasi bemor juda azob tortdi. U har ingraganda Sotiboldi chakkasiga burov solingan kishiday talvasaga tushar edi. Qo‘shnisi – bir kampirni chaqirdi. Kampir bemorning to‘zigan sochlarini tuzatdi, u yoq-bu yog‘ini siladi, so‘ngra... o‘tirib yig‘ladi.

– Begunoh go‘dakning saharda qilgan duosi ijobat bo‘ladi, uyg‘oting qizingizni! – dedi.

Bola anchagacha uyqu g‘ashligi bilan yig‘ladi, keyin otasining g‘azabidan, onasining ahvolidan qo‘rqib, kampir o‘rgatganча duo qildi:

– Xudoyo ayamdi daydiga davo beygin...

Bemor kundan-kun battar bo‘lib, oxiri o‘sal bo‘ldi. «Ko‘ngilga armon bo‘lmasin», deb «chilyosin» ham qildirishga to‘g‘ri keldi. Sotiboldi to‘qigan savatchalarini ulgurji oladigan baqqoldan yigirma tanga qarz ko‘tardi. «Chilyosin»dan bemor tetik chiqqanday bo‘ldi; shu kechasi hatto ko‘zini ochib, qizchasini yoniga tortdi va pichirladi:

– Xudo qizimning saharlari qilgan duosini dargohiga qabul qildi. Dadasi, endi tuzukman, qizimni saharlari uyg‘otmang.

Yana ko‘zini yumdi, shu yumganicha qaytib ochmadi – saharga borib uzildi. Sotiboldi qizchasini o‘lik yonidan olib, boshqa yoqqa yotqizayotganda qizcha uyg‘ondi va ko‘zini ochmasdan odatdagicha duo qildi:

– Xudoyo ayamdi daydiga davo beygin...

1936-yil

O‘JAR

Ul tuta ot quyrug‘indan, «bo‘l uzun soch» deb qo‘ya,
«Tek nega boshda tugul?» Tanqidga muhtoj deb qo‘ya.

A. To‘qay

Qutbiddinovga ovchi oshnasi ikkita tustovuq in‘om qildi. Tustovuqlar tozalanib, tuzlanayotganda Qutbiddinovning fe‘li aynidi, ya‘ni biron-ta shinavanda ulfat bilan birpas dilkashlik qilg‘usi keldi. Uning qo‘shnisi Zargarov yaqin bir oy bo‘ladi, chorakam bir litr xushbo‘y vinoni dumba-jigar bilan ichgani

asrab yurar edi, semiz tustovuqning daragini eshitib, «Xayr, qo'y so'ysak yana vino topilar», dedi.

Bu ikki ulfat ahyonda mana shunday dilkashlik qilganlarida suhbat boshdan-oyoq ikki mavzudan chetga chiqmas edi: biri — shu ketishda shahrimiz yana ellik yildan keyin qanday bo'lar ekan; ikkinchisi — so'nggi vaqtlarda fan kishilarni yoshartirish to'g'risida nega indamay qo'ydi?

Qutbiddinovning o'g'li Suyar ovqatdan keyin o'quvchilar saroyiga ketgan edi, soat oltidan o'tib borayotir — daragi bo'lmadi. Shu vajdan Qutbiddinov suhbatning boshlanishida jinday tashvishmand bo'lganidanmi, bu safar mavzu shaharning kelajagi, fanning jimib ketgani emas, bola tarbiyasi bo'lib qoldi. Zargarovning ham o'g'li bor. Ikki ota hozirgi tarbiyani xo'p maqtashdi. Zargarov uzun so'zdan xulosa chiqarib, «men yoshligimda shunday tarbiya ko'rgan bo'lsam, hozir yerda turib oyda chorvachilik qilar edim», dedi.

— Men ham, — dedi Qutbiddinov, — men ham ko'p hikmatlar ko'rsatar edim. Lekin, birodar... Qani, ichaylik! A uf... Lekin, birodar, har yomonning bir «ammo»si bo'lishi kerak, har yaxshining bir «lekin»i. Hozirgi tarbiya yaxshi. Hech shubhasiz yaxshi! Lekin kamchiligi yo'qmi? Bor, albatta bor! Masalan, bolalarga shaxmat o'ynatishni olaylik. Bolaning miyasi shunday miyaki, chunonchi... bizning moliya tili bilan aytganda, alohida paragraf!

— Oh-oh-oh! Otangizga rahmat! Kamol toping, do'stim! Men ham xuddi mana shuni aytaman, deb turgan edim. Shundoq, do'stim, bola deganingizning miyasi... lye, siz nega oq ichmadingiz?

Fikrlar bir joydan chiqib, ikki tanqidchi ko'p mamnun bo'lishdi. Suhbat yana ham jonlanib ketdi. Hozirgi tarbiyani olib shaxmatga urildi, shaxmatni olib tarbiyaga; ikkovining ham dabdalasi chiqarildi. Qutbiddinov qadahlarni yana to'l-dirdi, vilka bilan iyagini qashlab davom etdi:

— Shaxmatning yana bir zarari shuki, agar g'irrom odam bilan o'ynasangiz asabingiz buziladi. O'ttiz to'rtinchi yilda Bobojonov bilan o'ynagan edim, g'irromlik qilib shohimni olib qo'ydi. Shohimni ber, men senga bo'lak narsa beray, desam ko'nmadi, cho'ntagiga solib qo'ydi. Jahlim chiqib qolgan ekan, shohsiz o'ynay berdim, bari bir qoldirdim.

Shundan beri o'ynamaydigan bo'lib ketdim. Nima keragi bor? Xo'sh, ana qoldirdim, nima bo'пти?

– Shuni ayting, poyezddan qoliptimi?

Soat sakkizdan o'tganda Suyar keldi. U eshikdan juda hovliqib kirgan edi, bularni ko'rib, shashti qaytdi; sekin ichkarigi uyga kirib ketayotganida Zargarov ko'rib qoldi.

– E, e, yigitcha! Qani, buyoqqa keling-chi! Ho', barakalla, mulla Suyar! Otasini suyarmi, onasini suyarmi, a? Yo ikkalalarini ham suyarmi?

Qutbiddinovning otalik mehri jo'sh urib ketdi, Suyarning boshidan, yuzidan o'pdi, quchoqladi.

– Albatta, otasini suyar-da, a, o'g'lim? Bizning o'g'il ko'p yaxshi-da: birov bilan urishmaydi, papiros chekmaydi, onasidan otasini yaxshi ko'radi, shaxmat o'ynamaydi...

Suyar o'zining quvonchini tantana bilan e'lon qildi:

– Bugun instruktorimizni qoldirdim, dada!

– E, ana endi! Ko'p bema'ni ish qilibsiz-da, o'g'lim! Shaxmat o'ynamagin demabmidim! Qara, burningdan suv oqyapti, miyang suyulibdi!

Suyar bo'shshib ketdi.

– Shaxmat o'ynagandan emas, – dedi burnini artib, – kecha o'zingiz ariqdan ko'zoynagingizni izlatdingiz...

Qutbiddinov labini burdi.

– Ko'zoynak izlasa burundan suv oqar emishmi? Ming la'nat! Bor, uyga kir, darsingga qara!

Suyar ta'bi xira bo'lib, kirib ketdi. Qutbiddinov o'g'lining noqobilligidan, andishasizligidan qattiq xafa bo'ldi; nahot otasi shaxmat o'ynamagin degan bo'lsa-yu, o'ynasa; o'ynaganini yana, ayniqsa mehmonning oldida, bu qadar tantana bilan e'lon qilsa. Zargarov ko'p bolalar shunaqa ekanligi va Suyar eslik bola bo'lgani uchun bu xildagi qusurlarini yo'qotish qiyin emasligini aytib, ranjigan otaning ko'nglini ko'targan bo'ldi.

– Mening o'g'lim-chi, bundan ham battar. Men unga tog' injeneri bo'lgan desam, «Yo'q, dada, bilmaysiz, men uchuvchi bo'laman», deydi. Xa-xa-xa... voy, itvachcha-yey, men bilmas emishman!

Ikki tanqidchi bolalarning otalarga gap qaytarishlarini, otalarning so'zlarini ba'zan yerda qoldirishlarini hozirgi tarbiyada bo'lgan eng katta kamchilikning natijasi hisoblashdi va buni har kuni, har soatda ko'rib turganlari holda bunga

qarshi jamoat fikrini qo'zg'aguday bir ish qilolmaganlari uchun o'zlarini ham ayblashdi.

– Men shu to'g'rida gazetaga bir maqola yozsammi deb ham o'ylagan edim, – dedi Zargarov, – lekin kelishtirilmasman deb qunt qilmadim. Chala-chulpa yozib birovning oldiga «shu to'g'rimi?» deb borgani nomus qilaman. Rostini aytсам, ellik oltiga kirib ham birovdan aql o'rganishni o'zimga ep ko'rmayman. Endi, men sizga aytсам, biz birovga aql o'rgatsak tuzuk. Nima dedingiz?

– Albatta. Lekin men ham maqola yozishga yo'qman, birodar. Endi biz-ku, o'tdik, bolalarimiz ham bizday bo'lmasin deng. Buning uchun bolalarga har xil adabiyotlardan o'qitish kerak. Bu to'g'rida ham hozirgi tarbiya o'choqlarimizning beparvoligi bor. Chunonchi, men u kuni o'g'lingizni imtihon qilib ko'rdim. Mazasi yo'q! Hatto Saltikov bilan Shchedrin degan mashhur yozuvchilarni bir-biridan farq qilolmaydi, ikkovi bitta odam deydi. Kula-kula o'libman. Sizga aytaman deb esimdan chiqibdi.

Zargarov «o'g'lim a'lochi» deb hech kimga so'z bermas edi, Qutbiddinovning bu kulgisi uni tamom o'ldirdi.

– Rosti bilan shunday dedimi? Adabiyotdan ham a'lo baho olgan edi-ku.

– Adabiyot muallimi oshnangizdir.

– Bey, Saltikov bilan kim dedingiz hali, Shchedrinmi? Shuni bilmasa men qulog'ini tagi bilan sug'urib olaman.

Qutbiddinov hamon kular edi.

– Bilmaydi, bahuzur sug'urib ola bering, azbaroyi xudo, ikkovi bir odam deydi.

Qutbiddinovning me'yordan ortiq kulgisi Zargarovning g'ashini keltirdi. Nima bo'lib uning og'zidan «mening o'g'lim bilmasa, sening o'g'ling ham bilmaydi» degan mazmunda so'z chiqib ketdi. Qutbiddinov ham o'zining o'g'liga ishonganligi uchun Zargarovning bu bo'htoniga darrov, issig'ida zarba bergisi keldi.

– Hozir, hozir, – dedi, – Suyar! Ho, Suyar! Bu yoqqa chiq, o'g'lim! E, yotganmiding? Mayli, bu yoqqa o'tir. Bizga bir narsani hal qilib ber: Saltikov katta yozuvchimi, Shchedrin katta yozuvchimi?

Suyar goh otasiga, goh Zargarovga qarar va hayron edi.

– Yo'q, siz savolni noto'g'ri qo'ydingiz, – dedi Zargarov. – Bunday: Saltikov ilgari o'lganmi, Shchedrin?

– Ikkovi bitta odam-ku! – dedi Suyar nima gap ekanini bilolmay.

Zargarov qiyqirib kuldi, chapak chaldi va bunga ham qanoat qilmay o‘rnidan turib o‘yinga tushdi.

Qutbiddinov do‘q urdi:

– Saltikov bilan Shchedrin-a? Kim aytdi senga?

– O‘zim bilaman, kitobda bor.

– Kitobda bor? Shaxmatni ko‘proq o‘yna, itvachcha!

Qutbiddinov bola bechorani xo‘p urishdi. Zargarov Qutbiddinovni o‘larday kalaka qilib toza alamini oldi, buning ham og‘irligi Suyarga tushdi. Suyar yig‘lab yubordi.

– Undoq demagin, o‘g‘lim, – dedi Zargarov birpas jimlikdan keyin, – dadang bir narsa degandan keyin darrov «xo‘p, bilmabman», deyishga o‘rgan. Yaxshi emas.

– Noto‘g‘ri aytсалar-chi?

Ikki tanqidchi yalt etib bir-biriga qaradi va bu qarashda ikkovining ham ko‘nglidan bir gap o‘tdi: «Bola ham shunday o‘jar bo‘ladimi?» Suyar ichkariga kirib ketdi. Qutbiddinov ertagayoq Suyarning maktabiga borib katta g‘alva ko‘tarmoqchi bo‘ldi. Zargarov maktabdan ham ko‘ra o‘quvchilar saroyiga borishni ma‘qul ko‘rdi. Anchadan keyin Suyar kattakon bir kitob ko‘tarib chiqdi:

– Mana, – dedi portretni ko‘rsatib, – mana, Saltikov-Shchedrin!

Qutbiddinov «bu o‘jar bola hamon o‘zinikini ma‘qul qilmoqchi», deb juda g‘azablandi, ammo mehmonning oldida o‘zini tiydi. Zargarov portretning ostidagi yozuvni o‘qib, xuddi qanotli tuya ko‘rganday ajablandi va kitobni sekin Qutbiddinovning oldiga surdi. Qutbiddinov portret va uning ostidagi yozuvga uzoq tikildi, so‘ngra, ko‘zoynagini sekin qulog‘idan bo‘shatar ekan:

– Him... – dedi, – Saltikov-Shchedrin! Ko‘rdingizmi, o‘sha vaqtdagi yozuvchilar ham soqol qo‘ygan ekan...

Jimlik cho‘kdi. Suyar indamay ichkariga kirib ketdi. Shu yerda hikoya ham tamom, chunki uning mantiqiy davomi g‘alaba qozongan Suyarning bu ikki tanqidchidan o‘ch olishi bo‘lar edi. Suyar buni lozim topmadi.

1939-yil

MAYIZ YEMAGAN XOTIN

«Ayol kishi erkakka qo‘l berib so‘rashdimi, bas!.. Ro‘za tutgan kishi og‘zini chayqasa, suv tomog‘iga ketmasa hamki, ro‘zasi ochiladi — shu og‘iz chayqashdan bahra oladi-da! Abdulhakimning qiziga usta Mavlonning o‘g‘li bir hovuch mayiz berganini o‘z ko‘zim blian ko‘rganman. Hayo bormi shularda? Shariat yo‘li — xo‘p yo‘l. O‘n bir yasharida paranji yopinmagan qizdan qo‘lni yuvib qo‘ltiqqa ura bering. Paranji hayotning pardasi-da!»

Mulla Norqo‘zi har kuni bozordan qaytib samovarga chiqadi va ko‘ngli tortgan odamlarni atrofiga to‘plab, yarim kechagacha shariatdan yuz o‘g‘irgan xotinlar to‘g‘risida shunday vaysab o‘tiradi; ba‘zan panjasini yozib, o‘zi bilgan oilalarni sanab chiqadi:

— Sotiboldining xotini dorixonada ishlaydi, har kuni mingta odam bilan javob-muomala qiladi: axir, bittasi bo‘lmasa bittasi ko‘z qisadi-da! Meliqo‘zining xotini avtobusda konduktor, ba‘zan yarim kechada keladi; ishi erta tugagan kuni ham yarim kechagacha yursa, ayshini qilsa eri bilib o‘tiritimi? Izzatillaning singlisi bo‘lsa artist — xaloyiqqa qarab muqom qiladi. Norbo‘taning qizi doktorlikka o‘qiydi, mingta oshnasi bor desang-chi! Erkaklarning ichida yurgandan keyin nima bo‘lar edi! Bo‘yga yetib qolgan qizlarini maktabga yuborgan otalarga hayronman... Shular xotining yoki qizining o‘ynashlik qilib turgani ustiga kirsachi, qur‘on ursin agar, «benavat», deb chiqib ketadi... Puxta gap shu!

Ochiq xotin-qizlarning har bir harakatidan mulla Norqo‘zi buzuqlikka dalolat qiladigan talay belgilar topadi. «Yetti qavat parda ichida» o‘tiradigan o‘z xotini esa bular qarshisida ko‘ziga farishta bo‘lib ko‘rinadi: namoz o‘qiydi, to‘pig‘idan yuqorisini ovrat hisoblab jiyakli ishton kiyadi...

Bir kuni kechqurun mulla Norqo‘zi hovlida cho‘t urib o‘tirar, xotini esa namozshomgullarga suv quyur edi. Shu onda hovlining ustidan pastlab uchgan samolyot o‘tib qoldi. Xotin chars bedanaday pitirlab, qochmoqchi bo‘lganida yuzini kannakgulning poyasiga urib oldi. Yuzi butoqqa yomon tegdi. Ko‘ngli ozdi.

— Axir, muncha! — dedi mulla Norqo‘zi, — samolyot past ko‘ringani bilan undagi kishiga sen juda ko‘ringaningda chumolicha ko‘rinasan.

– Chumolicha ko‘rinsam ham ko‘rinar ekanman-ku ishqilib! – dedi xotin yig‘lamsirab.

Mulla Norqo‘zi hazil bilan uning alamini bosmoqchi bo‘ldi:

– E, hali men seni ochaman deb yuribman-ku!

Xotin uning yuziga xo‘mrayib qaradi-da, keyin zarda qilib, uyga kirib ketdi va qorong‘u uyning allaqaysi burchagidan uning tovushi eshitildi:

– Har kimning go‘ri boshqa... Zerikkan bo‘lsangiz, u dunyo-bu dunyo yuzimni qora qilmasdan, javobimni bera qoling...

U bir hafta bo‘yi qovog‘ini ochmadi, uch kecha o‘rnini boshqa solib yotdi. Mulla Norqo‘zi o‘sha gapni hazillashib aytganini arz qilish uchun oldidan kelsa tishlar, ketidan kelsa tepar edi; bir kechasi gapni xotining diyonatli, pokdomonligidan boshlagan edi, xotin ancha yumshadi.

– Hazilingiz qursin! – dedi chiroqni pastlatayotib, – kishining imonini qochiradi. Ochilish u yoqda tursin, ochiq xotinlarning yuzini ham ko‘rmayman, deb ont ichganman. Bir kuni besh-oltita ochiq xotin orasiga kirib qolib, ne vaqtgacha ko‘nglim g‘ash, ta‘bim kir bo‘lib yurdim. Tushimda rahmatlik dadamni ko‘rdim, men bilan gapirishmadilar. Gapni ko‘ring-a, aytgani kishining yuzi chidamaydi: begona erkakning qo‘li oq sochni qoraytirar emish. Tavba qildim...

– U nima degani ekan?

– Obbo, muncha suyuldingiz? Shunaqa gaplarga sizning ham suyagingiz yo‘q. Nari yoting! Begona erkak kishining qizligini esiga soladi, deydi-da!

– Shunaqa gaplarni ochiq gapirishadimi-a?

– Bo, xudo, paranjini tashlab ko‘chada yurishga yuzi chidagandan keyin uyati bormi! Qurib ketgurlar, biram sharmandaki... Tavba qildim. Badaningda naming borida besh-oltita erkakni ko‘rmasang, umr bo‘ladimi bu umr, deydi-ya! Tag‘in ham zilzila bo‘lib hammani yer yutmas ekan-da! Tavba qildim-ey...

Mulla Norqo‘zi ertasiga samovarga chiqqanida yana panjasini yozib o‘zi bilgan ochiq ayollarni sanab chiqdi va xotini aytgan ayblarni bularning har qaysisiga taqdi, jinday o‘zidan ham qo‘shdi:

– Axir, bittasi oppoq sochi bilan menga tegishdi-da! Soching oqarsa ham tinib o‘lmas ekansan-da, desam, sochim oq bo‘lsa ham ko‘nglim qora, deydi.

Shunda o'tirganlardan biri, intihosiz gapdan zerikdi shekilli, qattiq esnab, dedi:

– Men sizga aytsam, mulla Norqo'zi, gap paranjida emas, Nikolay zamonida islovotdagi xotinlar bosh yalang emas eduku! Endi siz har narsa deysiz-u, bunchalik emas, ko'zingizga shunday ko'rinadi. Mana, men sizga aytib beray: umrimda xotin-xalajga suyuqlik qilgan odam emas edim, bahorda qishloqqa ketayotib yo'lda bir xotinga hamroh bo'ldim. It olib ketayotgan ekan. Hali sizday, mening ham ko'zimga bu xotin juda tayyorga o'xshab ko'rindi. Hazillashdim, suyuqlik qildim. Indamaganidan keyin bir shama qilib ko'ray-chi, dedim. Itning og'ziga charm to'r tutib qo'ygan ekan, «jonidan, nega itingizning og'zini bog'lab qo'yibsiz, ko'chadan o'zi topib yegani yaxshi emasmi?» desam, «buning ham og'zi sizning og'zingizday shalaq, ehtiyot yaxshi-da», deydi. Terlab ketdim. Orqamga qaramay bir qochdim... Shariat xotinni qattiq tutish kerak deydi-yu, ammo xotinni qancha qattiq tutsangiz, shuncha g'aflatda qolishingizni poylaydi.

Mulla Norqo'zi bu odamning oddiy haqiqatni anglamasligidan koyidi:

– Behuda gap! Mana mening xotinim, nima ekanini o'zim bilaman. Paranjisini tashlab ikki kun ko'chada yursin-chi!

U odamning zardasi qaynab ketdi:

– Nega ko'chada yuradi? Ko'chada paranjilik yursa ham ayniydi-da! To'g'risini aytaymi? Paranjilik xotin harom ishga yaqinroq bo'ladi. Sabab deng! Agar siz yuziga kulib qaramasangiz, devorga shoti qo'yib ko'chaga mo'ralaydi; ko'y-laklik olib bermasangiz, tom orqasidan ko'ylakli uzatadigan chiqib qoladi. Ochilgan xotin-chi, ko'ylak olib bermasangiz o'zi ishlab, o'zi oladi.

Ehtimol shundaydir, ammo mulla Norqo'zining xotini pokdomon. Agar mulla Norqo'zi o'n yil yuziga kulib qaramasa, qopdan ko'ylak, bo'yradan lozim kiyishga majbur qilsa ham, pinagini buzmaydi. Har qanday xotin bilan ham inoq bo'lavermaganining o'zi o'ta diyonatli, pokdomon ekanining nishonasidir. Uning bitta-yu bitta o'rtog'i bor. Bu xotin to'g'risida mulla Norqo'zi shunday fikrda: agar farishta ilgari o'tgan bo'lsa – shuning onasi, endi tug'lsa – shuning bolasi bo'ladi, agar hozir yer yuzida bo'lsa – shu xotinning o'zi.

Shuncha keladi, haftalab, o'n kunlab turib qoladi, nainki shu choqqacha mulla Norqo'ziga tovushini eshittirmasa! Shariatni mahkam ushlagan xotin shaharda ikkita bo'lsa, biri – mulla Norqo'zining xotini, ikkinchisi – shu! Namoz o'qiydi, odatdagi ro'zadan tashqari ashir oyida ro'za tutadi, zavoddan chiqqan nonni, hozirgi kushxonalarda so'yilgan molning go'shtini yemaydi. U kelib turganda mulla Norqo'zi tashqarida – mehmonxonada yotib yuradi va uyini allaqanday nurdan munavvar bo'lgandek sezadi. Shuning uchun boshqa mehmonlarday sira uning «Izzati uch kun» bo'lmaydi, necha kun tursa ham, tovuq go'shtini quymoqqa o'rab, qaymoqqa botirib yeydi. Uzoq turib qolgan vaqtlarida xotini:

– Qurib ketsin, keta qolmaydi ham. Lablarim quruqshab ketdi. Sadqai erkaklik keting, xilvatga tortib o'pishni ham bilmaysiz! – deb chiqsa, mulla Norqo'zi urishib beradi.

– O'zingga munosib gapni gapir! Yengil bo'lma! Mehmon – atoyi xudo.

Mulla Norqo'zi safarga ketadigan bo'lib qoldi; ketishidan bir kun ilgari xotinigga aytib, o'sha farishtani oldirdi va o'rtga eshik oldiga borib qiyomatlik singlisidan iltimos qildi:

– Singlim, men o'n kunda qaytib kelaman, kelgunimcha o'rtog'ingiz bilan birga bo'ling. Mana, o'zingiz ko'rgan joy, bemalol ayshlaringni qilinglar. Xo'pmi, singlim?

– Xo'p, deyaptilar, – dedi mulla Norqo'zining xotini, – bu kishining ham, menga o'xshab, boshqa gapirishadigan o'rtog'lari yo'q.

Xotini kechqurun mehmonxonaga ovqat olib chiqqanida mulla Norqo'zidan o'pkaladi:

– Uyatga ham o'ldirasiz kishini! – dedi yig'lamsirab, – o'rtog'im har kelganida menga bir narsa olib keladi. Mana bu safar bir jo'ra shohi olib kelibdi. Shu choqqacha bitta dastro'mol ham berolganim yo'q. Men-ku yilda besh gaz chit ko'rmayman, kelishingizda shu bechoraga bir narsa olib kelsangiz-chi siz ham odam bo'lib!

– E, devona, o'zi narsaga muhtoj bo'lsa, senga narsa olib kelarmidi! Harna bo'lsa xudoning bergani, olib qo'ya ber, yaxshi gapingni ayama!

– Hech bo'lmasa bitta paranji olib keling, savob bo'ladi. Xotin kishiga paranji olib berish machit solishdan ham savob emish. Paranjisi eski, har kelganida birovnikini yopinib keladi.

– Xayr, mayli. Ammo men kelguncha seni yolg‘iz tashlab ketmasin. Qo‘ni-qo‘shnilar bilan kirdi-chiqdi qilmanglar.

Xotining chehrasi ochilib ketdi-da, burilib ketar ekan, qizlarga xos sho‘xlik bilan aylanib, dedi:

– Bir narsangizni buzib qo‘ydim, aytsam urishmaysizmi? Olib kelgan suratingizdagi odamlar xuddi kishining aftiga qarab turganga o‘xshaydi, igna bilan hammasining ko‘zini o‘yib qo‘ydim.

Mulla Norqo‘zining achchig‘i keldi, chunki bu «Makkai mukarramani» bir sartarosh o‘rtog‘idan ming iltimos bilan olgan edi.

– Axir, undagi odamlar hammasi hoji-ku!

– Ha, o‘la qolsin, hoji odam emasmi!

Xotin kirib ketdi. Mulla Norqo‘zi ovqatini yeb, choyga umidvor bo‘lib o‘tirganida, ko‘cha eshigidan yoshgina bir xotin kirib keldi; chimmati qo‘lida, vajohatidan uyiga o‘g‘ri kirgan, yordamga kishi chaqirgani kelgan odamga o‘xshar edi. Mulla Norqo‘ziga bir qaradi-da, to‘g‘ri ichkariga yo‘naldi. Erkakni ko‘ra turib yuzini berkitmaganiga mulla Norqo‘zining g‘ashi keldi va shunday beibo xotinning ichkariga – farishtalar oldiga kirishini xohlamadi.

– Hay, hay! Xo‘sh, kimga ishingiz bor?

Xotin o‘rta eshikdan kirib ketdi. Mulla Norqo‘zi darg‘azab bo‘lib o‘rnidan turdi va eshik oldiga borib bor tovushi bilan baqirdi:

– Hay, xotin, deyman, qandoq behayosan! Jinnimi o‘zi bu... Shu onda ichkaridan o‘z xotining tovushi eshitildi:

– E, qandaqa xotin bu, birovning uyiga bostirib kiradi!..

Nimadir gursillab yerga tushdi, nimadir sindi. Uyning eshigi sharaqlab ochildi. Bir lahza jimlikdan so‘ng haligi begona xotinning baqirgan tovushi eshitildi:

– Xudo ko‘tarsin sen megajinni! Ikkita bolam bor! Bo‘ydoq yigit qurib ketganmidi!!

Yana nimadir sindi.

– Hay, nima gap?! – dedi mulla Norqo‘zi bo‘sag‘ada turib, – singlim, siz o‘zingizni bir chetga oling! Nima deydi bu manjalaqi!!

Begona xotin ayvonga chiqib dod ustiga dod soldi. Birpasda tom, devor ustlari, ichki-tashqi hovlining yuzi odamga to‘ldi.

Mulla Norqo‘zi ayvonning pastidan kelib u xotinning etagidan tortgan edi, xotin jon-jahdi bilan bir tepib og‘zi-burnini qopqora qon qildi; bunga ham qanoat qilmay, uning ustiga o‘zini tashladi.

– Voydod, xaloyiq, bu qanday erkakki, xotinini birovga qo‘shib qo‘yib, o‘zi eshik poylab yotadi! Voydod, xotiningga qo‘shgani bo‘ydoq yigit qurib ketganmidi! Ikkita bolam bor...

Odamlar ajratmaganda bu xotin mulla Norqo‘zini g‘ajib tashlar edi. Mulla Norqo‘zi og‘zini ushlaganicha chetlandi. Xotini eshik yonida devorga suyanganicha turar, rangi murdaday, o‘zi qaltirar edi. Begona xotin hushidan ketib yiqildi. Ikki kishi – ayollar kirib, u farishtani uydan olib chiqishdi. U atlas ko‘ylak, lozim kiygan, bosh yalang, oyoq yalang, yoshgina chiroyli bir yigit edi. Hamma jim qoldi. Bu sukunatni yetmish yoshlardagi bir chol buzdi. U, mulla Norqo‘ziga qo‘lini paxsa qilib dedi:

– Sadqai odam keting-e, ayb emasmi?! Xotin qilish qo‘lingizdan kelmasa taloq qiling! Qo‘ying-e, ko‘chib keting mahalladan, yo biz ko‘chib ketamiz!..

Devor ustida turgan o‘n ikki yoshlardagi bir qiz devordan kesak ko‘chirib olib mulla Norqo‘ziga o‘qtaldi.

– Hu o‘l, turqing qursin! Boshingga solaymi shu bilan! Mahallada sasib, o‘quvchi qizlarga kun bermaysan-u, o‘zing noto‘g‘ri ish qilasan...

Hammaning diqqati xotinchacha kiyingan va eshik yonida yerga qarab turgan yigitga jalb bo‘ldi. Yana jimlik hukm surdi. Bu sukunat og‘ir tegirmon toshi bo‘lib mulla Norqo‘zini yanchib yubordi. U, devor ustidagi qizga qarab, bo‘g‘iq tovush bilan o‘shqirdi:

– Sen gapirma! Senga kim qo‘yibdi gapirishni! Usta Mavlonning o‘g‘lidan bir hovuch mayiz olganingni o‘z ko‘zim bilan ko‘rganman!..

Hamma kulib yubordi. Tomdan kimdir qichqirdi:

– Ha, bu kishining xotini mayiz yemagan!

1935-vil

ASROR BOBO

Ultarmalik Asrorqul Haydar otaning qadrdon oshnasi bo'ladi.

Oq poshsho mardikor olgan yili bir kuni kechqurun Haydar ota Usta Mo'minning do'koniga chiqsa, bir begona kishi dam bosib o'tiribdi, surishtirsa, «ultarmalik qochoq», deyishdi.

Shundan uch-to'rt oy burun Ultarmada g'ulu chiqdi, «Shahardan soldat kelib ancha odamni haydab ketdi, bularni guberning o'zi so'roq qilar emish», degan gap tarqalgan edi.

Bu odam o'sha vaqtda qochib qolganlardan biri – Asrorqul degan tegirmonchi ekan.

Olomon bir nimaga qasd qilib to'lishib turganda bir og'iz gap kifoya qiladi. Asrorqul o'shanda olomonni yorib chiqib, «Oq poshshoning devori yiqilgan bo'lsa, o'zining yurtidan mardikor olsin, biz bormaymiz», debdi. Shundan keyin olomon xuruj qilib mingboshining uyiga boribdi. Mingboshi qochibdi. Shahardan soldat chiqibdi... Asrorqul o'shandan beri qishloqma-qishloq qochib yurar ekan.

Usta Mo'min yolg'iz qo'l bir kosib edi. Asrorqul uning damini bosib, bo'lak ishlarga qarashib, do'konida yotib yurdi. Bu odam o'zi o'ttiz beshlarga borib qolgan bo'lsa ham bola-chaqa qilolmagan, otasidan qolgan meros – tegirmonini aylantirib, kunini o'tkazib yurgan ekan. Keyinchalik Haydar ota ikkovi oshna bo'lib qoldi. Haydar ota ba'zan kechalari uning oldiga kirib birpas-yarimpas gaplashib o'tiradigan bo'ldi. Shunda Asrorqul tegirmoni to'g'risida gapirib xafa bo'laverganidan keyin Haydar ota bir kuni Ultarmaga borib, tegirmondan xabar oldi. Asrorqul qochgandan keyin Ultarmaning amini tegirmonni «poshsholik bo'ldi» deb o'ziniki qilib olgan ekan.

Oradan bir necha oy o'tib, bir kuni Haydar ota shaharga borgan edi «oq poshsho taxtdan tushdi» degan gapni eshitib qoldi. «Undoq bo'lsa, tezroq borib Asrorquldan suyunchi olay», – deb kelsa, Asrorqul bu xabarni allaqachon eshitib, Ultarmaga jo'nabdi. Lekin ikki haftadan keyin bo'shshaganicha qaytib keldi. Haydar ota «Ha?» desa, «oq poshsho taxtdan tushgani bilan, oq amin aminligidan tushmapti», dedi.

Petrogradda, Toshkentda, Qo'qonda urushlar bo'lib, «oq aminlar» aminligidan tushgandan keyin ham Asrorqul Ultar-

maga borolmay yurdi, sababki, bu tegirmonidan, qishlog'idan ko'ngil uzganidan keyin Haydar ota bosh bo'lib bir beva xotonga uylantirib qo'ydi. Asrorqul farzand ko'rdi. Usta Mo'min, rahmatlik, xat bilar edi, kitob ko'rib, bolaning otini Yodgor qo'ydi. «O'z yurtiingda qochoq bo'lib yurgan kunlaringdan yodgor bo'lsin», dedi.

Shunaqa qilib Asrorqul bir necha yil shu yerda turib, yurt tinchigandan keyin bola-chaqasi bilan Ultarmaga ko'chib ketdi; tegirmoni buzilib ketgan ekan, tuzatdi; xo'jalikka shu tegirmoni bilan kirdi.

Ultarma bu yerga xiyla olis bo'lsa ham, bu ikki oshna bordi-keldi qilib turishar edi. Asrorqulning o'sha o'g'li Yodgorboy askarlikni bitirib kelganda, Haydar otaning jiyaniga bo'lishamiz, deb turishgan edi, mana bu urush chiqdi-yu, to'y keyinga qoldi.

Shu bu yil to'qqizinchi sanada mana shu Asrorquldan Haydar otaga xat keldi. Xat mujmalroq: Asrorqul undan xafami, nima balo... Bir gap bor! Haydar ota har nima bo'lsa ham borib ko'rib kelay, deb yo'lga chiqdi.

Haydar ota Ultarmaga xuftondan keyin yetdi. Asrorqul samovarda ekan, uni kichik o'g'li Abror qarshi oldi. Kampir bechora bemahal bo'lsa ham qozon osdi. Haydar ota undan Yodgorboyni so'rab:

– Xat kelib turibdimi? – degan edi, kampir, o'zi to'lib turgan ekan, ko'z yoshi qildi.

– O'rtog'ingiz boshimga bitgan bir balo bo'ldi. Yodgordan kelgan xatlarni menga bermaydi, Abrorga ham ko'rsatmaydi; xat kelmay qo'ygan bo'lsa, uni aytmaydi. O'zining ahvoli bu: qarigan chog'ida buzilib, samovardan beri kelmaydi – samovarchilik qiladi. Avvallari bu ish hammaga biram erish ko'rindi, biram g'alati tuyuldiki, bolam bechora Abror nomuslarga o'ldi. Bilmagan odam nima deydi? O'g'li boqolmapti, kuni o'tmapti, deydi-ya! Raisga aytdik, jamoaga o'zim bordim – bo'lmadi: «Kim samovarchilik qilishimga to'sqinlik qiladigan bo'lsa, mening dushmanim bo'ladi, tumanga ma'lum qilaman», deпти. Xayriyat, shu to'g'rida rais bilan san-manga borib uning ustidan tumanga arz qildi-yu, gap nima, so'z nima ekan hammaga ayon bo'ldi.

– Samovarchilikka yarayaptimi, axir?

– Ha, baloday... Hassasiz yuradi...

Shu paytda Asrorqulning o‘zi kelib qoldi. Haydar ota uni dabdurustdan tanimadi. Uning tetikligi, shaxdam qadam tashlashi yosh bolaga chiqqan soqolday kishining kulgisini qistatar edi; lekin xo‘p ozibdi, qorayib ketibdi, shuni o‘zi ham bilar ekan shekilli, oldini olib:

– Ozibmanmi, qorayibmanmi? – dedi.

– Yo‘q, juda joyida... Mayiz bo‘libsan... Xo‘sh, Yodgorboydan xat kelib turibdimi?

– Har xatida seni so‘raydi... O‘g‘lim, Abror, bitta chilim sol!

Asrorqul ilgari chilim chekmas edi. Haydar ota shuni so‘ray deb endi og‘iz rostlagan edi, kampirga ko‘zi tushib qoldi. Kampir o‘choqdan cho‘g‘ olayotgan Abrorning panasiga o‘tib, «Ayting, xatni ko‘rsatsin», deb ishora qildi. Haydar ota unga sekin bosh irg‘itib:

– Ha, ishqilib boshi toshdan bo‘lsin. Qani, bironta xatini o‘qiylik, bo‘lmasa, – dedi.

– Do‘konda, hamma xati samovarda.

Kampir juda to‘lib qolgan ekan, toqat qilolmadi:

– Birontasini ko‘rsatsangiz o‘lasizmi? Hammaning yuragini qon qildingiz-ku? – dedi.

– Yaxshi xat yozsa ham yig‘laysan, yomon xat yozsa ham yig‘laysan, nima qilaman ko‘rsatib?

– Yig‘lasam, ko‘z yoshini sizdan qarz olmayman.

Kampir yig‘lab yuborgan edi, Asrorqulning achchig‘i keldi.

– Tag‘in!.. Ammo-lekin, xo‘p kaltakbop xotin bo‘libsanda! Burungi zamon bo‘lsa, bironta qovurg‘angni butun qo‘ymas edim!..

– Mana, uring, sindiring qovurg‘amni! Qo‘rqmay qo‘ya qoling, arz qilmayman.

– Arz qilishingdan qo‘rqmayman, xotin urgani nomus qilaman!

Asrorqul chilimni shunday qattiq tortdiki, sarxonadan alanga ko‘tarildi; avzoyidan hozir kampirni xafa qiladigan ko‘rinib qoldi. Haydar ota sal bosarmikinman deb:

– Qo‘y endi, ozor berma, ko‘ngli yarimta, – degan edi, Asrorqul qayta avj oldi:

– Ko‘ngli yarimta bo‘lsa, miyasi ham yarimtami? Uyingni o‘g‘ri bossa, o‘g‘lingni sandiqqa solib qo‘yib, qo‘shnini chaqirmaysan. Hammaning ham farzandi o‘ziga aziz.

– Aziz ekanligini bilsangiz bo‘pti-da! Bolamni sog‘inaman, sog‘inganimdan keyin yig‘layman...– dedi kampir kuyunib.

– Mayli, yig‘la, yig‘i gohida xafalikni yozadi, lekin hamma qatori yig‘lagin-da.

– Hamma qanaqa yig‘lar ekan?

– Hamma qo‘li bo‘shaganda yig‘laydi, sen yig‘idan bo‘shamaysan. Na o‘zingga qaraysan, na uyga. Chirog‘ning shishasini qara!.. Qishloqda hech kimning uyida pashsha yo‘q, biznikida kechasi ham burun talashadi.

– Yuragimga sig‘maydi, sig‘maydi yuragimga hech narsa!

– Barakalla!.. Yodgorboyga shunaqa mehribonman degin? Beri kel, o‘tir. Ma, bir piyola choy ich, ko‘z yoshi bo‘ladi... Shunaqa mehribonman degin? Abror, o‘g‘lim, ana u behining kallagiga gazeta qistirib qo‘ygan edim, shuni olib kel. Barakallo...Xo‘sh, shunaqa mehribon bo‘lsang, mana bunga quloq sol: «...Shu vaqt ichida, ya‘ni ikki yillik urushda Itfoqning ko‘rgan talofati 35 ming zambarak, 30 ming tank, 23 ming samolyotdan iborat». Tushundingmi? Boshqasini qo‘y, nobud bo‘lgan zambarak shuncha bo‘lsa, hammasi qancha ekan? Shuncha zambarak bir kunda qancha o‘q chiqaradi deb o‘ylaysan? Shuncha o‘qni kim yetkazib berib turadi? O‘sha Yodgorboyga o‘xshagan askar bolalarning ota-onalari, aka-ukalari, opa-singillari, xotinlarimi? Yodgorboyga o‘xshagan askar bolalarning ustiga dushman 100–200 samolyotni birdan yuboradi. Dushman samolyotlarini daf qiladigan ko‘p va zo‘r samolyotlarni kim yasab berib turadi? Yana o‘sha ota-onalar, aka-ukalarmi? Shularni ham mehri muhabbati bordir. Shular ham sog‘inishar deyman? Yo senchalik sog‘inishmasmikini? Senchalik sog‘inishadi, lekin senga o‘xshab sog‘inishmaydi! Bularning yuragiga hamma narsa sig‘adi! Durust, sen samolyot yasolmaysan, ketmon chopolmaysan... lekin qilaman desang, qo‘lingdan ish keladi. Sening ko‘kragingda o‘t bor, soch shu o‘tni, ho‘l-u quruq baravar yonsin. Bizni hamma narsadan benasib qilmoqchi bo‘lgan Gitler hozir ham ancha narsadan mahrum qildi. Qani ilgari qishloq? Hozirgacha ham yonmagan yurak bo‘lsa mana shuni eslatish bilan alanga oladi. Alanga oldir, yondir! Shunda farzand dog‘iga qolgan gitlerchilar ko‘payadi, yaxshi bo‘ladi...

Asrorqulning tovushi o'zgardi. U irg'ib o'rnidan turdi-yu, chilimni ko'tarib o'choq boshiga qarab ketdi. Haydar ota bildiki, uning o'pkasi to'ldi. Buni kampir ham payqadimikin, deb sekin razm solsa, payqabdi; payqabdi-yu, aftidan, ko'ngliga g'ulg'ula tushibdi. Haydar ota buni uning «qilt» etib yutunganidan bildi. Bu orada Asrorqul chilimni chekib bo'lib, kampirni chaqirdi.

– Qani, kel endi, oshingni suz! – dedi. Keyin tegishdi, – o'zim suzib bera qolaymi? O'tirishingdan oshni og'zingga solib, jag'ingni qimirlatib qo'ymasam, chaynamaydiganga o'xshaysan...

Kampir yalt etib Haydar otaga qaradi, shu qarashi bilan «hazillashayotibdi, xayriyat» deganday bo'ldi.

Asrorqul kelib o'tirdi. Uning chakka tomirlari chiqqan, nafas olishi bejo edi.

– Ha? – dedi Haydar ota.

– Hech... chilim eltgandir.

Haydar ota ichida «himm...» dedi-yu, bo'lak gap so'ramadi. Shundan keyin kampirning «Yodgorboydan kelgan xatlarni bizga ko'rsatmaydi», deganiga o'zicha ma'no berdi.

Osh ustida gapni yana Asrorqulning o'zi boshladi:

– Urushdan yarador bo'lib kelgan Sodiqjon degan yigit o'tgan juma kuni samovarga kelib, urushda ko'rganlaridan ancha gapirib berdi.

Kampir urushdan kelgan kishining daragini eshitib, betoqat bo'lib qoldi...

– Nima deydi Sodiqjon?

– Olaver, olaver, aytib beraman! Choydan quy... Shu Sodiqjon bir yigitning qanday o'lganini aytib berdi. Qattiq bir jangdan keyin bular o'n to'rt kishi nima bo'lib boshqarlardan ajralib qolishibdi; ikki kecha-yu ikki kunduz o'rmonma-o'rmon yo'l yurib, kichkina bir qo'rg'onchaga duch kelishibdi. Bu qo'rg'onchada nemislar bormi, o'zimiznikilar bormi – bilib bo'lmabdi. «Shuning uchun, – deydi Sodiqjon, – biz, ikki kishi, oldin borib bilib keladigan bo'ldik. Menga Og'abekov degan yosh, nihoyatda chiroyli bir armani yigit hamroh bo'ldi». Bu yigit yo'lda Sodiqjonga xotinidan kelgan xatni, xotini bilan bolasining suratini ko'rsatibdi, hasrat qilibdi. «Ekin oralab borayotgan edik, – deydi Sodiqjon, – katta yo'lga

chiqib shunday qarasa, yoʻlning chetida agʻanab yotgan bir avtomobilning yonida uchta nemis oʻtiribdi. Darrov yotib oldik». Sodiqjon avtomatini toʻgʻrilab, tepkisini bosay deganda, haligi yigit qoʻlini mahkam ushlabdi: «Shoshma,— der emish,— xat oʻqiyotibdi. Xotinidan kelgandir, bolasidan kelgandir...» «Men, — deydi Sodiqjon,— uning gapiga quloq solmasdan tepkini bosdim, lekin sal hayallabman: uchchala nemis yiqilgandan keyin yonimga qarasam, Ogʻabekov qip-qizil qonga belanlib yotibdi». Sodiqjon koʻtarib qarasa, hali joni chiqmagan ekan, koʻzini ochibdi.

U yigitning bekorga nobud boʻlgani kampirga xoʻp alam qildi. U avval nemisni qargʻadi, keyin yigitdan koyindi:

— Axir, seni bola-chaqangdan ayirgan-ku shu qurib ketgurlar edi, uni otaman degan kishining nega qoʻlini tutasan! Xat oʻqiyotibdi emish-a! Bola-chaqasi bilan qoʻshmozor boʻlmaydimi!.. Oʻziga-oʻzi qilibdi-da.

— Ha, Sodiqjon ham shuni aytmoqchi boʻlgan ekan-u, aytmabdi. Yigit shoʻrlik jon berayotganida oʻzi iqror boʻlibdi: «Bola-chaqangni yaxshi koʻrsang, bola-chaqang toʻgʻrisida oʻylama», debdi. «Shu gap,— deydi Sodiqjon,— keyinchalik jangchilar orasida maqol boʻlib ketdi»... Shunaqa, koʻngilni oʻz ixtiyoriga qoʻyib berish urushda, urushdagina emas, shu yerda ham kishini gʻaflatga soladi. Aql, fahm-farosat bilan koʻngilni yoʻlga solib turish kerak. Aql-u koʻnglini yoʻlga sololmaydigan kishi buzoq maʼrasa ham uh tortaveradi, sababki, buzoqning maʼragani — yigʻlagani boʻladi... Abror, qoʻlga suv ol, oʻgʻlim!

Kampir joy solayotib Haydar otaga yana «ayting, xatni bersin», deb imladi. Haydar ota ham unga imo bilan «Samovarda ekan, ertaga oʻzim olib kelaman», dedi.

Asrorqul erta bilan barvaqt turib ketdi. Haydar otani «Tushga yaqin tegirmon boshiga chiqib borsin», deb kampirga tayinlabdi.

Tegirmon Shoʻxsoyning boʻyida edi. Haydar ota shu bahona bilan u yoq-bu yoqni ham koʻray deb, aylanishroq boʻlsa ham bozor boshidan yurdi.

Urush boshlangan yili bahorda ikki oshna mana shu bozor boshidagi maktabda oʻqishgan edi. Hordiq kunlari shahardan chiqadigan avtomobil shu yerda kino qoʻyib berar edi. Haydar

ota qarasa, shu yalanglikka yantoq bosib qo'yishibdi. «Ha, hozir kartina qoldimi, — dedi Haydar ota o'zicha, — biz o'qigan yillari o'yin-kulgi qilib qishloqni boshiga ko'targan yoshlar qayerda?»

Haydar ota shu o'y bilan tegirmon boshiga yetganini ham bilmay qoldi. Soy bo'yida behisob daraxtlar orasiga ko'milgan tegirmon guvillar edi.

Asrorqul samovarni juda bahavo joyga qilgan edi. Ikki tom bo'y pastda Sho'xsoy shovillaydi. Tegirmonni ko'mib yotgan daraxtzor pastda xuddi samovarning sahnidagi gulzorga o'xshar edi. Tepalikdagi chinor, ikki tup sadaqayrag'och to'rt-besh kishilik talay supalarga soya solib turardi. Supalarning oralariga, atrofiga anvoyi gullar ekilgan.

Haydar ota bir tup sadarayhonga qo'l urib iskadi, so'ngra shoxidan sindirayotgan edi, kimdir «hay, hay!» dedi. Haydar ota orqasiga qaradi. Shiyponda Asrorqul kulib turar edi.

— Ammo-lekin, Asrorqul, baraka top! — dedi Haydar ota rayhonni chakkasiga taqib. — Umringda samovarning jo'mragini ushlamagan bo'lsang ham, ko'p to'qim tabiat samovarchilarga ibrat bo'ladigan ish qilbsan. Lekin choyxo'r yo'q-ku?

— Choyxo'r kechqurun keladi... Kel, o'tir.

— Sen kampirga tayinlaganing uchun kelganim yo'q, o'zimcha keldim. Sendan ikki narsani so'ramoqchi bo'ldim. Bittasi shuki, nega birdan samovarchilikni ixtiyor qilib, shu tufayli raislar bilan urishding, demoqchi edim, endi mana bu samovaringni ko'rganimdan keyin, samovarga muncha ishqing tushib qoldi, desam to'g'ri keladi.

— Samovar senga yoqdimi, axir!

— Yoqdi!

Asrorqul soyni narigi yuzida otliq kelayotgan bir bolaga qarab qo'l silkidi. Bola ham qo'li bilan «yo'q» deb ishora qildi. Haydar ota Asrorqulning tajang bo'lganini payqab:

— Qanaqa bola u? — dedi.

— Shogirdim. Beshserkaga yuborgan edim. Beshserkalik Abdumajid degan yigit urushdan yarador bo'lib kelgan. Shu yigitni yaqin o'n besh kundan beri olib kelolmayman. Ikki martaba odam yuborganimda xotini unamabdi, hali darmonga kirgani yo'q, uzlukadi, debdi. Uylanganiga yigirma olti kun bo'lganda askarlikka ketib qolgan ekan... Bilmadim, bugun nima vaj qildi ekan.

Haydar ota tushunolmay:

– Nima qilarding uni, biron gaping bormidi? – deb soʻradi.

– Yoʻq, uning menga, mening choyxoʻrlarimga gapi bor... Rahmatlik Usta Moʻminga kechalari jangnoma oʻqitib eshitganlarimiz esingda bormi? Oʻsha hazilakam urushlar toʻgʻrisida lof-qof urilib yozilgan jangnomaga shuncha qiziqar edik. Mana bu, butun yer yuzini titratayotgan urush toʻgʻrisidagi jangnoma qiziq emasmi? Urushga borib kelgan mana shunday yigitlarning har qaysisi bir jangnoma. Shuning uchun tumanimizning qayeriga urushdan birov kelsa darrov darak topaman, oldirib kelaman.

Bu orada haligi bola koʻprikdan oʻtib otni soy boʻyiga bogʻladi va oʻzi yuqoriga chiqib keldi. U, Haydar ota bilan soʻrashdi, soʻngra Asrorqulga xat berdi. Asrorqul xatni tovush chiqarib oʻqidi:

«Hurmatli Asrorqul ota!

Kecha oʻzim bormoqchi edim, shahardan mehmonlar kelib qolishdi. Biz bugun Qorashaharga bormoqchimiz. Ertaga kechqurun mehmonlar bilan birlikda xizmatimizda boʻlamiz.

Oʻgʻlingiz *Abdumajid*».

Asrorqul xatni oʻqib boʻgʻildi.

– Mehmonlari bilan kelaversa boʻlmas ekanmi? Bu bola meni ertaga ham aldaydi. Qorashaharda nima qilar ekan? Endi oʻzim bormasam boʻlmaydi! Siz, oʻgʻlim, gazet-pazetinizni koʻrib, kechquruning gʻamini yeng. Haydar, birga borib kelimizmi, otliq bir yarim soatlik yoʻl.

Haydar ota koʻnmagandan keyin Asrorqul otlanib joʻnadi. U, koʻprikdan oʻtib, katta yoʻlga chiqqanidan soʻng otga qamchi berdi va hayal oʻtmay jilgʻaga kirib koʻzdan yoʻqoldi. Haydar ota uning ketida qolib asta-sekin yelib yurgan sargʻimtir changga qaraganicha xomush qolgan edi, bola:

– Asli borsangiz boʻlar edi, ota, Beshserka ham yaxshi joy,– dedi.

– Siz beshserkalikmi?

– Yoʻq. Shu yerlik, ultarmalik.

– Ota-onangiz bormi?

– Bor. Otam Eronda, komandir.
– O‘qiysizmi?
– Urushdan keyin Moskvaga borib agronomlikka o‘qiyman. Hozir otaga qarashib turibman: choyxo‘rlarga gazeta, kitob o‘qib beraman. Siz otaning o‘rtoqlari Haydar otasizda? Sizning to‘g‘ringizda ota bir gapirib bergan edilar, majlisda.

Haydar ota xijolat bo‘ldi: Asrorqul uning to‘g‘risida nima deb gapirishi mumkin? Buni boladan so‘ragani o‘ng‘aysizlanib:

– Asrorqul majlisda gapira oladimi? – dedi.

– E-ha!.. – dedi bola. – Bultur rais yengil ishlarga yaraydigan qariyalarni ro‘yxat qilganida otani yozmagan ekan, ota ro‘yxatga kirmay qolgan chollarni yig‘ib majlis qildi. Ota majlisda birinchi so‘zga chiqishi ekan. Gapni nimadan boshladi deng: «Hozirgi vaqtda anchayin bir traktorning g‘ildiragi tomorqada zang bosib yotsa ham odamning g‘ashi keladi. Rais hech ishga yaramaysan desa, yaramas ekanman deb, kurk tovuqqa o‘xshab yuraverasanmi hammang?» Shu majlisdayoq haligi chollar frontcha ishlaydigan yoshlar brigadalariga birikib oldi. Otaning o‘zi samovarni jo‘nashtirib yuborganidan keyin ko‘p ish qildi. Ilg‘or brigadalarining tuman yig‘inida hokimning kotibi otaga katta baho berdi: «Asrorqul ota tumanimizda eng zo‘r tashviqotchi... Ota shu yerda turib Berlinga o‘t qo‘yayotibdi», – dedi.

Shu paytda Asrorqulning kichik o‘g‘li Abror kelib otasini so‘radi va uyga mehmonlar kelganidan xabar berdi. Uning aytishiga qaraganda, kelgan mehmonlar o‘sha Abdumajid va shahardan chiqqan kishilarga o‘xshar edi. Haydar ota asta tushib bordi. Yo‘lakda kampirga yo‘liqdi. Kampir imo bilan Asrorqulni so‘radi. Uning harakati Haydar otaga g‘alati tuyulib, yuziga tikildi. Kampirning rangi oqargan, ko‘z atrofi qizargan, lablari pirpirab uchar edi. Haydar ota to‘xtadi.

– Asrorqul Beshserkaga ketgan edi. Ha, nima bo‘ldi?

Kampir doka ro‘molining uchini labiga bosib, yerga qaradi va sekin:

– Abdumajidlar keldi,– dedi.

– Nima gap?

– O‘rtog‘ingizga ayt mang...

– Nimani?

Kampir tovush chiqarmay kuyinib yig'radi. Haydar ota undan javob ololmasligiga ko'zi yetib, shoshganicha ichkariga kirdi. Supada o'tirgan uch mehmon turib, xuddi bu yerda og'ir kasal yotganday, Haydar ota bilan pichirlashib so'rashdi.

Haydar otaning diqqati harbiy kiyim kiygan yosh yigitga jalb bo'ldi. U haddan tashqari qizargan, o'zini qayerga qo'yishni bilmayotganga o'xshar edi.

– Abdumajid siz bo'lasizmi, o'g'lim?– dedi Haydar ota.– Siz ertaga boramiz, deb xat qilgan ekansiz, Asrorqul siz bilan gaplashgani o'zi ketgan edi.

– Shundoqmi? Ovora bo'libdilar-da. Qorashaharga ketayotgan edik, mehmonlar otani ko'rib o'taylik deyishdi.

Haydar ota ariq bo'yida yuzini yuvayotgan kampirga qaragan edi, Abdumajid yana ham qizarib Haydar otaga sekin:

– Juda katta befahmlik qildim-da,– dedi.

– Nima gap?

– Yodgorboyning... nobud bo'lganidan bular bexabar ekan, to'g'ri kelib kampirdan ko'ngil so'rabman...

Haydar otaning yuragi orziqib, tiligacha muzlab ketdi. U nima deyishini bilmasdan, anchadan keyin:

– Shu aniq gapmi?– dedi.

Abdumajid uning savoliga javob berish o'rniga:

– Endi bo'lar ish bo'ldi, Asrorqul otaga aytmang. Kampirning ham xohishi shu. Ota qarib qolgan, ko'tarolmaydi, – dedi.

Kampir kelib supaning labiga o'tirdi. Jimlik cho'kdi. Anchadan keyin kampir gap boshladi:

– Asrorqul otangizga qancha ozor berdim... Xat kelmay qo'ygani uchun shunaqa qilib yurgan ekan.

Mehmonlar garchi bunday vaqtda kishiga hech qanday so'z tasalli bera olmasligini bilishsa ham, kampirga tasalli bergan bo'lib qo'zg'alishdi. Abdumajid yo'lakay otaning samovarini ko'rib o'tish to'g'risida shaharlik mehmonlarning xohishini so'ragan edi, ular mamnuniyat bilan qabul qilishdi. Haydar ota ularni samovarga boshlab bordi.

Mehmonlar jo'nab, oradan sal vaqt o'tmay Asrorqul keldi. Haydar ota uni ochiq chehra bilan qarshi olishga harchand urinsa ham, Asrorqul ziyraklik qilib:

– Ha, zerikkanga o'xshaysan-ku,– dedi.

– Yo'q... Mehmon kelgan edi.

– Yo‘lda ko‘rdim. Ertaga aniq kelishadi. Endi hovliga boraylik.

Haydar ota kampirning iroda kuchiga ishonolmas, shuning uchun hozir Asrorqulning unga ro‘para bo‘lishini istamas edi; yo‘l qildi.

– Mana shu supaga joy qil, birpas o‘tiraylik... Agar birov menga «qolgan umringni dunyoni sayohat qilib o‘tkazasanmi, yo shu supada o‘tirib o‘tkazasanmi?» desa, hech o‘ylab o‘tirmasdan shu supani bera qol, der edim.

Bu gap Asrorqulga juda yoqdi. U, atrofga suv sepib, supaga joy qildi.

– Mana, yonboshla! Supaga bunchalik ishqing tushgan bo‘lsa, ovqat bo‘lguncha shu yerda o‘tiramiz... Ha, aytganday, samovarga buncha ishqing tushdi, degan eding, javob bermabman.

– Endi javob bermasang ham mayliga. Bilaman.

– Nima uchun ishqim tushganligini bildingmi?

– Bildim. Bu gulzor ko‘kragingda yongan o‘tdan bino bo‘lgan ekan. Men bekorchi – takasaltangni so‘k! So‘k meni, kurk tovuq degin!

Asrorqul qah-qah urib kuldi.

– Mendan ikki narsani so‘ramoqchi bo‘lgan eding, ikkinchisi nima edi?

Haydar ota unga «men sendan ikki narsani so‘ramoqchi bo‘lib keldim», deganida Yodgorboydan kelgan xatlarni ko‘zda tutgan edi, hozir nima deyishini bilmay, shoshib qoldi.

– Ikkinchisi, endi, o‘zing bilasan... Yodgorboydan xat kelmay turgan bo‘lsa, kampirni shunaqa ovuntirib turganing ham tuzuk... kelib qolar.

Asrorqul uzoqdagi ko‘m-ko‘k adirlarga soya solib turgan oppoq bulut parchalariga qarab jim qoldi; anchadan keyin chilim solib chekdi.

– Qanchadan beri xat kelmaydi? – dedi Haydar ota.

– Anchadan beri.

Haydar ota yer ostidan uning yuziga qaradi; nazarida Asrorqul yana ham qoraygan va hozir vujudidan tutun chiqib ketayotganday ko‘rindi.

– Kelib qolar, do‘stim, har xil xayollarga borma.

Asrorqulning ko‘z atrofi qizarib, yuzida soxta tabassum aks etdi.

– Nima xayolga borar edim? Yodgorboy ovga borgani yo‘q, urushga borgan!.. Kampirga bildirmasang, rostini aytaman. Kampirga aytni, ko‘tarolmaydi... Qoraxat kelgan!

Haydar ota kampirning eshitganligini aytishini ham bilmay, aytmagani ham bilmay, bir lahza o‘ylanib qolgan edi, Asrorqul:

– Ha, eshitganmiding?– dedi.

Haydar ota birining bilganligini ikkinchisidan yashirishga qaror berdi, chunki birining qayg‘usi ikkinchisining qayg‘usiga qayg‘u qo‘shuviga ko‘zi yetib qoldi.

– Qishloqda eshitgan edim, lekin ishonmagan edim. Shu aniqmi?

Asrorqul javob bermay qoshini siladi.

– Bardosh qil, do‘stim, xafa bo‘lganing bilan, yig‘lagan bilan bo‘lmaydi,– dedi Haydar ota.

– Men yig‘lamayman! To o‘g‘limning go‘rini quchoqlab, tuprog‘ini yuzimga surtmagunimcha ko‘zimdan yosh chiqmaydi...

Abror ovqatga aytgani keldi. Uni ko‘rib, Asrorqulning chehrasi darrov o‘zgardi va uyga borguncha musibatdan asar qolmadi.

Kampir odatdagidan chaqqonroq harakat qilar va mumkin qadar so‘zlashga tirishar edi. Asrorqul sochiqqa qo‘lini artayotib unga razm soldi va kulib:

– E, qo‘zichog‘im, yana yig‘labsiz-da,– dedi.

Kampirning yuzida kulgiga o‘xshagan bir nima aks etdi, lekin darrov yuzini burib, kapkir bilan qozonni qirar ekan, jerkib:

– Hadeb yig‘i to‘g‘risida gapirmang!– dedi.

Lekin ovqatni keltirganida uning ko‘zida yosh aylanar edi; ovqatni o‘rtaga qo‘yib ko‘zini artdi.

– Qurib ketgur shu o‘tinning tutuni biram achchiq ekanki!

– O‘tir, – dedi Asrorqul turpdan bir bo‘lagini og‘ziga solib,– achchiq tutunni biz ko‘rganimiz yo‘q, achchiq tutun urush bo‘layotgan joylarda.

Ovqat mahalida kampir juda betoqat bo‘lib o‘tirdi; bir martaba ichidan yig‘i to‘lqinlanib kelganda o‘zini tutish uchun Asrorqulga xarxasha qildi:

– Muncha kurt-kurt qilib chaynaysiz!
– Turup shunaqa bo‘ladi-da, jonidan.
– Qayoqda, yumshoq non yesangiz ham beda yegan otga o‘xshab chaynaysiz!

– Yuragingni keng qil.

– Nima qilibdi yuragingma? Menga o‘xshab ertadan-kechgacha uyda o‘tiring-chi!

Haydar ota aralashdi:

– Kelin rost aytadilar... Menga qarang, kelin, o‘rtog‘ingiz menga sizni olib kelishni juda tayinlagan. Men bu yerda uch-to‘rt kun turadigan bo‘lib qoldim. Sizni ertagayoq eltib qo‘yaymi? Nima deding, Asrorqul?

Chol-kampir bir-biriga yalt etib qaradi. Bu qarashda har ikkisining ham ko‘nglidan bir gap o‘tdi: «Men yo‘g‘imda bu xabarni eshitsang, yolg‘izlik qilib qolmasminkinsan?»

Haydar ota ikkovini avrab shunga ko‘ndirdi va ertalab kampirni eltib qo‘yadigan bo‘ldi. Ertalab arava kelganda kampir Haydar otani bir chetga tortib:

– Inim, – dedi, – o‘rtog‘ingizni yolg‘iz tashlab ketgani asti ko‘nglim bo‘lmayapti?

– Sizni Abror eltib qo‘ysinmi?

– Aborning ishi bor. O‘zim ishga yaramay, shu mahalda yana bironi ishdan qo‘yaymi! Otning tizginiga arqon ulab beringlar, o‘zim haydab ketaveraman. Aravani pochtaning odamidah berib yuboraman.

Asrorqul bunga rozi bo‘lmasa ham kampirning ra‘yini qaytargani botinolmadi.

Kampir jo‘nadi.

1943-yil

KAMPIRLAR SIM QOQDI

– Turing, Nazirbuvi! Turing, To‘xtabuvinikiga chiqamiz! Nazirbuvi sandalning chetida, derazadan tushib turgan erta bahor oftobiga sho‘rvada pishgan olmadek yuzini tovlab, to‘ygan qo‘zichoqday uxlab yotar edi; bu tovush qulog‘iga kirib, xuddi pashsha qo‘riganday, bir lunjini qimirlatdi; ko‘zini ochmoqchi bo‘lgan edi, faqat bittasi ochildi.

– A? Nima? – dedi.

– To‘xtabuvinikiga chiqamiz. Rais kelibdi.

– Rais?

Nazirbuvi darrov o‘rnidan turdi, doka ro‘molini qayta bog‘lab, Shahodatbuvi bilan birga chiqdi.

To‘xtabuvining uyida Roziyabuvi, Ortiqjonlar o‘tirar, rais bularga urushning borishi to‘g‘risida so‘zlar edi; kimningdir savoliga javob berib:

– Endi nemisning poshshosi daryo tagiga uy solib kirib ketganligi masalasiga kelganimizda, – dedi, – men buni gazetada o‘qiganim yo‘q. Agar Gitler shundoq qilgan bo‘lsa, askarlarimiz orasida suvchi bolalar ham ko‘p, birontasi kirib giribonidan bo‘g‘ib chiqadi... Mana, Nazira xola ham, Shahodat xola ham kelishdi. Yaxshi bo‘ldi. O‘zim ham sizlarni yig‘ib ikki og‘iz gaplashmoqchi edim. Gapim shuki, xo‘jaligimizda paxta ishiga yaraydigan odamlar qanchaligi o‘zlaringga ma‘lum.

Shunday cho‘t urib qaragam, paxta ishiga yaraydigan har bir xo‘jalikning har bir ish soati bir kilogramm paxta ekan. Shundoq bo‘lgandan keyin odamlarni iloji boricha boshqa ishlardan bo‘shatib, paxtaga solishimiz kerak bo‘ladi. O‘shanaqa ishlardan bittasi pilla-qurt. Men beshovlaring qurt tutinglar, beshta odam bo‘shasin, demoqchi emasman. Hech undoq emas. Shundoq qilinglarki, paxta ishiga yaraydigan odam biron soat ham sizlarning qo‘llaringdan keladigan ishga band bo‘lmasin. Agar sizlar mana shu yo‘l bilan butun bir mavsumda o‘n mehnat kunini pilladan yulib paxtaga yordam qilsalaring ham harna! Men sizlar bilan majlis qilib, mana shu masalani o‘rtaga tashlamoqchi edim. Mana, majlis ochiq. Kim gapiradi?

Hech kimdan sado chiqmadi. Hamma, nechukdir, o‘n-g‘aysizlanar, qimtinar, yerga qarar edi.

– Xo‘sh, bo‘lmadimi?– dedi rais.

Kampirlar bir-biriga qarashdi va hamma birdan:

– Nega, nega bo‘lmas ekan! – dedi.

– Bo‘lsa nega indamaysizlar? Qani, To‘xta xola, gapiring!

To‘xta xola ro‘molining uchi bilan og‘zini yopib, bo‘zargan holda avval o‘rtoqlariga, keyin raisga qaradi.

– Endi, o‘g‘lim, dabdurustdan majlis deding... asli shu gapni avval o‘zaro jo‘n gaplashib, pishitib olsag-u keyin majlisga solsang bo‘lar edi.

To‘xtabuvi hammaning ko‘nglidagi gapni aytdi. Rais bu suhbatni majlis deb atash bilan kampirlarni qiynab qo‘yganligini darrov fahmladi-da, kulib, xatosini tuzatdi:

– To‘g‘ri, avval jo‘n gaplashib olaylik. Xo‘p, majlis yopiq. Gapni bir joyga qo‘yganimizdan keyin ochamiz.

Majlis yopiq deb e‘lon qilingandan keyin Roziyabuvi o‘zidan-o‘zi gap boshladi:

– Qurt tutishda bizning qo‘limizdan keladigan ish ko‘p. Aytasangiz-aytmasangiz o‘shanaqa ishlarga qarashish bizdan lozim. Men yana bir narsani o‘ylab qoldim: besh kishi ekanmiz, beshovimiz bir quti urug‘ olsak nainki eplab boqolmasak?

Boshqalar bir qutini bahuzur eplash mumkin ekanini aytib:

– Qurt ishida ko‘zimiz pishgan, qayta yaxshiroq boqamiz, og‘ir ishlari bo‘lsa, bizga qarashadigan yosh-yalang topiladi, – deyishdi.

Rais miyig‘ida kulib:

– Mayli,– dedi.– Agar bir qutini ermak qilamiz, desalaring o‘zlaring bilasizlar. Xo‘p, endi shu gap puxta gapmi?

– Puxta gap! – deyishdi.

– Endi majlisni ochsam maylimi? Xo‘p, majlis ochiq. Beshovlaringni bir zveno deymiz. Zvenoga boshliq kerak bo‘ladi, kimni saylaysizlar?

Munozara va muzokaralardan keyin zvenoga boshliq qilib yetmish bir yashar To‘xtabuvi Sarimsoqova saylandi.

Majlis yopildi. Rais ketdi.

Shu kuni kechasi, yotar mahalida, To‘xtabuvini vahima bosdi: bular-ku hammasi va‘da berdi, sayladi, ertaga biri «Belim og‘riydi», biri «O‘g‘limdan xat kelmayapti, yuragimga qil sig‘maydi», deb uyiga kirib yotib olsa, nima bo‘ladi?

To‘xtabuvi yugurganicha Nazirbuvinikiga chiqdi. Nazirbuvi hali uxlamagan ekan.

– Hoy, Nazirbuvi, shu bo‘ladigan ishmi yo raisning qo‘ynini puch yong‘oqqa to‘ldirib jo‘natdikmi?

– Voy, To‘xtabuvi, nega bo‘lmas ekan? Majlisga soldik-a, majlis uvol emasmi? Men hali boshqa narsani o‘ylab o‘tiribman; beshta nozanindek kampir bo‘lsag-u, bir quti desak butun tumanga kalaka bo‘lmaymizmi? Bizga nima qipti, nega ikki quti tutamiz demadik?

To‘xtabuvining yuragi dadil bo‘ldi. Nazirbuvining andishasi unga ma’qul tushdi. Ikkovi Shahodatbuvinikiga chiqishdi. Shahodatbuvi bu gapni eshitib:

– Gap shu ishga qunt qilishda, qunt qiladigan bo‘lsak, ikki qutisi ham bir-u uch qutisi ham bir, – dedi.

Uchovi Roziyabuvinikiga chiqishdi. Roziyabuvi ko‘ngandan keyin, Ortiqjonnikiga borishdi. Ortiqjon o‘sha majlisda «Uch quti tutish qo‘limizdan keladi», demoqchi ekan-ku, boshqalardan istihola qilib aytmabdi. Bular uch quti degandan keyin, u ham bir quti qo‘shdi.

Shunday qilib, uyma-uy yurib qilingan majlisda kampirlar zvenosi to‘rt quti tutishga qaror qildi va ertalab xo‘jalik idorasiga chopar yubordi.

Rais ko‘nmabdi: «Hammasi yig‘ilganda bitta shaftoliga tishi o‘tmaydi-yu, to‘rt quti urug‘ tutar emishmi! Yo‘q, kampirlarning tovoniga qolaman», debdi. Chopar ham bu gapni oqizmay-tomizmay kampirlarga yetqazibdi: «Hammalarning yig‘ilganda bitta shaftoliga tishlarning o‘tmas emish», dedi.

Bu gap kampirlarga nihoyatda alam qildi, ikki kundan keyin rais kelganda uni o‘rtaga olib shunday qilishdiki, rais «Tegishgan edim, tavba qildim», deb zo‘rg‘a qutuldi va to‘rt quti urug‘ni o‘z qo‘li bilan keltirib berdi.

Hademay qurt ko‘m-ko‘k barg ustida o‘rmlab qoldi. Qurt katta bo‘lgan sayin kampirlarning havasi, g‘ayrati ortar edi. Hech kimning beli ham og‘rimadi, yuragiga qil sig‘maydigan payti ham bo‘lmadi, aksincha, hamma sog‘, dimog‘lar chog‘ edi.

Bir kuni rais kelib qurtni ko‘zdan kechirdi-da:

– Yashasin havaskor kampirlarimiz! – deb qichqirdi.

Eshik yonida ikki qo‘lini beliga qo‘yib, kerilib turgan To‘xtabuvi boshqalarga ko‘z qisib:

– Qani, o‘g‘lim, chamangda normamiz to‘ladimi, yo‘qmi? – dedi.

– Iye, shunchalik qurt boqasizlar-u, qancha pilla chiqishini bilmaysizlarmi? Har qutidan kamida oltmish kilogrammdan olasizlar, – dedi.

– Ana xolos, – dedi Ortiqjon, – to‘lmas ekan-da!

– Nega, norma qancha o‘zi? Qirq besh kilogrammi?

Hamma kulib yubordi.

– Unaqa normangni shaftoliga tishi o‘tadigan tamtamlarga ber. Bizning normamiz har qutidan yetmish-sakson kilogrammi!

Rais tilini tishladi.

Bir necha kundan keyin qurt nishona berdi. Nishona pilla beto'xtov xo'jalik idorasiga yuborildi. O'sha kuni kechki payt rais yetib keldi va eshikdan kirishi bilanoq:

– Onalar, birinchi terimni olgan kunlaring bitta semiz qo'y sizlarniki, men tumandan so'radim, hali hech qaysi xo'jalikning qurti nishona bergani yo'q! – dedi.

Kampirlar uchun bu xabar yangilik edi.

– Undoq bo'lsa, sen bizdan bitta qo'y bilan qutulmay-san,– dedi To'xtabuvi,– birinchi terimni olib topshirgan kunimiz Toshkentga sim qoqasan, aytasanki... Nima desang o'zing bilasan. Bugun seshanba, yakshanba kuni birinchi terimni topshiramiz.

Uch kun bo'yi zveno qurtning tepasidan nari ketmadi. Qani endi bu qurt o'lgur tez-tez o'ray qolsa!

Rais har kuni tumanga telefon qilib turdi – yo'q, xotirjamlik – tumanda hech kim pilla topshirgani yo'q.

Nihoyat to'rtinchi kuni ertalab zveno har uydan savat-savat pilla olib chiqa boshladi. Rais o'sha kuni, tumanda birinchi bo'lib, yigirma besh kilo pilla topshirdi va kampirlarga bergan va'dasiga muvofiq Toshkentga «sim qoqdi».

Zveno raisning Toshkentga sim qoqqani to'g'risida xabar kutib To'xtabuvining uyida o'tirar edi. Birdan Roziyabuvi yugurganicha kirib keldi.

– Turinglar! Turinglar! O'tirasizlarmi! Radio gapirdi, hammamizning otimizni aytdi. Askar oilalaridan To'xtabuvi, Nazirbuvi, Ortiqjon... Hammamizni aytdi.

– Nima dedi?

– Bilmayman, chamamda, sim qoqdi, – dedi.

To'g'ri, rais telefon qilgandan keyin Toshkent radiosining olg'irlari bu xabarni kechki so'nggi axborotda berishgan edi.

Hamma ko'chaga chiqdi. Ko'chaning u boshida rais katta-kon semiz qo'yning quyrug'iga arqon solib sudrab kelmoqda edi.

1945-yil

TO'YDA AZA

Zo'ri behuda miyon meshikanad.

Dotsent Muxtorxon Mansurov nihoyatda istarasi issiq, nihoyatda dilkash chol, shu qadar dilkashki, uni ko'rgan kishi har faslning o'z husn-latofati bor degan gapni yil fasllari to'g'risidagina emas, umr fasllari to'g'risida ham aytsa bo'lar ekan deb qolardi. Uning bitta-ikkita qora tuk chap berib qolgan oppoq cho'qqi soqoli... Yopirimay, soqol ham odamga shuncha yarashadimi-ya!..

Cholni bunchalik istarasi issiq, dilkash qilgan, soqolidan tortib yurishigacha hamma narsasini, har bir harakatini chiroyli, yoqimli qilib ko'rsatgan, ehtimol, uning odamoxunligi ham bo'lsa. O'zi shunaqa bo'ladi-ku: yaxshining yuzida zuluk ham xol bo'lib ko'rinadi.

Ammo-lekin Muxtorxon domla nafsilamriga odamning joni edi. Uning xushfe'lligi, to'poriligi... mahallada katta-kichik hamma bilan salomlashar, yosh bilan yosh, qari bilan qari bo'lib gaplashar, xursand kishi bilan chaqchaqlashib, xafa bilan dardlashar edi. Bu odam mahalla hayotiga, har bir kishining diliga kirib, shu qadar singib ketgan ediki, ta'tilga yo xizmat safariga ketsa butun mahalla huvillab qolganday bo'lar edi.

Kunlardan bir kuni mahallada duv-duv gap bo'lib qoldi: «Muxtorxon domla uylanarmishlar!..»

Domla bundan uch yil burun beva qolib, unga goh singlisi, goh uzatgan qizi qarab yurar edi. Uning niyatini eshitib mahallada xursand bo'lmagan odam qolmadi.

Hech kim qarigan chog'ida juftidan qolmasin. Osonmi, kishi nima bo'lishini bilmaydi, bosh yostiqqa tegishi bor... Qari odamga mahram kerak...

Hali hech kim ko'rmagan bo'lsa ham Muxtorxon domla yoqtirgani uchun juda aqlli, tamizli ayol chiqishi muqarrar bo'lgan kelinni hamma g'oyibona yaxshi ko'rib qoldi.

– Mahallamizning toleyi bor ekan,— deyishar edi.— Domla otaxonimiz edilar, kelinimiz bizga onaxon bo'ladilar...

Mish-mish rost bo'lib chiqdi: domla bozor qilishni, magazinga kirishni jinidan battar yomon ko'rar edi, kimdir uni univermagda navbatda turganini ko'ribdi; ertasiga choy-xona oldidan chamandagul do'ppi kiyib o'tdi.

Mahalla faollari kengashib, mahalla nomidan yaxshiroq bir to'yona qiladigan bo'lishdi. Ularning fikricha, bu narsa kuyovga ham, kelinga ham butun aholining hurmat va muhabbatini izhor qilishi kerak edi.

Shu orada domla qayoqqadir ketib, bir haftadan keyin paydo bo'ldi. Uning avtobusdan tushib kelayotganini ko'rgan choyxonadagi odamlar hang-mang bo'lib qolishdi: chol o'lgur soqolini, shunday chiroyli soqolini tag-tugi bilan qirdirib tashlabdi! Achinmagan, xafa bo'lmagan odam qolmadi.

U biron yoqqa borib qaytganida choyxonaga kirmasdan, katta-kichik bilan ko'rishib, hol-ahvol so'ramasdan o'tmas edi, hozir choyxonaga yaqinlashganida ko'chani narigi yuziga o'tib oldi-yu, yerga qarab, jadallaganicha o'tdi-ketdi. Uning o'zigagina emas, butun mahallaga fayz kirgizib turgan soqolini oldirgani, buning ustiga yana choyxonani chetlab o'tgani ba'zilarni tashvishga solib qo'ydi:

– Domlamizga nima bo'ldi ekan? Domlamiz nega bunaqa bo'lib qoldi ekan?..

Domlaga hech bir g'ubor qo'nishini istamagan boshqalar bu ikki gunohni bir-biriga yegizib, uni oqlashga tirishdi:

– Domlamiz biron xayolga borib soqolini qirdirgan-u, hozir pushaymon, uyalganidan bizga ro'para bo'lmadi...

Oradan ko'p o'tmay choyxo'rlardan biri qiziq bir gap topib keldi. Bu yigit domlani shaharning narigi chekkasidagi parkda ko'ribdi. Domla, boshida chamandagul do'ppi, egnida kalta va tor shim, katak ko'ylak, yengini baland shimargan, bilagida kattakon tilla soat, o'zi yakka pivo ichib o'tirgan emish! Uning bunday odati yo'q edi, shuning uchun yigit hayron bo'lib biroz qarab turibdi. Domla ikki shisha pivoning ustidan yuz gramm araqni bitta otib o'rnidan turibdi-yu, gulchidan kattakon guldasta sotib olib, parkning orqasidagi jinko'chaga kirib ketibdi. Bu gapni eshitib odamlarning dami ichiga tushib ketdi. Ba'zi birovlarining ko'ngliga allaqanday jirkanch, domlani sha'niga hech to'g'ri kelmaydigan gaplar keldi... Shunda mahallaning qariyalaridan Karim ota hozir ba'zi birovlarining ko'ngliga kelgan gapdan ham xunukroq bir taxminni aytib qoldi:

– Xayr, ishqilib oxiri baxayr bo'lsin,— dedi, — kelinimiz yoshga o'xshaydi... Qiz bo'lmasa deb qo'rqaman!

Karim otaning bu taxmini, domlanning keyingi vaqtlardagi raftoriga qaraganda ehtimoldan uzoq bo'lmasa ham, odamlarga qattiq malol keldi. Bir-ikki kishi Karim otaning dilini og'ritdi.

Biroq, oradan ko'p o'tmay, Karim otaning taxmini to'g'ri chiqib qoldi: «Domla o'zining talabasi — yigirma yashar bir juvonga uylanayotgan emish», degan gap tarqaldi.

To'yga yaqin qolganda kelin ko'chaning boshidagi atelyega ko'ylak buyurgani kelgan ekan, nima bo'lib bundan xabar topgan ayollar ko'rgani borishdi. Kelin darhaqiqat yosh, lekin xuddi qiziqchilikka semirganday yum-yumaloq; egnida yengsiz qizil ko'ylak, boshida popushakning tojiga o'xshagan qizil shlapa; qo'lidagi sumkasi, oyog'idagi poshnasi bir qarich tuflisi ham qizil. Uni adovat va nafrat bilan boshdan-oyoq kuzatgan ayollardan biri burilib atelyedan chiqib ketar ekan:

— Xo'rozqandga o'xshamay o'! — dedi.

— Qarigan chog'ida xo'rozqand yalamay domla ham o'lsin! — dedi yana biri.

Bu laqab darrov tarqalib ketdi. Domlaga qo'l urish bilan mahallaning fayzini o'g'irlagan, odamlarning dilini hamisha yoritib turadigan chiroqni so'ndirgan bu ayolni ko'rgan ham, ko'rmagan ham toshni teshadigan bir g'azab bilan yomon ko'rar edi. Bu g'azab odamlarning ko'nglidagi domlaga bo'lgan hurmat va muhabbat tuyg'usini chirita boshladi. Bora-bora domla deganda odamlarning ko'ngliga g'ashlik tushadigan bo'lib qoldi. Domla shuni o'zi sezsa kerak, mumkin qadar odamlarning ko'ziga ko'rinmaslikka tirishadigan bo'ldi.

To'y kelinnikida bo'lib o'tdi. Buni mahallada Karim otadan boshqa hech kim bilmay qoldi. Karim ota ham to'yga emas, kabob pishirib bergani chaqirilgan ekan. Bundan xabardor bo'lgan mahalla yoshlari uni hol-joniga qo'ymay, choyxonaga olib chiqishdi va to'y qanday o'tganini gapirib berishga majbur qilishdi. Karim ota «birovning sirini aytmayman», deb avval tarxashlik qildi-yu, bir-ikki savolga javob berganidan keyin qulfi dili ochilib ketdi: ikki gapning birida peshonasiga urib, goh bo'g'ilib va goh qotib-qotib kulib, odamlarni kuldirib hikoya qildi.

To'yga kelin tomondan ellikka yaqin, kuyov tomondan sakkiz kishi aytilgan ekan, ikkala tomondan hammasi bo'lib o'n bir kishi kelibdi. Bir dutorchi, ikki ashulachi va Karim ota ham

shu hisobga kirar edi. Soat oltiga belgilangan to‘y soat o‘ndan oshganda boshlanibdi. Kelin birpas boshiga oq ro‘mol yopinib o‘tiribdi-yu, bir-ikki qadah ichgandan keyin, alamiga chidolmay o‘yinga tushibdi. Domla chapak chalibdi, ashulaga qo‘shilibdi...

– Ha, aytganday, – dedi Karim ota piqirlab kulib, – domla sochlarini bo‘yatibdilar!.. Azbaroyi xudo, kuya tushgan po‘stakka o‘xshaydi!.. Mayli, bo‘yoq topilgan bo‘lsa bo‘yasin, lekin shu bo‘yoq bilan qilg‘ini ham bo‘yashga, sochiga mos qiliqlar qilishga urinsa uncha yaxshi chiqmas ekan!

Darhaqiqat, domlanning fikr-yodi o‘zini iloji boricha yosh ko‘rsatishda bo‘lib qoldi. U nima qilsa, nima desa shuni esdan chiqarmas, yosh ekanini ko‘rsatish uchun qulay kelgan hech bir imkoniyatni qo‘ldan bermas, «hali yoshsiz» degan kishiga jonini, jahonini berishga tayyor edi.

To‘ydan keyin oradan bir oy o‘tar-o‘tmas kelin g‘alati bir dardga yo‘liqdi: ba‘zan kechalari hadeb chuchkiradigan bo‘lib qoldi; shifokorga ko‘ringan ekan, shifokor «Bu dardning davosi – dengiz havosi», debdi. Domla ertasi ertalabdan idorama-idora yugurdi, soat to‘rtga qolmasdan yo‘llanma bilan poyezd biletini keltirib kelinga topshirdi.

Kechqurun eshik oldida ko‘kish taksi ko‘ndalang bo‘ldi. Domla kuni bo‘yi yelib-yugurib holdan toyganiga qaramay, ikkita og‘ir chamadonni mashinaga o‘zi olib chiqdi va yukxonaga o‘z qo‘li bilan joyladi; o‘sha yengsiz qizil ko‘ylagini, qizil shlapasini kiyib hovlidan yana xo‘rozqand bo‘lib chiqqan kelinga mashinaning eshigini ochib berdi, keyin chiqib yoniga o‘tirdi.

Mashina jo‘nadi, jo‘nadi-yu, tezlab do‘ngroq ko‘prikdan o‘tishda nima bo‘lib yukxonaning qopqog‘i bir ko‘tarildi-da, boyagi ikkala chamadon otilib chiqdi. Ikkala chamadon, xuddi bir-biri bilan chopishganday, irg‘ishlab-irg‘ishlab talay yergacha bordi-yu, biri yo‘lning o‘rtasida, ikkinchisi yo‘lakchaga chiqib to‘xtadi. Shofer bundan kechroq xabardor bo‘ldi shekilli, mashina qirq-ellik qadam narida to‘xtadi. Mashina to‘xtashi bilan domla eshikdan otilib chiqdi, chamadonlarga qarab yugurdi va ketidan chopgan shofer, choyxonadan yugurib tushgan uch-to‘rt kishining ko‘magini rad qilib, har birini bir odam zo‘rg‘a ko‘taradigan ikki chamadonni o‘zi yakka ko‘tardi va mashinaga tomon yurdi. U yarim yo‘lgacha

chamadonlarni azod ko'tarib, bardam qadam tashlab bordi-yu, undan nari rangi oqarib, tizzalari qaltirab tentiray boshladi; shundoq bo'lsa ham, nomus kuchi bir iloj qilib mashinaga yetib bordi; chamadonlarni qo'ydi-yu birdan ko'zlarini ishqab, mashinaga kirib ketdi. Shofer chamadonlarni yaxshilab joyladi.

Mashina qo'zg'aldi, qo'zg'aldi-yu o'n-o'n besh qadam yurmasdan, birdan eshigi ochildi, xo'rozqand dodlaganicha o'zini yerga otib, ikki-uch dumalab ketdi. Odam yig'ildi. Xo'rozqandni ko'tarib olishdi. Xo'rozqand gapirolmas, dir-dir titrab, kishnaganday bir tovush chiqarar va qo'li bilan mashinani ko'rsatar edi.

Bir necha kishi mashinaga tomon yugurdi. Shofer qo'rqib, nima bo'lganiga tushunolmay, bir chekkada turar edi. Odamlar mashinani ochib qarashsa, domla... o'lib qolipti!

Ertasiga domlani ko'mish marosimi bo'ldi. Marosimga mahalladan odam ko'p qatnashmadi, aftidan, domla ko'p odamning qalbida bundan bir oy burun o'lgan, ko'plar o'sha to'yni domlaning janozasi hisoblashgan edi...

1956-yil

MING BIR JON

Martning oxirgi kunlari. Ko'k yuzida suzib yurgan bulut parchalari oftobni bir zumda yuz ko'yga solyapti. Oftob har safar bulut ostiga kirib chiqqanida, bahor kelganidan bexabar hanuz g'aflatda yotgan o't-o'lanni, qurt-qumursqani uyg'otgani avvalgidan ham yorug'roq, avvalgidan ham issiqroq shu'la sochayotganday tuyuladi.

Kasalxonaga yaqinda tushgan Mirrahimov, jikkakkina kishi, o'ziga juda ham katta ko'k xalatga burkanib, yengchadan boshini chiqarib turgan sichqondek, derazadan ko'chaga qarab o'tgan edi, birdan tutaqib ketdi: shunday havo bo'lsa-yu, oyoq-qo'li butun odam ko'chaga chiqolmay, derazadan mo'ralab o'tirsa!..

Mirrahimov jussasi kichkina bo'lgani bilan tovushi juda yo'g'on va buning ustiga sekin gapirolmas edi. Hamshira yugurib kirdi, Mirrahimovning sog'lig'ini, kayfiyatini so'radi, keyin dardni bardosh yengadi, bu xususda Mastura Aliyevadan ibrat olish kerak, degan mazmunda shama qildi.

Mastura Aliyeva sakkiz oydan beri palatasidan chiqmay yotgan og'ir xasta, uni kasalxonada hamma bilar, ko'p kishi kirib ko'rgan ekan. Mirrahimovning odamgarchiligi tutib ketdi:

– Shu sho'rlik ayolni bir kirib ko'raylik! Uch kunligi bormi, yo'qmi... Sob bo'lgan deyishadi...

– Ha, ancha og'ir, – dedi hamshira xo'rsinib, – o'n yil dard tortish osonmi!

Poygadagi karavotda kitob o'qib yotgan Hoji aka degan xasta yo'g'on gavdasiga nomunosib chaqqonlik bilan boshini ko'tarib, ko'zoynagini oldi.

– O'n yil? O'n yildan beri kasal ekanmi?

– Ha, o'n yil bo'libdi. Bechora turmush qilganiga bir yil bo'lar-bo'lmas shu dardga yo'liqqan ekan. Tomog'idan hech narsa o'tmaydi. Ovqatni qorniga quyishadi... Teshib qo'yilgan... Ba'zan o'zi quyadi, ba'zan eri...

Hoji akaning ko'zlari o'ynab ketdi.

– Eri? Eri bormi?

– Bor. Shu yerda. Besh oydan beri birga!

Hoji aka uzoq angrayib qolganidan keyin:

– O'n yil kasal boqib yana kasalxonada ham birgami? – dedi.

– Shuni ayting, – dedi hamshira. – Shifokorlarga yalinib-yolvorib palataga karavot qo'ydirib oldi.

Hoji aka dardga bu qadar bardoshli ayoldan ham ko'ra bunchalik vafodor erni ko'rishga ishtiyoqmand bo'lib qoldi-yu, xalating belbog'ini mahkam bog'lab, shippagini kiydi.

– Qani, yuringlar, tabarruk odamlar ekan, bir ko'rib chiqaylik.

Hamshira Mastura bilan uning eriga xabar bergani ketdi. Hayal o'tmay, qorni chiqqan Hoji aka oldinda, uzun koridordan o'ninchi palataga tomon yo'l oldik. Palata eshigi oldida bizni hindiga o'xshagan qop-qora, katta-katta ko'zlari yonib turgan bir yigit, aftidan, Masturaning eri kamoli ehtirom bilan kutib oldi va har qaysimizga alohida minnatdorchilik bildirib, ichkariga yo'lladi. Palataga kirdik. Shu payt oftob yana bulut ostiga kirdi-yu, palatani shom qorong'uligi bosdi. Kattakon derazaning chap tomonidagi karavotdan zaif, yo'q, zaif emas, mayin tovush eshitildi:

– Kelinglar... Rahmat! Odamga odam quvvat bo'ladi, ming rahmat! Akramjon, kursi qo'yib bering...

Oftob yana yorishdi. Masturani baralla koʻrdik... Koʻz oʻngimizda xasta emas, oʻlik, haqiqiy oʻlik, sap-sariq teri-yu suyakdan iborat boʻlgan murda ichiga botib ketgan koʻzlarini katta ochib yotar edi... Tobutda yotgan oʻlikning qoʻlimi, oyogʻimi biron sabab bexosdan qimirlab ketsa kishi qay ahvolga tushadi? Uning oʻlim pardasi qoplagan yuzida chaqnaq turgan koʻzlarini koʻrgan kishi xuddi shu ahvolga tushar edi.

Boya bizni kutib olgan yigit – Akramjon kursi qoʻyib berdi. Mirrahimov ikkovimiz oʻtirdik. Hoji aka yoʻgʻon gavdasi bilan Masturani toʻsib tikka turib qoldi. Yonimdagi kursini surib Hojining etagidan tortay desam, qorni silkinyapti... Ajabo, bu odam nega kulayotibdi, deb aftiga qaragam... rangi boʻz boʻlib ketibdi! Uning qoʻrqanini payqab hamshira darrov yoʻl qildi:

– Iye, Hoji aka, sizga dori berish esimdan chiqibdi-ku, yuring!– dedi va Hojini yetaklab chiqib ketdi. Hoji koridorga chiqib yiqilarmikan deb oʻylagan edim, yoʻq, xayriyat, gum-burlagan tovush eshitilmadi...

Hamshira yoʻl qilib Hojini olib chiqishga chiqdi-yu, lekin bari bir Mastura payqadi. Juda-juda xunuk ish boʻldi. Mirrahimov ikkovimiz nima deyishimizni, nima qilishimizni bilmay qoldik. Bu hol kasalga qanday taʼsir qildi ekan, deb sekin qaradim. Mastura qonsiz labida tabassum bilan eriga yuzlandi:

– Akramjon, daftaringizga yozib qoʻying: uch mardi maydon meni koʻrgani kirgan edi, bittasi arang qochdi-yu, ikkitasi qochgani ham boʻlmay, oʻtirib qoldi.

Mastura piqirlab kulib yubordi: yana kuldi, yosh boladay oʻzini tutolmay qiqlar edi. Bu hazil va ayniqsa kulgi avval xunuk, odamning etini jimirlatadigan darajada xunuk eshitildi, keyin, nechukdir, Masturaning yuzidan zim pardasi koʻtarilganday, hayot toʻla koʻzlari oʻlik yuziga jon kirgizganday boʻldi. Mirrahimov Hoji akaning qilmishi toʻgʻrisida uzr tariqasida bir nima demoqchi boʻlib gap boshlagan edi, Mastura soʻzini ogʻzidan oldi:

– Bunaqa narsa menga taʼsir qilmaydi, – dedi. – Akramjon, bularga tobut voqeasini aytib bering... yoʻq, yoʻq, oʻzim aytib beraman! Bunga besh yildan oshdi. Koʻz oldimdan ketmaydi...

Qalin qor yoqqan kun edi. Men derazaning roʻparasida mana shu xilda yotibman, Akramjon paypogʻini yamayotgan edi shekilli... Birdan koʻcha eshigimiz ochildi-yu, qizil bir

narsa kirdi, nima ekan deb qaragam – tobut! Akramjonning ikkita o'rtog'i hovlimizga tobut ko'tarib kirdi! Yuragim jig'etib ketdi... Voy sho'rim, nahot o'lgan bo'lsam... To eshushimni o'nglab, Akramjonga bir nima degunimcha boyagi ikkovi tobutni devorga suwab qo'yib, uyga kirib keldi; uyga kirdi-yu, meni ko'rib ikkovi ham boyagi Hoji akangizday shaytonlab qolayozdi. Akramjon hayron... Men ana ketdi, mana ketdi bo'lib yotgan edim-da, o'sha kuni ertalab birov avtobusda yig'lab ketayotgan bir bolani ko'rib, mening ukamga o'xshatibdi-yu, shundan haligiday gap tarqalibdi... Tobutni buzib pechkaga qalashdi. Menga shu ham ta'sir qilgani yo'q. Bunaqa narsalar o'lim kutib yotgan kasalga yomon ta'sir qilishi mumkin, men hech qachon o'lim kutgan emasman, kutmayman ham! U yog'ini surishtirsangiz, men odam bolasining o'lim kutishiga, ya'ni dunyodan umid uzishiga ishonmayman. Hatto tildan qolgan kasalning rozilik tilashib qaragani ham dunyodan umid uzgani emas, balki «rozilik tilashgani hali erta», dermikin degan umid bilan, dunyoda tengi yo'q, timsoli yo'q zo'r umid bilan qaragani deb bilaman.

Akramjon Masturaning biz bilan yozilib o'tirganiga qanchalik xursand bo'lsa, toliqib qolishidan shunchalik xavotirda ekani ko'rinib turar edi; shuning uchun Masturaga tez-tez dam berishni ko'zlab, ko'proq bizni gapirtirishga, o'zi gapirishga harakat qilardi.

– Sizning nima dardingiz bor? – dedi Mirrahimovga yuzlanib.

Mirrahimov birdaniga uchta dardning nomini aytdi.

– Voy sho'rim!..– dedi Mastura, – jindakkina joningizga-ya! Shu jussangizga uch dard sig'dimi?

Bo'ldi kulgi! Ayniqsa, Mirrahimov zavq qilib kuldi. Kasallik, o'lim to'g'risidagi gap tugab, xushchaqchaq suhbat boshlanishiga ilhaq bo'lib turgan Akramjon Mastura boshlagan askiyani ilib ketdi: askiyaga juda usta ekan, olamda dard nima, o'lim nima ekanini butkul unutilib rosa kulishdik. Afsuski, Mirrahimovning yo'g'on tovushi suhbatimizning buzilishiga sabab bo'ldi: shifokor koridordan o'tib borayotib, uning beso'naqay kulgisini eshitgan bo'lsa kerak, eshikni ochib qaradi va Masturaga zehn solib, uning yuzida horg'inlik ko'rdi shekilli, bizni chiqarib yubordi. Akramjon ketimizdan chiqdi, bizning bu iltifotimiz Masturaga qancha kuch-

quvvat berishini aytib, ko'nglida mavj urib, yosh pardasi bosgan ko'zlarida ko'rinib turgan cheksiz minnatdorchilik tuyg'usini aytib bitirolmas, aftidan, Masturaning bir minutlik oromi uchun o'ng ko'zini o'yib berishga ham tayyor edi.

Palatamizga qaytdik. Hoji aka karavotida yonboshlab, qand choy ichib, o'zini yelpib yotar edi. Bo'lib o'tgan xijolatlik ish to'g'risida u ham indamadi, biz ham indamadik. Hoji akaga bir nima deyish u yoqda tursin, Mirrahimov ikkovimiz ham kechgacha bir-birimizga so'z qotmadik; aftidan, borlig'imiz Mastura bilan band, quyunday charx urayotgan taassurotlar, fikrlar, tuyg'ularni ifoda qilgani so'z topolmas edik.

Kech kirdi. Hoji aka o'rtacharoq xurрак tortib uyquga ketdi. Mirrahimov dam-badam u yoqdan bu yoqqa ag'darilar edi, nihoyat, mening uyg'oq ekanligimni payqab boshini ko'tardi.

— Bu xotinning joni bitta emas, ming bitta! — dedi. — Hozir tugab qolgan shamday lipillab yonayotgan joni basharti so'ngan taqdirda ham, qolgan mingtasini yoqib keyin so'nadi. Mana shu ishonch Masturaga o'limni yo'latmaydi.

Mirrahimov uzoq jim qolganidan keyin yana birdan:

— Eri-chi, eri? — dedi, — bu yigitning ham, raftoridan, yigitlik umri ming bitta-yu, shundan bittaginasini Masturaga qurbon qilyapti.

Ertasiga Mastura haqida yana bir ko'ngilsiz gap eshitdik: bechoraning tomog'idan hech narsa o'tmasligi ustiga qorniga tez-tez suv to'planar ekan...

Kunlar o'tib, hammamiz tarqaldik. Mirrahimov o'zining MTSiga, Hoji aka kurortga ketdi.

Oradan bir qancha vaqt o'tgandan keyin shu tomonga yo'lim tushdi-yu, kasalxonani bosib o'tolmadim; kirib tanish hamshiradan so'rasam, Mastura bir soatdan keyin operatsiyaga yotar ekan. Shifokorlar jarrohlik stolidan turolmaydi deb besh oydan beri uning ra'yini qaytarib kelishar ekan, oxiri bo'lmabdi — Mastura o'lsam tovonim yo'q deb tilxat beribdi.

Kirib ko'ray desam shifokor ijozat bermadi. Mening yo'qlab kelganimni ko'rsa, dalda bo'ladigan biron so'z aytsam zo'raki darmon bo'lsa, deb kutdim.

Vahti soati yetganda Masturani hamshira bilan Akramjon ikki tomondan suyab olib chiqishdi. Lekin eshikdan chiqilishi bilanoq Mastura ikkovini ikki tomonga itarib o'zi yurdi; bardam

qadam tashlab, jarrohlik xonasining eshigini o'zi ochib kirib ketdi. Akramjon butun diqqati xotinida bo'lgani uchun meni payqamadi. Mastura esa menga bir qaradi-da, tanimadi shekilli, indamadi.

Jarrohlikka shifokorlarning ko'ngli chopmagani, xastaning holi o'zimga ma'lum bo'lgani, Masturaning o'limning yuziga bunchalik tik qaragani qorong'uda qo'rqan kishi ashula aytganidek emasmikin, degan gap ko'nglimdan o'tgani uchun jarrohlikning natijasini kutmadim; kechqurun kasalxonaga telefon qilmoqchi bo'lganimda, rostini aytсам, telefon go'shagini dadil ololmadim. Yo'q, xayriyat, Mastura jarrohlikdan bardam turibdi. Shunaqa deyishdi.

Shundan keyin men uzoq safarga ketdim-u, Masturaning taqdiridan bexabar bo'ldim, lekin uni tez-tez eslar edim; bu irodali, joni temirdan insonning tuzalib ketishini, yashashini, uzoq umr ko'rishini uning o'zidan ham ko'proq tilar edim. Shuning uchun oradan uch yil o'tgach, Akramjonni bir begona xotin bilan ko'rganimda alamimdan dod deb yuborayozdim.

Paxta bayrami hech qayerda Mirzacho'ldagidek qiziq o'tmasa kerak, chunki bu yerda respublikaning turli viloyatlaridan kelgan odamlar o'z viloyatining ashulasini, o'yinini ham olib kelgan deyishadi. Paxta bayramini yor-jo'ralar bilan Guliston tumanida o'tkazdik. Akramjonni boya aytganim xotin bilan shu yerda, Guliston tumani markazining chiqaverishida ko'rdim. O'rta bo'ylik, xushqomat, vujudidan yoshlik kuchi va g'ayrati yog'ilib turgan qop-qora juvon otda olma yeb, yo'l bo'yida turar, Akramjon o'z otining ayilini qayta bog'lamoqda edi. Akramjon meni ko'rib qoldi-yu, juvonga bir nima dedi. Juvon darrov otdan tushdi. Ikkovi yugurib keldi. Ikkovi ham men bilan juda eski qadrdonday so'rashdi. Biroq men, harchand qilsam ham palatadan chiqib jarrohlik xonasiga kirib ketayotgan Mastura ko'z o'ngimdan ketmay, bular bilan samimiy ko'risha olmadim: Akramjonni bir nav quchoqlagan bo'ldim, juvonga esa qo'limning uchini berdim.

– Amaki, meni tanimadingizmi? – dedi juvon va xurjundan ikkita olma olib, birini menga berdi.

– Qay yerdadir ko'rganday bo'laman, lekin...

Juvon qo'lidagi olmani ustma-ust bir necha martaba tishladi va chala chaynab yutdi.

– Endi ham tanimadingizmi? – dedi.

Tanidim! Faqat ko‘zidan tanidim! Kulimsirab, olamga tabassum sochib turgan bu juvon o‘sha Mastura edi. Men nima deyishimni bilmay:

– Bu yoqda nima qilib yuribsiz? – dedim. Mastura kuldi.

– Kuchimni, g‘ayratimni to‘la-to‘kis ishga solib yuribman, – dedi.

– Jarrohlik xonasiga kirib ketayotganingizda men yo‘lakda turgan edim, hayajonda bo‘lsangiz kerak, tanimadingiz...

– Yo‘q, amaki, – dedi Mastura biroz xijolat bo‘lib, – kechirasiz, atayin so‘rashmagan edim... So‘rashsam, menga tasalli berar edingiz... O‘sha tobda menga tasalli berib aytilgan har bir so‘z ishonchimga raxna, ko‘nglimga g‘ulg‘ula solishi mumkin edi.

Uzoq suhbatlashdik. Er-xotin otlarini yetaklab, bizni talay yergacha kuzatib qo‘yishdi: so‘ng xayrlashib so‘l tomonga ot qo‘yib ketishdi. Men sahroda lochinday uchib ketayotgan Mastura bilan Akramjonga uzoq qarab qoldim. Ikkovi ufqqa yetganda, biri orqaga qaytdi, hayal o‘tmay yetib keldi. Bu Mastura ekan, yo‘ldan bir necha qadam narida turib:

– Amaki, Hoji akamga salom ayting, – dedi va ufqda kutib turgan Akramjonga tomon ot qo‘yib ketdi.

Shaharga qaytganimizdan keyin Masturaning omonatini topshirish uchun Hoji akani so‘roqlab daragini topdim, lekin salomini topshirolmadim: Hoji aka, bechora, qazo qilgan ekan.

1956-yil

NURLI CHO‘QQILAR

Goh yer mehrini o‘ylarkan,
Esga tushar dorning soyog‘i;
Ajab hikmat, odam o‘larkan
Uzilganda yerdan oyog‘i.

Abdulla Oripov

To‘qqizinchi sinf a‘lochilaridan, temir-tersakni hammadan ko‘p yig‘ib oti radioga tushgan va maktab ma‘muriyatidan rahmatlar eshitgan Zuhraxon degan qiz yo‘qolib qoldi.

O'sha kasofat shanba kuni maktabdan qaytishda Zuhra kitob-daftarlarini opasi Fotimaga berib, lola tergani qirga chiqqan ekan, qaytib kelmapti. Uning ota-onasi avvaliga qarq'ab, keyin yig'lab butun lolazorni, butun qishloqni takataka qildi. Maktab ma'muriyati bulardan ham ko'proq jon kuydirdi – jamoa ijroqo'miga aytib butun qishloqni oyoqqa turg'izdi, tumanga ma'lum qildi, chunki sinfda a'lochi qiz to'rtta bo'lsa, Zuhra uning 25 foizini tashkil qilar edi.

Chol-kampir boshqa xunuk xayollarga bormaslik uchun bir-birini ovutdi, Zuhra qoqvosh, ta'bi nozik, dimog'dor qiz bo'lib, maktabdoshlariga qo'shilmas edi, shahardan lola tergani chiqqan qizlardan birontasi ta'biga yoqib, o'sha bilan o'ynab ketgan bo'lsa ajab emas («Biron yigit bilan qochib ketmadimikin», degani til bormas edi).

Ko'ngilga yo'l berish mumkin bo'lgan va birdan-bir xayriyatlik gumon shu bo'lib qoldi.

Haqiqatan, shanba va yakshanba kunlari shaharlik yoshlar bitta danak topsa shu lolazorga kelib chaqib yer edi. Bularning ichida chiroyligi bor, sho'xi bor, boyvachchasi bor, bevoshi bor... Buning ustiga Zuhra nihoyatda ko'zga yaqin: bir qaragan kishi, ko'zi xira tortib, yana qaragisi kelar, xususan, xonatlas ko'ylak kiyib sochini «laylak uya» qilganida maqtoviga «chiroyli» degan so'z goh kamlik, goh eskilik qilib qolardi.

Zuhra o'ziga munosib, ya'ni yaxshi o'qiydigan suxsurdekkina biron yigit bilan ketgan degan umidda chol bilan kampir biroz taskin topgan bo'ldi-yu, lekin Fotima baloga qoldi. «Zuhra lola tergani boraman desa bitta o'zini yuboraverdingmi, birga borsang oyog'ingga kuydirgi chiqarmidi; muncha noshud-notavon, muncha ham anqov-laqma bo'lmasang!..»

Kampir bunaqa gaplarni alam ustidagina emas, umuman, kuyib aytar, chunki sho'x va shaddod Zuhraga qaraganda Fotima bo'shtobroq, sho'xlik husnning pardozi bo'lsa kerak, ikkovi bir olmaning ikki pallasi bo'lsa ham, Zuhraning oldida uning istarasi so'nikroq ko'rinar edi.

Oradan uch kun o'tgach, Fotima maktabdan yig'lab keldi. Zuhra tufayli sinfda davomat ancha pasaygani uchun uni sinf daftaridan o'chirmoqchi bo'lishibdi. Bu gap chol-kampir uchun Zuhraning o'limi xabari bilan barobar bo'ldi. Fotima yana zixnovga qoldi:

– Sen palpis – pandavaqi bo‘lmasang, boshimizga shunday kunlar tushmas edi! Zuhra sendan kichik, lolazorga boraman deganida yo‘lini to‘ssang, unamasa, sochidan sudrab olib kelsang bo‘lmasmidi! Ahvoling shu bo‘lsa holingga voy, er olmaydi, boshimga yostiq bo‘lasan!..

Fotima bunaqa ta‘na-dashnomlarni ko‘p eshitdi, nihoyat, jon-jonidan o‘tib ketdi-yu, zor-zor yig‘lab dedi:

– Ayajon, hamma aybni menga to‘nkayvermang, axir Zuhraga mening so‘zim emas, o‘zingizning so‘zingiz ham o‘tmas edi-ku! Hu, ana unda, ozib-yozib bir ish buyurib, «Qizim, to‘rttagina piyoz archib ber», deganingizda teskari qarab, «Men senga malay emasman», degani esingizdan chiqdimi! Shunda ham indamadingiz! Men esimni taniganimdan beri sizga qarashaman, ro‘zg‘or ishini butkul qo‘limga olsam-u sizni yetti qavat ko‘rpachaga o‘tqazib qo‘ysam deymen! Nahot, ota-onaning izzatini, xizmatini qilgan kishi malay bo‘lsa! Hamma ayb o‘zingizda, yaxshi o‘qisin deb Zuhrani juda erkalatib yuborgan edingiz! Qizimning qo‘li qavardi deb, o‘smasini ham o‘zingiz siqib berar edingiz!

Kampir Fotimaning so‘zlariga qarshi lom-mim deyolmay qoldi: haqiqatan, o‘zi vaqtida o‘qiyolmay qolib, hayotida nima kamlik, qanday qiyinchilik tortgan bo‘lsa hammasini ilmsizlikdan ko‘rgan, zehni o‘tkir Zuhraning ilmga tezroq to‘lishini ko‘zlab, uning maktabdagi qilday yutug‘i oldida uydagi filday gunohini payqamagan edi. Shundan keyin Fotima zixnovdan qutuldi, lekin kampirning g‘amiga g‘am qo‘shildi, Zuhradan xat kelguncha yaqin bir oy bo‘yi o‘zini yeb, musht-dakkina bo‘lib qoldi.

Zuhra bosh-keti yo‘q to‘mtoq xatida shundoq depti:

«Turmush o‘rtog‘im bilan ko‘nglimizning amrini bajarib, baxtiyor oilalar safidan mustahkam o‘rin egalladik va baxtli turmush quchog‘ida oqib, kelajakning nurli cho‘qqilari tomon bormoqdamiz. Sizlar feodalizmning uqubatli quchog‘ida yashagansizlar, muhabbat nima ekanini bilmaysizlar, shuning uchun mendan xafa bo‘lmanglar, xursandchilik kunlar yaqinlashib kelmoqda».

Fotima xatning boshiga «aziz dadajonim, mehribon onajonim», oxiriga «sizlarga sihat-salomatlik tilaymiz» degan so‘zlarni qo‘shib o‘qidi. Xatda na adres bor, na imzo, konvertga shahar o‘n birinchi aloqa bo‘limining muhri bosilgan edi.

Xatning «baxtli turmush, nurli cho‘qqi» degan joylari kampirga tasalli berdi. Lekin chol xatni Fotimaning qo‘lidan yulqib oldi, qo‘yniga tiqdi-yu to‘nini yelkasiga tashlab shaharga jo‘nadi va shu ketganicha bir hafta deganda keldi. Zuhrani qidirib o‘n birinchi aloqa bo‘limiga qarashlik hamma xonadonga bir-bir bosh tiqpti; maktab, idora, korxonalaridan so‘roqlabdi; nihoyat, shahar militsiya boshqarmasiga uchrabdi. Militsiya to‘rt kundan keyin shaharda bunaqa ayol yozilgan emas, deb javob beribdi.

Kuzga yaqin tumanda katta majlis bo‘lgani, majlisda Zuhra va uning maktabi og‘izga tushgani, xunuk-xunuk gaplar aytilgani to‘g‘risida mish-mish tarqaldi. Bu mishmishlar ramaqijon bo‘lib yurgan kampirni yiqitdi. Kampir uzoq yotib qoldi.

Qish o‘tdi. Bahor keldi. Zuhraning na tirigidan darak bor edi, na o‘ligidan. Chol ba‘zan, juda kuyib ketgan vaqtlarida boshiga mushtlab: «Juvonmargga aza och, aza ocha qol», deb yig‘lar edi.

Fotima maktabni bitirdi. Uning niyati yana o‘qish edi, biroq chol-kampir: «O‘qish shu bo‘lsa — bas, maktablarga o‘t tushsin», deb turib oldi. Bundan tashqari, Zuhra bunaqa bo‘lganini, onasi ne ahvolda yotganini ko‘rib Fotima bu niyatidan qaytdi, ish so‘rab raisning oldiga bordi. Rais Fotima haqida onasining noshud-notavon qabilidagi so‘zlarini eshitgan ekan, uning aftiga ham qaramasdan, ferma mudiri ixtiyoriga yubordi va ketidan mudirga telefon qilib: «Ish-pish topib ber», dedi. Fotima fermada «ish-pish» qilib yurgan edi, bir kuni gapdan gap chiqdi-yu, sigir degan jonivorning befarosatligidan nolib: «Men rais bo‘lsam sigir boqib o‘tirmas edim, olimlar bilan birgalashib, yem-xashakning o‘zidan sut oladigan mashina chiqarar edim», dedi. Sog‘uvchilar xo‘p kulishdi. Bu gap raisning ham qulog‘iga yetgan ekan, fermaga kelganida Fotimaning yelkasiga qoqib: «Durust, durust, kallada xom xayol bo‘lsa ham bo‘lgani, kalla bo‘sh turmagani yaxshi», dedi va oradan ko‘p o‘tmay uni sog‘uvchilikka o‘tkazdi. Bu kunlarda ferma sigirlarni mashinada sog‘ishga o‘tgan bo‘lib, sigirlar hali o‘rganmagan, ko‘pi mashinaning ichagini ko‘rsa yuragi yorilib, boshini sarak-sarak qilar, pishqirar, sog‘uvchini suzish payidan bo‘lar edi. Fotima pastdan yuqori bo‘lganiga suyunib, mashinaga qiziqib, bu ishga shavq bilan kirishib ketdi.

Kampir o'sha yotganicha qovun pishig'ida biroz o'ng'arilib o'rnidan turdi, lekin ko'p o'tmay yana yotib qoldi, shu yotganicha bo'lak turmadi – vafot qildi. Zuhra to'qqiz kun deganda kirib keldi. Chol uni ko'rib qarq'ishga og'iz ochdi-yu, lekin qarq'amadi, «Bo'yning uzilmasin, bolam», deb ho'ngrab yubordi. Zuhra kattakon qizil ro'mol o'rab olgan, katak ro'molchasini lunjiga bosib soldatchasiga g'oz turar, aftidan, onasining xotirasini o'zicha hurmatlar edi. Uning kelganini eshitib qo'ni-qo'shni ko'ngil so'ragani chiqishdi. Zuhra xotinlarga orqasini o'girib turaverdi. Fotima bechoraning yuzi shuvut, deb o'yladi-da, uni sekin turtib:

– Bunaqa vaqtda hech kim o'tgan gapni eslamaydi. Uyalma, bularga bir nima degin...– dedi.

Zuhra yuzi shuvut emas, xotinlarning ko'ngil so'rashini ham, bunga javoban «ko'nglimni ko'targanlaring uchun rahmat» degan ma'nodagi gapni ham eskilik deb bilgani uchun shunaqa qilib turgan ekan, Fotimaga yalt etib qaradi.

– Nimadan uyalaman, erkin muhabbat masalasini Navoiy, Tolstoylar ko'targan! – dedi-yu, burilib uyga kirib ketdi. Fotima odamlardan xijolat bo'lib, uni kasalga chiqardi.

Fotima odamlarni kutdi, kuzatdi, ayvonda allamahalgacha otasi bilan gaplashib o'tirdi, keyin unga joy solib berdi-da, yotgani uyga kirdi. Zuhra hanuz uxlamagan ekan, yig'layverib shishib ketibdi. Buni ko'rib Fotimaning gina-kudurati yozildi, uning qilmishi, yozgan to'mtoq xati, boyagi gapi xususida ko'ngliga tugib qo'ygan o'pka-ta'na so'zlarini aytmadi, aksincha, uni yupatdi, turmushini so'radi. Zuhra bundan o'n bir oy muqaddam qornida besh oylik bolasi bilan eridan chiqqan ekan.

– Ota-onasi feodal, feodalizmning uyasi, meni cho'ri, uy cho'risi qilmoqchi bo'lishdi! O'zing bilasan, uy-ro'zg'or ishiga uquvim yo'q, qozon-tovoqni jinimdan battar yomon ko'raman. Shuning uchun ayam meni faqat o'qitganlar, men ham yaxshi o'qiganman. Yo'q, bularga men oqsoch bo'lishim kerak ekan! Xizmatchi olgani qo'yishmaydi, «Moskvich»imizni sottirib yuborishdi. Bundan tashqari: «Yengsiz ko'ylak kiyma, birovning oldida kerishma! Qahvaxonaga buncha ko'p borasizlar!..» Bezor bo'ldim! Chiqdim ketdim!.. Lekin erim meni yaxshi ko'rar edi: qo'lida ko'tarib yurar edi, ko'chaga chiqsa, albatta bir nima olib kelardi... Bechora uch-to'rt oy

xo'p qatnadi, yalindi. «O'sha ota-onang bor ekan, uyingni yelkamning chuquri ko'rsin», dedim. Uch marta onasi, bir marta otasi keldi, ikkovini ham qabul qilmadim!

«Qabul qilmadim», degan gapni Fotima hazm qilolmadi, katta boshini kichik qilib kelgan va eshikdan qaytgan mo'ysafidlarni ko'z oldiga keltirib yig'laguday bo'ldi.

– Ering ota-onasidan kechsinmi? – dedi.

– Kechmasa ham... yoshlar yashashi kerak!

– Bularni to'rqovoqqa solib shipga osib qo'yish kerakmi? Shu talabni ering qo'ysa, sen nima der eding?

Zuhra «bunaqa gaplarni sen tushunmaysan» degan ma'noda boshqa gapga o'tdi:

– Maktabni durustroq bitirdingmi? Sening toleyingga ayam bunaqa bo'lib qoldilar... Yanagi yil qaysi institutga kirasan?

Fotima hayron bo'lib so'radi:

– Dadamni yolg'iz tashlab qayoqqa boraman?

– To'g'ri, lekin dadam dunyodan o'tib borayotipti, sen dunyoga endi qadam qo'yayotibsan!

Fotima esnab:

– Ishga kirdim, fermada sigir sog'ayotipman...– dedi. Zuhra birdan boshini ko'tardi.

– Nima? O'n yil o'qib sigir bilan tappidan boshqa narsaga aqling yetmadimi?

Zuhra arazlab orqasini o'girdi, lekin Fotima bu ishga vaqtincha, noilojlikdan kirganini, o'qish to'g'risidagi rejalarini aytar deb xo'p kutdi, biroq Fotima hayal o'tmay mushukchaday mayin xurрак otdi.

Fotima tong yorishganda uyg'ondi. Zuhra undan oldinroq turib ketib qolipti – kim biladi, ertalab yana odam yig'iladi, dedimi, yo «Erimdan chiqqanimni Fotima aytib qo'yadi», degan o'yda otasiga ro'para bo'lgani yuzi chidamadimi...

Zuhraning iziga tushib bo'lmadi. Fotima uning erdan chiqqanini dadasiga aytmay qo'ya qoldi, yarashib ketar, deb o'yladi. Oylar o'tdi.

Bu orada Fotima ishga sho'ng'ib ketdi. Ma'lum bo'lishicha, sigir degani yem-xashak, sut-u tappidan, sog'uvchilik ishi yelin tortish-u sut chiqarishdangina iborat emas, sigir degan maxluq shuncha befarosatligi bilan sog'uvchining mehnini, mehnatini, bilimini sezar, shunga qarab sut berar ekan.

Fotima shuni bilganidan keyin ishda kun sayin ochila bordi, shundoq bo'ldiki, rais hisobot-saylov majlisida «kesakdan o't chiqqani»ga xursandligini izhor qilib, bir qancha qiziq gaplar gapirganidan keyin uni ilg'or sog'uvchilar qatoriga qo'shdi. Yaxshi sog'uvchi bo'lgani, rais qo'shig'iga qo'shgani uchun Fotima xo'jalikda otning qashqasi bo'ldi qoldi. Faqat sho'xlik-shaddodlik emas, shuhrat ham husnning pardozi ekan shekilli, Fotima birdan ochilib ketdi: ana qora yolqin tashlaguvchi ko'zlar-u, ana tutab turgan payvasta qoshlar-u, yoshlarning ishtahasini ochadigan kuldirgichlar-u... Zuhra xonadonga dog' solib ketganidan keyin ko'p odam «Endi Fotima qari qiz bo'lib o'tirib qoladi», deb taxmin qilgan edi, yo'q, jazman ustiga jazman chiqaverdi; raisning qaynag'asi, xo'jalikning montyori, hisobchining o'g'li, ximizator, apteka mudiri... Fotima yaqinda o'qishini bitirib fermaga hayvonlar doktori bo'lib kelgan Samijon degan yigitga mayil berdi.

Samijon ko'p mulohazali yigit ekan, to'y cholga ham tatisin degan maqsadda Zuhrani xo'p qidirdi, olti hafta qidirib, oxiri daragini topdi. Uning bir o'rtog'i Zuhrani shahar kutubxonasining zalida ko'ribdi. Zuhra zalda o'tirgan bo'lsa, demak, kutubxonaga a'zo, a'zo bo'lsa o'sha yerda adresi bo'lishi kerak.

Ikkovi shaharga borib, haqiqatan, kutubxonadan Zuh-raning adresini topdi. Zuhra markaziy hammom qoshidagi sartaroshxonada kassir bo'lib ishlar ekan. Samijon eshikda qolib, sartaroshxonaga Fotima kirdi va ko'k yog'och panjara ichida o'tirgan Zuhrani ko'rib yuragi shig' etib ketdi: ozib cho'p bo'lib ketibdi, bukchayibdi, shunday sochdan chilvir-dakkina ikkita kokil qolibdi.

Zuhra Fotimaga ko'zi tushib, xuddi yalang'och o'tirganida ustiga birov kirib qolganday shoshib, sariq ro'molini yelka aralash boshiga tashladi, beixtiyor panjaradan chiqib keldi.

– Nega, nega kelding?.. Men bu yerda vaqtincha ishlab turibman...

– Yaxshimisan... Ering yaxshimi, – dedi Fotima «yarash-dingmi» deyolmay.

– Ketib qolgan, allaqachonlar ketib qolgan. Boshqa shaharda, o'qishda...

– Bolang katta bo'lib qoldimi?..

– Venera bog‘chada,– dedi Zuhra va bundan ortiq gap so‘rashini istamadi shekilli, o‘zi savol berdi: – Erga tegayotgan emishsan deb eshitdim, kim o‘zi?

Fotima to‘y uning qishloqqa borishiga qarab qolganini aytishga shoshilib:

– O‘zimizning qishloqdan, fermada hayvonlar doktori, – dedi.

Zuhra labini burdi.

– Sigir doktori degin! Tappi tappidan yiroq tushmas ekan-da!

Fotimaning dami ichiga tushib ketdi. Shu asnoda Samijon kirib keldi. Fotima ikkovini tanishtirishini ham bilmay qoldi, tanishtirmasligini ham, lekin uning Zuhraga tomon iljayib borayotganini ko‘rib «Samijon!» deyishga majbur bo‘ldi. Zuhra kuyov shu ekanini bilib unga ko‘z qirini tashladi, hindchasiga kaftlarini juftlab ta‘zim qilib qo‘ya qoldi. Samijon o‘sal bo‘lib to‘xtadi, so‘rashmoqchi bo‘lgan qo‘lini ko‘ksiga qo‘yganicha orqaga tisarildi. Shu on bir mijoz kassaga pul to‘lagani keldi-da, Zuhra chopib borar ekan, Fotimaga qarab: «Bir aylanib kelinglar, keyin uyga boramiz», dedi. Samijon ta‘zim qilib chiqib ketdi. Fotima Samijonning oldida Zuhraning qilmishidan uyaldi, uni uzib-uzib olmoqchi bo‘lib panjaraning oldiga bordi, lekin uning mijozga qilgan muomalasidan yuragi tor, jizzaki bo‘lib qolganini fahmlab shashtidan qaytdi.

– Zuhra, jigarim,– dedi hazil yo‘sinida,– onang hindi emas edi-ku, kuyov bilan o‘zimizcha qo‘l berib so‘rashesang nima qilar edi? «Bir aylanib kelinglar» deganing nimasi, uyingga olib boradigan bo‘lsang turar joyingni ayt, kalitingni ber, biz borib turaylik!

Zuhra qip-qizarib ketdi, cho‘ntagidan kalit olib ikki bar-mog‘i bilan Fotimaga uzatdi, turar joyini aytdi.

Fotima Zuhraning qilmishi haqida uzr so‘rab, Samijonga uning hali odam ko‘rmaganini, odob-axloq o‘rganmaganini, shu tufayli bo‘lsa kerak, uyi buzilganini aytib berdi.

Zuhra parkdan nari to‘rt qavatli imoratning zinasi ostidagi uyda turar ekan. Fotima sirtqi eshikni ochib yo‘lakka kirdi, ikki tomonda ochiq turgan eshiklardan uy bilan oshxonaning ahvolini ko‘rib Samijondan nomuslarga o‘ldi.

– Voy, kim aytadi shu uyda xotin kishi, yoshgina juvon turadi deb!

Samijon uni xijolatdan chiqarishga shoshildi:

– Ziyoni yo‘q, ayni muddao! Zuhraxon yosh, yolg‘iz, oyog‘i toyilmadimikin deb qo‘rqqan edim, yo‘q, xayriyat... bu uyga erkak zoti emas, odam bolasi oyoq bosmaganga o‘xshaydi. Bechoraning dugonasi ham bo‘lmasa kerak.

Ikkovi uy bilan oshxonani yig‘ishtirdi, tozaladi.

Ishdan keyin Zuhra sariq qog‘oz xaltachada bir nima ko‘tarib keldi, oshxonaga kirib ketdi-yu, ko‘p o‘tmay uyga tovoqda ovqat ko‘tarib kirdi. Ovqat aslida chuchvara bo‘lib, qaynatishda sovuq suvga solingan bo‘lsa kerak, xamiri bilan qiymasi qorishib yotar edi. Zuhra magazindan olingan tayyor chuchvarani qaynatishni ham bilmaganidan zarracha xijolat emas, aksincha, qozon-tovoqqa yo‘qligini shu bilan yana bir marta pisanda qilganidan mamnun ko‘rinar edi.

Fotima tegishdi:

– Ilgari ayamga malay, qaynanangga cho‘ri bo‘lib qolishdan qo‘rqib qozon-tovoqqa qo‘l urmagansan, endi nimadan qo‘rqasan, hech bo‘lmasa o‘zing uchun o‘rgansang bo‘lmaydimi?

Zuhra kuldi.

– Shu bilganim o‘zimga yetadi, chuchvaradan maqsad, go‘sht bilan xamir yeyish bo‘lsa ikkovi ham turibdi, qo‘shib yeyaver!

– Axir bir kuni ering kelar, yarasharsizlar...

Zuhra yarashishdan umidi bo‘lmasa kerak:

– Men ozodligimni hech qanaqa erga alishmayman! – dedi.

– Yolg‘izlikning o‘zi bir tutqunlik emasmi? – dedi Samijon kulib.

Zuhra eri to‘g‘risida qizishib gapira ketdi, bu gaplarning tagida faqat «Mening qadrimga yetmadi, menday xotinning qadriga yetmadi» degan bir alam yotar edi. Bu alam, aftidan, uni kemirib, so‘rib, darmonini quritibdi va «dunyo shu o‘zi, hayotda hech kim o‘z qadrini topolmaydi» degan ko‘yga solib qo‘yibdi. Endi ma‘lum bo‘lishicha Zuhraning uy tutishi, kiyim-boshi, o‘ziga qaramay qo‘yganligi shuning oqibati; hozirgi har bir gapi, harakati shuni ta‘kidlar, hatto dasturxonni yig‘ishtirganida, bo‘sh tovoqni

olib chiqib ketayotganidagi raftori, aft-angori, butun vujudi: «E olam eli, mana, ko'rdingizmi, men nechog'lik xorlik, zorlik tortayotibman!» deb turganga o'xshar edi.

Choy mahalida hech kimdan sado chiqmadi. Samijon gap ochishning mavridi keldi degan ma'noda Fotima bilan ko'z urishtirib olganidan keyin:

– Kuyov bilan bunaqa arazlashib qolgan bo'lsalaring yakka o'zingiz shahri azimda nima qilasiz, qishloqqa keta qolaylik, – dedi.

Zuhra anchadan keyin javob berdi:

– Shahardan qishloqqa... bir qadam orqaga qaytish bo'lmasmikin?

Fotimaning achchig'i keldi.

– Orqaga qaytish bo'lsa nima, nurli cho'qqidan tushib qolasanmi?

Zuhra bir vaqtlar ota-onasiga yozgan xatida «kelajakning nurli cho'qqilari tomon bormoqdamiz» degani esida bor ekan, rangi bo'zarib ketdi.

– Ta'na qilma! – dedi labi pirpirab. – Men nurli cho'qqiga yetolmagan bo'lsam... sigir minib sen yetib borasan!..

Bu gap Samijonga ham tegib ketdi.

– Odam intiladigan cho'qqi tog' cho'qqisi singari bulutlar orasida emas, yerda bo'ladi, – dedi Samijon.

Fotima uning javobiga qanoat qilmadi.

– Ayam mendan rozi bo'lib ko'z yumdilar, dadam ming marta rozilar; dugonalarim, qavm-qarindosh, butun qishloq mendan rozi, mening uchun bundan balandroq cho'qqi bormi! Sendan kim rozi? Hatto suyub olgan ering ham rozi bo'lmaptiku! Sen qanaqa cho'qqiga intilgan eding?

Zuhra pushti ro'molchasini lunjiga bosganicha kursiga qapishib ketdi. Uning ahvolini ko'rib Fotima shu gapni gapirganidan pushaymon bo'ldi. Zuhra turib-turib birdan Fotimaga o'zini otdi, uni qattiq quchoqladi, ichidan xuruj qilib kelayotgan faryodni yutish uchun yuzini uning qorniga ishqab to'lg'andi, ingradi, so'ng o'zini yerga otdi-yu, boshini karavotning poyasiga bir necha marta urdi. Samijon uni ko'tarib karavotga yotqizdi. Fotima nima qilishni bilmas, qo'rqib, «mengina o'lay» der, uning boshini silar edi.

Bugun shanba kuni Zuhra qizini yaslidan olishi kerak ekan, vaqtida bormagani uchun qorong'i tushganda murabbiyasi Venerani olib keldi. Zuhra bularning tovushini eshitib ko'zini ochdi. Murabbiya Zuhraning kasalligini ko'rib holahvol so'radi, keyin Venerani unga tomon yo'lladi. Venera uning etagidan mahkam ushlab turaverdi. Fotima darrov sezdi: Zuhra yuragi torlik qilgan paytlarda qiz bechorani ko'p urishib, ehtimol, urib o'zidan bezdirib qo'yibdi. Buni Samijon ham payqadi. Haqiqatan, Fotima «kel» deb qo'l cho'zgan edi, qiz biroz begonasirasa ham yugurib bordi va uning quchog'iga o'rnashib, onasiga xo'mrayib qaradi.

Mehmonlar to'rt kun turib qolishdi. Fotima Zuhra bilan, Samijon mehmonxonada yotib yurdi. Venerani yasliga eltishmadi, Samijon o'ynatib, javratib yurdi.

Beshinchi kuni Zuhra butkul tuzalib ishga chiqadigan bo'lgandan keyin mehmonlar ketadigan bo'lishdi. Zuhrani qishloqqa, hatto to'yga taklif qilish ham noqulay bo'lib qoldi. Bular uchun cholga «Zuhra eson-omon yuribdi, qizi katta bo'lib qolibdi», degan xabarni eltish ham katta gap edi.

Zuhra bularni avtobus bekatiga kuzatib chiqdi. Avtobus tayyor ekan. Fotima Venerani ko'tarib olgan, avtobusga chiqqani uni Zuhraga uzatgan edi, Venera dod deb Fotimaga chirmashib oldi, unga ham ishonmay Samijonga intildi. Zuhra xijolat bo'ldi. Shu choq avtobus yo'lovchilarni qistab ustma-ust gudok berdi. Fotima yopilayotgan eshikdan avtobusga chiqib, bolani derazadan Zuhraga uzatmoqchi bo'ldi. Venera yana chirillab Fotimaning sochini changallab oldi. Avtobus ketidan tutun chiqarib yurib ketdi.

Samijon derazadan boshini chiqarib qichqirdi:

– Zuhraxon, o'zingiz borib olib keling! Shu hafta ichi boring! Kutamiz!

Zuhra ko'zi jiqqa yoshga to'lib qo'lidagi katak ro'molchasini siltadi; shunday yaxshi qizi borligini, uni ko'p urishib o'zidan bunchalik bezdirib qo'yganini endi payqadi; bilagiga tashlab olgan jeletkasi oyog'i ostiga tushganidan bexabar avtobusning ketidan bir-ikki qadam bosdi...

MAHALLA

Inson bilan tirikdir inson,
Muhabbatdan hayotning boshi.
Odamzodga baxsh etadi jon
Odamlarning mehr quyoshi.

Erkin Vohidov

Rohat buvi kattakon qora pechkaning eshigini ochib oyog'ini tovlayotgan edi, deraza ostida ko'zoynak taqib nevarasining yirtilgan kitobini yelimlayotgan choli urishib berdi:

– Seni pechkaga o'rgatib bo'lmadi-bo'lmadi... Nima, polni o'yib, sandal qilib beraymi? Pechka deganning eshigini ochdingmi, ko'mir osmonni isitadi deyaver!..

Rohat buvi pechkaning eshigini yopdi, borib divanga cho'zildi. Uy sovuq bo'lmasa ham, bir necha kundan beri uning eti uchar, oyog'i sovqotar, og'rir edi.

Kampir shu yotganicha ertasiga ham turgisi kelmadi, indiniga turolmadi, uchinchi kuni yuragi birpas qattiq urib turdi-yu, birdan bo'shshib, o'ldi qoldi.

Hikmat buva nima bo'lganini bilolmay, ko'zi bilan ko'rib turganini aqliga sig'dirolmay, garang bir ahvolda turib qoldi; o'g'li, kelini, uch nevarasi kirib yig'i boshlagandagina o'ziga kelib, titroqli nafas bilan shivirladi: «E, xudo, nima qilib qo'yding, bisotingda menga atagan yana qanaqa kulfatlaring bor, to'k, boshimga hammasini birdan to'ka qol!»

Ellik uch yil! Ellik uch yildan beri bir dasturxondan tuz tatigan, bir ko'rpani bosgan, birga kulgan, birga yig'lagan; ellik uch yildan beri mushukchaday bir-biriga suykanib, bir-birini yalab, og'ritmay tishlab, yiqitib, yiqilib berib, piypalashib o'ynagan; ellik uch yildan beri mehr atalmish ulkan tuyg'u rishtasini pilla qurtiday bir maromda asta-sekin chuvib, bir-birining qalbini o'rab-chulg'ab kelgan...

Hamma rasm-rusm joyiga yetkazilgandan keyin odamlar tobutni ko'targanda shu rishta birdan tortildi-yu, go'yo Hikmat buvaning yurak-bag'rini sug'urib oldi. Chol o'kirib yubordi.

Kampirni birpasda yerga topshirib qaytishdi. Ko'ngil so'ragani yana butun mahalla kirdi. Hikmat buva kasal musichaday bir chekkada qo'nishib o'tirar, aftidan, endi uning uchun olamda hech kim, hech narsa qolmagan edi.

Shundoq Hikmat buva hafta o'tar-o'tmas bir hovuch suyak bo'ldi qoldi. Chol cho'zilib yotganda uning o'likmi-tirikmi ekanini bilish qiyin, lekin kampiri oyog'ini pechkaning o'tiga tovlayotganda urishib bergani esiga tushsa arslonday o'kirar, o'zini u yoqdan-bu yoqqa otar edi.

Uyda uni yolg'iz qo'ymaslikka harakat qilishar edi. Kichkina nevarasi hamma o'yinchoqlarini uning uyiga kirgizib qo'ydi, bog'chadan kelganidan keyin shu yerga kirib o'ynaydigan bo'ldi. Katta nevarasi har kuni uni necha marta xilmal xil qilib suratga ola berdi. O'g'li uni avtomobilga solib bir necha marta shaharni aylantirdi. Chol xursand bo'lish o'rniga: «Onang borida shu ishni qilmading», deb do'ng'illadi. Kelini unga magnitofon keltirib berdi. Chol magnitofon bilan birpas ovundi-yu, keyin ko'ziga yosh olib: «Qizim, shu narsani ilgariroq topib kelganingda kampirni gapirtirib yozib olar ekanman», dedi...

Bir kuni qattiq yomg'ir yog'ib, qishdan qolgan qorni eritib yubordi. Ayvonda ustunga suyanib yomg'ir suvining vaqirlashini tomosha qilib turgan cholning ko'zi tandirdan narida yotgan bir poy eski kalishga tushib qoldi. Kampir bir oyog'i og'rib shishganda shu kalishning jag'ini kesib kiygan edi. Chol borib kalishni oldi, avaylab artdi, uyga olib kirdi. Chol uchun kampir go'yo qaytadan o'ldi. U kechgacha yig'ladi, kechqurun o'g'li bilan kelini ishdan kelganda «kampir bechorani shifokorga durustroq ko'rsatmadilaring», deb xarxasha qildi.

Hikmat buva kechalari uxlamas, dori ichib uxlasa ham yarim kechasi uyg'onib, tong otguncha o'tirib chiqar, uydagi hamma narsa unga kampirini, yolg'iz qolganini eslatar, har bir tovush o'lim bo'lib uning miya qopqog'ini chertar edi.

Chol tugab borayotganini ko'rib o'g'li bilan kelini tashvishga tushib qolishdi.

Bir kuni ertalab chol yo'qolib qoldi. Qidirilmagan joy qolmadi: yor-do'st, tanish-bilish, qarindosh-urug', hatto «Tez yordam» kasalxonasidan ham xabar olindi, militsiyaga murojaat qilindi. Hammayoq qidirtirilipti-yu, qabristondan xabar olin-

mapti, chol qabristonda ekan. Hikmat buva qabristonga tez-tez borib, kampirning boshida bir soat-yarim soat o'tirib kelar, lekin bunaqa qolib ketadigan odati yo'q edi. Chol bu safar borganida kampirning qabrini ziyorat qilish u yoqda qolib, uning yonidan o'ziga go'r qazitipti, mudir va go'rkovlar harchand unashmasa ham qo'ymapti, janjallashipti.

Chol kun oqqanda adoyi tamom bo'lib qaytdi. Kimdir uni avtobusdan tushirib yo'lkaga chiqarib qo'ydi. Cholning zo'rg'a qadam bosib kelayotganini ko'rgan muyulishdagi cho'tkachi yugurib borib, uni olib keldi va qo'liga bir piyola choy berdi.

– Xafa bo'lmay yuribsizmi, otaxon... Kampir onam alomat ayol edilar... Siz o'sha kuni o'zingiz bilan o'zingiz ovora bo'lib ta'ziyaga kelgan odamlarni payqamadingiz... Ana odam-u... mahallaga sig'may ketdi! Mahallamizning ko'chasi bir metr cho'kdi... Kampir onam dunyoga kelib odam ekan ekanlar. Dunyoga kelgan odam avval boshi odam ekishi kerak ekan. Men ibrat oldim...

Issiq choymi yo cho'tkachining gaplarimi cholga ancha mador bo'ldi.

– Ha, – dedi chol biroz g'urur bilan, – haligacha odam keladi... Ishxonasi ham shuncha yildan beri esidan chiqarmagan ekan.

Cholning paydo bo'lganidan xabar topgan uy ichi, qo'ni-qo'shni chuvillashib kelib uni o'rtaga olishdi. Birov dashnom bergan, birov bo'g'ilgan, birov suyungan...

Bular cholni o'rtaga olib chuvillashib ketayotganda yo'l bo'yida turgan shu mahallalik shifokor voqeani eshitib choldan o'pkalagan bo'ldi, keyin unga razm soldi-yu, kampiridan gap ochdi:

– Onaxonimiz ta'rifga sig'maydigan ayol edilar, shuncha odam bekorga kelgani yo'q! Lekin, otaxon, mahallamizga biron sakkiz chelakli bitta samovar kerak ekan, o'sha kuni juda-juda bilindi. Mahalladan pul yig'sak, xonadonga necha puldan tushadi?

Cholning hamiyati qo'zg'ab ketdi.

– O'g'lim bilan kelinimning bitta samovarga kuchi yetib qolar, – dedi.

Shifokor undan shu gapni kutgan ekanmi, jilmayib qo'ydi.

Chol go‘rini qazitib qo‘yib endi bu yerga samovar olgani emas, yotib o‘lgani kelgan bo‘lsa ham, o‘g‘li bilan kelini nomidan mahallaga kattalik qilib qo‘yganidan keyin bu to‘g‘-rida o‘ylashga majbur bo‘ldi – o‘g‘lidan pul oldi, samovar qidirishga kirishdi. Biroq o‘shanaqa samovarni topishdan ko‘ra kondan mis qazib, samovar yasash osonroq ekan: cholning bormagan magazini, yalinmagan magazin mudiri qolmadi. O‘g‘li bilan kelini uning yelib-yugurishiga, unda shuncha kuch qayoqdan paydo bo‘lganiga hayron edi.

Nihoyat, mahalladagi mansabdorlar yordami bilan samovar topildi, mahalla faollari akt bilan qabul qilib oldi, umumiy majlisda rais Hikmat buvaga rahmatlar aytdi, hamma chapak chaldi.

Shu majlisda yana bir masala ko‘tarildi: mahallada har kuni bo‘lmasa ham, haftada ikki-uch marta to‘y-ma‘raka, tug‘ilgan kun va boshqa marosimlar bo‘lib turadi, kim marosim o‘tkazadigan bo‘lsa uyma-uy yurib idish-tovoq, dasturxon va boshqa narsalar tilaydi, faollar mahalladan pul yig‘ib biron yuz ellik kishilik mahalla ro‘zg‘ori tashkil qilsa bo‘lmaydimi?

Bu taklifni hamma olqishladi, buning mutasaddisi kim bo‘ladi, degan savolga anovi shifokor yana Hikmat buvani taklif qildi. Bu taklifni ma‘qullab hamma qiy-chuv ko‘tardi. Hikmat buva unamasdan qarshi so‘z aytgani o‘rnidan turgan edi, shuncha odam chapak chalib, ko‘ziga qarab turganini ko‘rib indayolmadi.

Mahalla necha xonadon? Bularning hammasi cholni ovora qilmay pulni keltirib bera qolsa ekan! Bu xonadonlardan ko‘pi-ga kirish kerak, koshki bir kirganda pulni bera qolsa ekan: biri ertaga keling deydi, biron falonchi muncha berganda men nega shuncha berar ekanman, deb xarxasha qiladi, biri majlisda angrayib o‘tirib gapga yaxshi tushunmagan, unga tushuntirish kerak bo‘ladi...

Chol har kuni ertalabdan xonadondan xonadonga, bor pulga bir nima olib qolish uchun magazindan magazinga, arz-dod qilgani idoradan idoraga yugurar, shu orada fursat topib ba‘zan kampirining mozoriga ham borib kelar edi.

Chol, nihoyat, mahalla ro‘zg‘orini to‘la-to‘kis qilib maktab omboriga qamab oldi. Biroq ro‘zg‘orni but qilishdan ham

ko'ra uni asrash qiyinroq bo'ldi: ba'zi odamlar narsani olib vaqtida qaytarishmaydi; ba'zilar, masalan, jo'mragi uchgan choynak, papirosdan kuygan dasturxon, lattasiga allanima balo to'kilgan kursi, sanchig'i qayrilgan vilka va hokazo qaytarishadi, yana «o'zi shunaqa edi», deb janjal qilishadi. Yo'q, xayriyat, sal kunda odamlar insofga kelishdi, cholning ishi yengil bo'lib qoldi.

Bahor keldi. Shaharda daraxt o'tqazish mavsumi boshlanib ketdi. Shu munosabat bilan gazeta maqola berib, o'tgan yil bahorda qaysi mahallalar plani to'ldirmay qolganini, qaysi mahallalar bu ishda namuna ko'rsatganini aytib, ilg'or mahallalar qatoriga «Yangi mahalla»ni ham qo'shibdi. Buni cholga nevarasi ko'rsatib kuldi, chunki o'tqazilgan daraxtlarning ko'pgina qismi tutmagan edi. Chol chiqib mahallani aylandi, daraxtlarni ko'zdan kechirdi. O'tgan yil bahorda jami bir ming yetti yuz oltmish besh tup ko'chat o'tqazilgan bo'lib, bundan faqat sakkiz yuz oltitasi tutgan, tutgan daraxtlardan yigirma ikki tupi singan, sakkiz tupi sassiq, mo'rt va umri qisqa daraxtlar ekan. Chol bu ma'lumotni olib to'g'ri gazeta tahririyatiga bordi, avval tortinibroq gapirdi, gapi o'tganini payqagach, shovqin soldi. Gazeta rahbari «Yangi mahalla» haqida noto'g'ri ma'lumot bergan muxbirga jazo berganini aytdi va muxbirni aldagan mahalla faollarining kotibiga dashnom berdi va shu bilan birga gazetaning xatosini ko'rsatgan Hikmat buva Normatovga tashakkur bildirdi.

Hikmat buva shu kuni burchakdagi cho'tkachiga mahsisini yog'latib, «mahallamiz sharmanda bo'lgani» haqida uning intihosiz javrashiga quloq solib o'tirgan edi, shu asnoda o'sha yolg'onchi kotib o'tib qoldi va cholni ko'rib o'shqirdi:

– Hu o'sha... O'zimiz to'g'rilar edik-ku, senga nima, bir oyog'ing go'rda-yu...

Chol sekin burilib qaradi.

– Mening bir oyog'im go'rda, sening ikkala oyog'ing to'rdami? Unaqa demagin, bolam, kim oldin o'lishini bilib bo'lmaydi...

Chol yana bir nima demoqchi edi, o'ziga go'r qazitib qo'yganini eslab dami ichiga tushib ketdi. Kotib jahl bilan qo'l siltab jo'nadi. Chol qo'llarini orqasiga qilib boshini quyi solib uyiga tomon bitta-bitta qadam tashlab borar ekan,

o‘ylar edi: «Bu bola go‘r qazdirib qo‘yganimni eshitganmikan? Yo‘q, eshitgan emas, lekin eshitishi mumkin...» Chol jadallab uyga keldi va o‘tirib xat yozdi: «Qabriston mudiri va go‘rkovlariga yozib ma‘lum qilamanki, qari baqaterak ostidagi mening nomimga qazilgan go‘rni qabriston idorasiga topshiraman, azbaroyi foydalanish uchun». Hikmat buva xatni nevarasidan berib yubordi.

SO‘NGAN VULQON

(Eskiz)

Kechasi soat o‘n birlarda Shermatjon aka bizning uyga telefon qilib, «Bitta osh qildir, no‘xat ham solinsin, men bir soatga qolmay yetib boraman», dedi. Biz bu kishining odatini bilganimiz uchun bir oshlik masalliqni hamisha miltiqday o‘qlab qo‘yar edik. Osh damlandi. Shermat aka keldilar. Tizza bo‘yi palov stolga qo‘yildi.

Shermat aka oshni odatda poya shimiganday tovush chiqarib ichiga tortar, iyagini xiyol ko‘tarib uzoq chaynar, yutganida onasini emayotgan och go‘dakday ko‘zlari suzilar, uning osh yeyishini ko‘rgan kasal odamning ham ishtahasi ochilib ketar edi. Biroq Shermat aka bugun osh yeyolmadi. Buning sababi choy vaqtida ma‘lum bo‘ldi: u kishini yana boshqa ishga jildirishmoqchi ekan.

– O‘zim ham sezib yurgan edim,— dedi Shermat aka bir xo‘rsinib olganidan keyin,— yerning tagida ilon qimirlasa bilaman. Mayli, men vatanparvarman, qayerga yuborsa ketaveraman, lekin hozircha og‘zingdan chiqarma, bosti-bosti bo‘lib ketsa ham ajab emas.

Shermat aka ikkovimiz o‘ttiz besh yillik qadrndonmiz. Men o‘ttiz besh yildan beri shu kishining rahbarligida ishlab kelayotibman. Bu kishi meni qorovullikdan izvoshchilikka, izvoshchilikdan shoferlikka, undan xo‘jalik mudiri vazifasiga ko‘targan, alhol shu vazifada barqarorman. Bu o‘ttiz besh yil davomida biz yettita idorani ko‘rdik. Bu kishi qaysi bir idoraga o‘tmasin, uch kunga qolmay meni ham olib ketar edilar.

Shuni aytib o‘tishim kerakki, bu yillar davomida men tobora pastdan yuqoriga ko‘tarilgan bo‘lsam (tavba qildim, birovga

kulish kerak emas), bu kishi mansab zinasidan pastga yumalab keta berdilar. Men bunga hammavaqt achinib kelganman, hozir ham achinaman. Men bu yerda martaba to'g'risida gapirayotganim yo'q, katta amalsiz ham bu kishining martabasi ulug', obro'yi joyida, otini hech kim toq aytmaydi: Shermatjon akachi, Shermatjon aka, Shermat ota-chi, Shermat ota!.. Men boshqa narsaga achinaman, bu kishi katta ishlarni o'ynab-kulib bajarar edilar, past ishlarda qiynalib qoldilar, birinchidan, katta ishda qo'li uzun, hammaga har qanday gapi o'tardi, «sendan ugina, mendan bugina» degandek, qaysi idora boshlig'iga nimani iltimos qilsalar iltimoslari yerda qolmasdi; ikkinchidan, idorada qanday yaxshi ish bo'lsa savobi rahbarga, gunohi faqir-fuqaroga tegardi; uchinchidan, hisobot, ma'ruza, nutq kerak bo'lsa yordamchilar hammasini boplab berardi, Shermatjon akaga buni arab alifbosiga ko'chirtirish (Shermatjon aka yangi alifboni uncha bilmaydilar), tegishli joyda o'qib berish qoldi, xolos; to'rtinchidan, u kishiga gazeta o'qish kerak emas, yordamchilariga «gazetada idora va rahbarlikka tegishli nima gap chiqsa o'qib, mazmunini menga aytasan», deb qo'yardilar.

Past ishdagi qiyinchiliklar, g'iybat bo'lmasin-ku, Shermat akani tajangroq qilib qo'ydi: «Isoning alamini Musodan oladi», deganday, idorada bo'lar-bo'lmasga shovqin soladigan, sizlaganni xushlab, senlaganni mushtlaydigan bo'lib qoldilar; «nega kekirdakka zo'r berasiz, tilingizga zindalak chiqqanmi», degan bir xodimni ishdan bo'shatib yuborguncha ona suti og'izlariga keldi... Yana g'iybat bo'lmasin-ku, Shermat aka ishga ba'zan, majlislarga esa hech qachon kelmaydilar, majlislarga kelganda ham biron masalaning muhokamasida qatnashish, flkr aytish uchun emas, hech kimni pisand qilmaganliklarini ko'rsatish, pisanda qilish uchun keladilar va hamma bilan urishganday qovoqlarini solib, oyoqlarini chalmashtirganlaricha bir yelkalarini ko'taribroq shiftning burchagiga yoki derazadan tashqariga qarab o'tiradilar...

Ertasiga samovarga chiqsam, Shermat aka keksa o'qituvchi — bir oshnalarini burchakka qisib, kuyib-pishib gap ma'qullab o'tiribdilar, yonlaridan menga joy berib, so'zlarida davom etdilar:

— To'g'ri, men hammavaqt hukumatning soldati bo'lib kelganman, o't kech desa o't kechganman, suv kech desa

suv kechganman, lekin soldat bo'lsam ham generalning xizmatini qilgan vaqtlarim ham bo'lgan. Mana, seni olaylik, sen ham eski faollardansan, nechta ordening bor?

O'qituvchi jilmaydi.

– Ordenim ko'p emas, bittasini urushdan oldin, ikkitasini urushda olganman...

Shermat aka bir lahza tutilib qoldi.

– Men orden tegadigan vaqtlarda ordenga chap berib medal olgan vaqtlarim ham bo'lgan, lekin faxriy yorliq, rahmatnomalarim bor...

O'qituvchi oppoq soqolini tutamlab yana jilmaydi.

– Men orden olmasimdan burun sakkizinchi, to'qqizinchi, o'ninchi sinflarga dars berar edim, hozir to'rtinchi sinfdan nari o'tolmay qoldim. Oliy ma'lumotli yoshlar ko'p. Bundan tashqari, o'quvchi bolalar ham men orden olgan vaqtdagi bolalar emas. Rahbarlik ishi ham inchunin, bu san'atni yaxshi egallagan, bilimdon yoshlar chiqqan. Hozirgi xalq ham sen generallik xizmatini o'tab orden olgan zamondagi xalq emas. Sen hozir general bo'lolmasdan ham generallik izzat-hurmatini ko'rishing mumkin. Buning uchun yoshlarning g'ayratini, qobiliyatini tan olishing, yoshlarning yelkasiga qoqishing kerak. Orden, medal vaqtida qilgan xizmatimizni taqdirlab berilgan narsa, orden, medalni qachongacha qaynatib ichamiz!

O'qituvchining bu gaplari Shermat akaga qattiq tegdi. Uning yuzida «dard-hasratimni kelib-kelib senga aytdimmi», degan bir ifoda qotib qoldi. O'qituvchi turib ketganidan keyin Shermat akaga tegishdim:

– Hozircha bu gapni hech kimga og'zingdan chiqarma degan edingiz, o'zingiz aytibsiz-ku! – dedim.

Shermat aka «hech aqling kirmadi-da», degan ma'noda menga qiyo qaradi.

– Men tangadakkina qilib aytdim, sen aytasang g'alvirday qilib aytar eding!

Bir necha kundan keyin tuman rahbari Shermat akani suhbatga chaqirdi. Suhbatda nima gaplar bo'lganini Shermat aka menga aytmadi, lekin jon-jonidan o'tib ketgan bir narsani aytdi: uni «So'ngan vulqon» deb atashibdi.

Shermat aka ertasiga tush vaqtida yangi idorasiga meni ham olib bordi. Uning kelishi ma'lum ekan shekilli, xizmat-

chilar yo‘lakda saf tortib qarshi olishdi. Kabinetni ko‘rib Shermat akagina emas, men ham hang-mang bo‘lib qoldim: yashil movut qoplangan va oyoqlari shertamg‘a eski stol, besh-oltita har xil kursi, bitta telefon, u ham devorga qoqilgan. Shermat akaning qovoqlari qizarib, tomog‘i lipilladi, aftidan, juda ham xo‘rliigi kelib ketdi. U o‘zini bosib olganidan keyin taomilga ko‘ra xizmatchilarni chaqirtirdi va ularga qarab bir necha so‘z aytdi:

– Men bu kungi kunda sizlar bilan ishlashlik sharafiga erishib turibman. Bitta rahbarning qo‘lidan hech ish kelmaydi, qachonki rahbarlikda ishlaydigan odamlar vazifani ortig‘i bilan bajarmasalar...

Shermat aka ilgari bunaqa vaqtda qog‘ozga so‘zlar edi, hozir so‘z, nazarimda, kabinetga yarasha bo‘ldi. Odamlar tarqalishdi. Shermat aka uzoq sukut qilganidan keyin boshini ko‘tarib menga ma‘yusgina qaradi.

– Nima bo‘layotibdi o‘zi? So‘ngan vulqon! Vulqon so‘nsa olov, tutun chiqarmasa ham teshigi qoladi-ku! Yerdagi olov, tutundan ko‘ra tog‘ning cho‘qqisidagi teshik yaxshi emasmi?.. Xotiningga telefon qil, bitta achchiq osh qilib tursin!

Men uyga telefon qildim. Idoradan chiqib katta yo‘lga tomon yurdik. Katta yo‘l bo‘yiga kelganimizda Shermat aka menga, yo‘q, o‘ziga dedi:

– Ko‘kragingni ko‘tarib yur, ko‘rgan odam mashinasi bor-u oyog‘ini yozgani piyoda yuribdi desin!

Mashinalar keti uzilmay u yoqdan-bu yoqqa g‘izillab o‘tayotgan katta ko‘chani kesib o‘tishimiz kerak edi, men chopib o‘tib oldim. Shermat aka savlat to‘kib bitta-bitta qadam tashlar edi. Bir shofer do‘ng‘illadi, yana biri chaparasta qilib so‘kib tashladi. Shermat aka yo‘lkaga chiqib olganidan keyin chuqur xo‘rsindi.

– Mana, yer tepkanni el tepadi degani shudir-da, endi shoferlardan ham so‘kish eshitadigan bo‘lib qoldik. Nima bo‘layotibdi o‘zi!

Sal jadallasak bo‘lar edi, osh lanj bo‘lib qoladi.

DUMLI ODAMLAR

Jiyanim turistlar idorasida ishlaydi, o'tgan shanba kuni uyga kelib: «Bu yil turist ko'p, odam yetishmayotibdi, shahrimizda ikki kun to'xtaydigan bir mehmon bor, qarashib yuboring», deb qoldi.

Pensiyaga chiqqanimga endi sakkiz oy bo'lgan, hali pensiyaxo'rlikka o'rganganim yo'q, zerikkanimdan kampirimning ishlariga aralashaverib uni ham, o'zimni ham xunob qilib yurgan edim, jiyanimning iltimosiga darrov ko'ndim.

Men o'n bir yil shu idorada kichik bir lavozimda turib, pensiyaga shu yerdan chiqqanman. Shu o'n bir yil davomida qulog'imga kirgan kalimalar o'rnashib, undan bir so'z, bundan bir so'z cho'qib, tilga havas paydo qilganimda esa idora xizmatchilarining yordami bilan kitobtalab ingliz tilini unchamuncha bilib oldim.

Ingliz tiliga moyil bo'lganim, albatta, tasodifiy emas, bolaligimda Amerikaning ta'rifini ko'p eshitganman: ana osmonteshar imoratlar-u, ana osma ko'chalar-u...

Dushanba kuni yangi banoras avrato'n va yashil baxmal do'ppimni kiyib idoraga bordim. Jiyanimning kabinetida ozg'in, tepakal, ko'zlari och odamning ko'ziday yaltirab turgan qirq besh yoshlardagi bir kimsa o'tirgan ekan. Men taxminan «mehmon shu bo'lsa kerak», deb inglizcha salom berdim. Mehmon qayrilib qaradi, birdan, xuddi ko'z ko'rmagan va quloq eshitmagan bir jonivorni ko'rganday, hayron bo'lib, sekin o'rnidan turdi, salomimga alik olishni ham esdan chiqarib, menga boshdan-oyoq razm soldi; men o'zbek ekanimni, inglizchani qayerdan o'rganganimni so'radi; savollariga javob berganimdan keyin to'nimni, do'ppimni ushlab, soch-soqolimni tortqilab ko'rdi. Jiyanim menga ko'z qisib «qo'yavering» degandek ishora qildi.

Jiyanim meni tanishtirgandan keyin mehmonni mehmonxonaga olib bordim. Unga ikki xonali juda yaxshi nomer olib qo'yilgan ekan. Mehmon nomerni ko'zdan kechirdi, yarqirab ko'zni qamashtirayotgan jihozlarni birma-bir ushlab, silkitib, tirnoqlab, hidlab ko'rdi. Men bunga chandon e'tibor qilmadim, chunki boya idorada inglizcha gapirgan o'zbekning o'zbekligiga ishonmay uning libosini ushlab, soch-soqolini

tortqilab koʻrgan kimsa hozir oʻzbek mehmonxonasidagi yaxshi jihozni qalbaki gumon qilsa ne ajab! Chet elda hozir ham Oʻzbekistonni mutlaqo bilmaydigan, oʻzbeklarni hanuz ketiga poʻstak bogʻlab, imo-ishora bilan gaplashadigan qabila, deb oʻylaydigan odamlar bor-ku!

Mehmon oʻrnashdi. Tushlikdan keyin koʻchaga chiqdik. Ingliz mehmonxonaning peshtoqiga soya solib turgan qari chinorni koʻrsatib:

– Juda yaxshi daraxt ekan, inqilobdan keyin ekilgan boʻlsa kerak? – dedi.

Chinorning biron yuz ellik yil umr koʻrganligi koʻrinib turgani holda mehmonning bu gapi menga malol keldi. Bu odam idorada nima uchun soch-soqolimni tortqilab koʻrgan boʻlsa, hozir ayni shu maqsadda, yaʼni qanchalik rost gapirishimni bilmak uchun dilimni titkilab koʻrmakda edi. Jinim qoʻzgʻadi-yu, men ham uni choʻpga ilib oʻynagim keldi.

– Ha, inqilobdan keyin ekilgan, – dedim va biroz turib, mehmon meni «aravacha» qilganiga oʻzida yoʻq xursand boʻlib gerdayib turganida ilova qildim. – Birinchi inqilobdan ancha keyin ekilgan, – dedim.

Mehmon tushunolmadi.

– Sizlarda ikki marta inqilob boʻlganmi? – dedi shoshib. – Birinchisi qachon boʻlgan? Qanaqa inqilob?

– Bundan yuz yilcha burun, – dedim, – men ruslarning kelishini birinchi inqilob deb bilaman.

Mehmon boshqa gap soʻramadi, fotoapparatini gʻilofidan olib, yoʻl-yoʻlakay unga-bunga toʻgʻriladi, lekin bironta ham surat olmadi. Birdan koʻchani oʻrtasida chimmatsiz paranni yopingan bukri kampir paydo boʻlib qoldi. Kampir xuddi shaharning hokimiday, hech kimni, hatto militsiyaning hushtagini ham pisand qilmay, hassasini katta-katta tashlab kelmoqda edi. Mehmon yugurib koʻchani oʻrtasiga chiqdi, kampirni qarshilab choʻkkaladi, uni roʻparadan, yonboshdan, orqadan bir necha marta suratga oldi; suratkashlikda oʻta jon kuydirganidan oʻpkasi ogʻziga tiqilib, oʻtirgani joy izlab qoldi. Parkka boshladim. Qahvaxonaga kirdik. Bir piyola qahvadan keyin mehmon oʻziga kelib qoʻyin daftarini oldi, undagi planga uzoq qaraganidan keyin:

– Shahringizning boshqa diqqatga sazovor joylarini ertaga ko‘ramiz, bugun menga Reksullohi Ansoriyning maqbarasini ko‘rsatsangiz bas, maqbara shu atrofda bo‘lishi kerak, – dedi.

Reksullohi Ansoriy... Bolaligimda Reksbuva degan nom qulog‘imga kirgan, o‘sha vaqtda parkning mana shu o‘ng qanotidagi tepalik – hozirgi teatr binosi tushgan joy go‘riston bo‘lib, uning qoq o‘rtasida Reksbuva degan mozor – daxma bo‘lar edi. Biroz tashvishga tushdim: bordi-yu, Reksullohi Ansoriy degani biron mo‘tabar zot bo‘lsa, buni uzoq yurtdan kelgan bir sayyoh bilsa-yu, biz bilmasdan maqbarani buzib tashlagan bo‘lsak... Bundan xunugi bormi! Biron nayrang ishlatib bu noqulay ahvoldan chiqish yo‘lini ko‘zladim, lekin o‘ylab-o‘ylab, «eng yaxshi nayrang – to‘g‘rilik», degan qarorga keldim-da, Ansoriy to‘g‘risida bilganimni aytib:

– U kishi shahrimiz tarixida qanday o‘rin tutgan ekanlar? – dedim.

Mehmon savolimga javob berolmadi. Shundan keyin o‘l-kamizda jahonga mashhur bo‘lib o‘tgan bir qancha kishilarning nomini aytib, mehmonni «chaqmoqlab» ko‘rdim. Yo‘q, mehmon bu odamlardan birontasini, hatto Ibn Sinoni ham eshitmagan ekan.

Reksullohi Ansoriy kim, uning nima fazilati yo hasrati borligini bilmagani holda bu odam nega uning nomini ko‘tarib yuribdi, nega uning maqbarasi zarur bo‘lib qolibdi – shunga qiziqdim. Mehmon bu haqda bergan savollarimga javob bermasdan iljayib, turib-turib to‘satdan:

– Dumli odamlarni ko‘rganmisiz? – dedi.

Mehmon gapning sarxonasini yangilamoqchi degan o‘yda kulib qo‘ya qoldi.

Biroq qahvaxonadan chiqib teatr binosining atrofini aylanib yurganimizda mehmon butkul jiddiy bir tarzda yana dumli odamlar haqida so‘z ochdi; uzun so‘zidan xulosa chiqarib, yer yuzidagi xalqlar taraqqiyot zinasining turli bosqichida, biron bosqichda turgan xalq orasida o‘tgan bosqich kishilari ko‘rinib qolsa bunga tabiiy bir hol deb qarash kerak degan fikrni aytdi. Men bu gapning tub ma‘nosiga tushunib yetmadim.

Ko‘chaga chiqdik. Mehmon yana Ansoriydan gap ochdi. Shunda ko‘nglimga bir gap keldi: bu odam o‘sha Ansoriyni dumli odamlar toifasidan deb o‘ylamasmikin?

Xuddi aytganim chiqdi. Mehmonning otasi ilgari o'rtacharoq bir shirkatning boshlig'i bo'lib, shirkat singandan keyin umrining oxirini antropologiyaga bag'ishlagan, undan ko'p qo'lyozmalar, jumladan, mana shu qo'yin daftari qolgan, shu daftar va boshqa hujjatlarda aytilishiga qaraganda, Reksullohi Ansoriy dumli odamlar toifasidan ekan. Yana bir mo'tabar kimsa Reksullohi Ansoriy maqbarasi atrofida hozir ham dumli odamlar yashamog'i ehtimoldan xoli emas degan ekan.

Jonim halqumimga keldi, lekin o'zimni bosdim. Shu atrofda hamma ko'cha va tor ko'chalarni kezib chiqdik. Men qayoqqa boshlasam mehmon yurmaydi, teskari tomonga yo'l oladi; tez-tez to'xtab hammaga, xususan, atlas ko'ylak kiygan xotinlarga orqadan zehn soladi, aftidan, dumli odam qidiradi.

Mehmon bilan gaplashish emas, uning aftiga qaragim kelmas edi. Kayfiyatimni bilintirib qo'yimaslik uchun noiloj so'z qotdim:

– Janoblari ota kasbini ushlabdilar-da? – dedim.

– Yo'q, mutlaqo! – dedi mehmon, – men jurnalistman!

– Undoq bo'lsa sizga dumli odamning nima keragi bor?

– Mening gazetamga kerak! – dedi mehmon, – hech bo'lmasa bironta dumli odamning suratini olib borsam deymen. Juda shov-shuv bo'lar edi... Yordam va'da qilolmay-sizmi?

Men o'ylab ko'rmoqchi bo'ldim. Mehmon juda quvonib ketdi.

Ovqatdan keyin mehmon dam olgani yotog'iga kirdi. Men butun zahrimni jiyanimga to'kkani idoraga bordim. Jiyanim voqeani eshitib kuldi, meni jahldan tushirdi: «Yuragingizni keng qiling, tog'a, yo'lovchi har bir hurgan itning ketidan quva bersa manzilga qachon yetadi, degan gap bor, sizning vazifangiz mehmonni istagan yeriga olib borish, istagan odami bilan gaplashtirish. Bundan tashqari, bu odam sizga omonat, omonatga xiyonat qilmasdan, qo'linga sog'-salomat topshirishingiz kerak», dedi. Jahlimdan tushdim.

Kechqurun mehmonni konsertga olib bordim. Mehmon zalga kirishi bilan yana o'sha muddaoda odamlarga orqa tomondan razm sola boshladi, beqasam to'n kiygan bir mo'y-safidning ketiga tushdi. Xayriyat, chirog' o'cha qoldi-yu, borib joyimizga o'tirdik.

Mehmon konsertga qiziqmadi, mudrab o'tirdi, alomat bir o'yin bo'layotganda hatto xurрак tortib yubordi. Shuning uchun konsertning ikkinchi bo'limiga qolmadik, ertaga uchrashadigan bo'lib, mehmonxona oldida xayrlashdik.

Ertasiga kelishim bilanoq mehmon «Kechagi gapimiz nima bo'ldi, yordam berasizmi?» deb so'radi. Men bu haqda hech bir qarorga kelmaganligimni aytdim. Shundoq bo'lsa ham mehmon yordam berishimga amin ekanligini bildirib, oldindan tashakkur ma'nosida yelkamga qoqib qo'ydi va teatr atrofidagi xonadonlardan birontasini ko'rishga orzumand ekanini bildirdi. Men uning muddaosini fahmladim-u o'sha tomonlarga olib bordim va orqa ko'chadagi ro'para kelgan hovliga boshladim. Mehmon apparatini bo'ynidan oldi va hayajon ichida ostonadan hatladi. Kirgan eshigimiz hozir uchastka deb ataladigan oddiy, lekin mevazor, gulzor, nihoyatda didli-havasli odamlarning hovlisi ekan. O'rta yoshlardagi bir xotin sariq luchchak shaftoli terayotgan ekan, bizni ko'rib shotidan tushdi, so'rashdi, yelib-yugurib supaga joy qildi, dasturxon yozdi, bir necha xil shaftoli keltirib qo'ydi. Mehmon goh menga, goh xotinga qarar, goh uning orqa etagiga razm solar edi. Xotinning o'g'li shifokor, kelini o'qituvchi, hozir ikkovi ham ishda ekan. Mehmon hafsalasi sovib, fotoapparatini bo'yniga osdi-yu, alamini shaf-tolidan oldi – umrida bunaqa shaftolini ko'rmagan bo'lsa kerak, rosa yedi. Shu choq uning ko'zi devorning tagida qunishib turgan kasal jo'jaxo'rozga tushdi. Uning oyoqlari uzun, bo'ynining pati to'kilib qip-qizil go'sht bo'lib qolgan, o'zi nihoyatda oriq edi. Mehmon darrov qo'lini artdi, fotoapparatini bo'ynidan oldi, jo'jaxo'rozga yaqin borib cho'kkaladi; jo'jaxo'roz boshini ko'tarib hayron bo'lib turganida bir necha marta suratga oldi. Choy ko'tarib kelayotgan xotin «voy, suratga olaman desalar yaxshi tovuqlarimiz bor, bu kasal edi-ku», deganicha qolaverdi. Achchig'im keldi, lekin mumkin qadar muloyimlik bilan:

– Jo'jaxo'rozning surati ham gazetaga kerakmi? – deb so'radim.

Mehmon javob bermadi, «ketdik», deb ishora qildi. Xotinga tashakkur izhor qildim. Ko'chaga chiqdik.

Mehmon bu hovliga, xotinning mehmondo'stligiga shubha bilan qaradi shekilli, bir necha hovliga o'zi bosh tiqdi. Men

ham qo'yib berdim, orqasidan kirmadim, chunki unga tarjimon kerakmas, odamlarning orqa etagiga qarashdan boshqa ishi yo'q edi...

Samovarda o'tirib birpas dam oldik. Mehmon ko'zimga xunuk ko'rina boshladi: kim aytadi buni osmonteshar imoratlarni ko'rgan, osma ko'chalarda yurgan odam deb! Diqqat bo'ldim. Papirosni allaqachonlar tashlab yuborgan edim, shu topda bitta so'rgim keldi-yu, papiros olgani magazinga kirdim. Bilmadim, magazinda qancha turib qoldim ekan, qaytib chiqsam mehmon yo'q. Birpas kutdim, keyin, yuragim hovliqib, u yoq-bu yoqni qaradim, qidirdim. Yigirma-yigirma besh minutning har biri bittadan sog' tishimni sug'urib olganday bo'lib o'tdi. Bu kasofat biron hovli yoki biron ko'chaga kirib, gumonsiragan odamiga «dumingni ko'rsat» desa, bunaqa hazilni birov ko'taradi, birov ko'tarmaydi... Bir soatdan ortiq qidirganimdan keyin avtomatdan jiyanimga telefon qildim, voqeani aytdim. Jiyanim, tovushidan tashvishga qolgani sezilib tursa ham, menga tasalli berdi va «yo'qotgan joyingizdan uzoqqa ketmang», dedi. Samovarda yana bir necha minut o'tirdim. Narigi ko'chadagi machitning yarmi qulagan mezanasiga ko'zim tushdi. Bu kasofat shuning suratini olgani bormadimikin? O'sha yoqqa bordim. Machitning ichini, atrofini qaradim, odamlardan so'roqladim – yo'q. Samovarga qaytay deb turganimda yon ko'chadan karnay-surnay, qiyqiriq bilan ikki mashina kuyovnavkar chiqib qoldi. Oldindagi mashinada lunjini shishirib surnay chalayotgan surnaychining yonida turib beo'xshov o'yinga tushayotgan olabayroq to'n kiygan bir kishiga ko'zim tushdi, sinchiklab qarasam – mehmon! Suyunib ketdim. Yugurib borib mashinaning oldini to'sdim. Mehmonga harchand «tush» deb ishora qilaman, qani ko'nsa – menga qarab nuqul muqom qiladi – kayfi baland! Mashinada tanish odamlar bor ekan, qo'ymasdan meni mashinaga tortib olishdi. Mehmonning mashinadan tushish niyati bo'lmagani uchun yo'lda mashinani to'xtatib jiyanimga telefon qildim.

Tanish odamlarning aytishiga qaraganda, mehmon nima bo'lib to'yxonaga kirib qolibdi. Odamlar uning chet eldan kelgan mehmon ekanini bilib to'rga o'tqazishibdi, to'n kiygizishibdi, o'yinchilar uni o'yinga tortishibdi.

Kelinning uyiga keldik. Ziyofat zo‘r bo‘ldi, o‘yin-kulgi juda qizidi. Mehmon bu yerda ham ancha ichib qo‘ydi. Shu yerdagi shifokor bolalar mening tashvishga qolganimni payqab, mehmonni hushiga keltirib berishdi. Mehmon hushiga kelganidan keyin yana aynidi: yana dumli odam qidirib hammaga zehn sola boshladi. Shundan keyin «siz ovora bo‘lmang, janob, dumli odamni ertaga o‘zim topib beraman», deyishga majbur bo‘ldim. Mehmon meni o‘pdi, salomatligimga ustma-ust ikki qadah otdi...

Ertalab mehmonxonaga kelsam mehmon o‘lay deb yotibdi – lanjki, hech aytgulik emas. Shundoq bo‘lsa ham, la’nati, ko‘zini ochishi bilan kechagi va’damni so‘radi. Men uni pastga olib tushib quyuq choy ichirdim, nordon narsalar yegizdim, ichkilik zahri biroz sinib ta’bi ochilgandan keyin dumli odam deb bekor ovora bo‘lib yurganligini tushuntirishga harakat qildim. Mehmon xafa bo‘ldi.

– Sening hukumatining butun mamlakat ustiga temir parda tortgan! – dedi.

Bunga gap uqtirish qorong‘i uyga kesak otganday gap edi, shuning uchun yon bergan bo‘lib yolg‘ondan o‘ylab qoldim-da, chuqur xo‘rsinib:

– Shuni bilar ekansiz, nima qilasiz meni qiynab? – dedim.

Mehmon chehrasi ochilib, yana yolvordi:

– Men sizga bitta dumli odamni qafasga solib ber, olib ketaman deyayotganim yo‘q, uzoqdan qorasini ko‘rsatsangiz bas, mening apparatim ikki kilometrdan oladi!

U desam u dedi, bu desam bu dedi – hech bo‘lmadi, nihoyat «seni dumli odamlarga yo‘latish qo‘limdan kelmaydi, xatarli, xohlasang, apparatingni ber, biladigan, udda qiladigan ishonchli kishiga aytib, bironta dumli odamning suratini oldirib beraman», deyishdan boshqa chora qolmadi. Mehmon xursand bo‘lib apparatini qo‘limga tutqizdi, o‘zi lanj bo‘lgani uchun tushgacha yotib dam olmoqchi ekanini aytdi. Men tushdan keyin keladigan bo‘lib ketdim.

Tushdan keyin kelsam mehmon hanuz lanj yotgan ekan, lekin apparatni tegishli odamga topshirganimni, u kishi butun lentani dumli odamga to‘ldirib berishni va‘da qilganini eshitib o‘rnidan turib ketdi.

– Lekin sharti bor,– dedim, – omonatingizni faqat ketadigan vaqtingizda, samolyotga chiqayotganingizda beradi.

– Ertaga, ertagayoq jo‘nayman! – dedi mehmon.

Programmaga muvofiq shaharning diqqatga sazovor joylarini ko‘rgani chiqdik. Kun chiqquncha yurib ko‘p tarixiy yodgorliklarni ko‘rdik, to‘g‘on-ko‘lga bordik, shahrimizning ko‘rki bo‘lgan yangi ko‘chalar, maydonlar, xiyobonlarni kezdik, muzeylarga kirdik. Mehmonning biron narsaga qiziqqanini, biron joyda to‘xtab biron narsaga qaraganini ko‘rmadim; hamma narsaga o‘shshayib qarar, qayoqqa va nima uchun ketayotganini, nima qilib yurganini o‘zi ham bilmas, aftidan, kunni kech qilishdan bo‘lak muddaosi yo‘q edi.

Madaniyat va istirohat bog‘iga kirdik. Mehmon hech bo‘lmasa shu bog‘ga, xususan, gul-u gulzorga qiziqar deb o‘yladim, chunki shahrimiz bu bog‘ga juda bino qo‘ygan. Yo‘q, gulzorga mehmon qayrilib ham qaramadi. Uning diqqatini jalb qilgan birdan-bir narsa bog‘ning bir chekkasidan oqayotgan anhor bo‘ldi. Buning nimasiga qiziqdi ekan deb qaragam, loy suv qirg‘oqdan toshguday bo‘lib, shox-xashak va yana allanima balolar oqib kelayotibdi – birov sug‘orish maqsadida to‘g‘on solgan, suv to‘g‘onni urib ketgan bo‘lsa kerak. Mehmon iflos suvga xuddi sichqonni ko‘rib qolgan mushukday butun vujudi bilan qarar, chamamda, fotoapparati yonida bo‘lmaganidan afsuslanar edi. Bog‘dan chiqib mehmonxonaga tomon ketayotganimizda eski-tuski yig‘ib yurgan eshak aravani ko‘rganida ham xuddi shu holga tushdi.

Mehmonxona ko‘chasiga qayrilganimizda mehmonning gazetasiga qo‘l keladigan yana bir hodisa ro‘y berdi: shu ko‘chadan g‘izillab chiqqan «Moskvich» kattakon sariq bir itni urib o‘tdi. It vangillab ikki-uch yumaladi, turishga intilib turolmadi, yotib tipirchiladi. Mehmon goh boshini ko‘tarishga urinib, goh oyoqlarini silkib jon berayotgan itga yaqin borib beixtiyor cho‘kka tushdi va apparat izlab yonini paypasladi.

Mehmon ertasiga jo‘naydigan bo‘ldi. Dumli odamlar surati olingan fotoapparatni qora qog‘ozga o‘rab aeroportga olib chiqdim va qo‘ynimdan bir chekkasini chiqarib ko‘rsatdim. Mehmonning ko‘zlari yonib ketdi. Xilvatga bordik. Mehmon apparatni olib katak sumkasiga joyladi-yu, cho‘ntagidan bir dasta pul chiqardi.

– Sizning haqqingizni o‘zimga bilib beraman, – dedi, – surat olgan odam bilan necha pulga gaplashgansiz?

– Pul to‘g‘risida hozir gaplashmaymiz, – dedim, – avval suratlarni chiqarib ko‘ring, ana undan keyin o‘zingiz narx bichib yuborarsiz.

Mehmon yana minnatdorchilik bildirdi, samolyotga chiqdi, samolyot Tojikistonga qarab yo‘l oldi. Kim biladi, mehmon yurtiga borguncha sabri chidarmikin, balki chidamasdan Tojikistondayoq lentani chiqarar, chiqarsa dumli odamlar o‘rnida o‘zini ko‘radi: men apparatni maktab to‘garagiga qatnab foto ishida mashqini raso qilgan kichik o‘g‘limga berib, «mehmon ikkovimiz shahar aylanamiz, sen ketimizdan yurgin, qayerda chap oyog‘imni ko‘tarsam, mehmonning yakka o‘zini suratga olaverasan», degan edim. Bir qancha joyda, jumladan, mehmon anhor bo‘yida, eski-tuski yig‘ib yurgan eshak arava yonida va jon berayotgan itning ustida turganida chap oyog‘imni ko‘targan edim. O‘g‘limning o‘zi ham hushyor bola, g‘alati-g‘alati paytlarni topgan bo‘lsa kerak.

Men bu narsani jiyanimga aytmadim, aytсам ham urishmasa kerak, chunki mehmoniga ozor berganim yo‘q, nihoyati yuziga oyna tutdim...

IG‘VOGAR

Zahiraga chiqqan militsiya kapitani ikkovimiz samovarda bitta choyni ermak qilib, chaqchaqlashib o‘tirgan edik, kapitani bo‘sh piyolani menga uzatar ekan, ko‘zi bilan imo qilib shivirladi:

– Ana u tor ko‘chaga qarab turing, bir odam chiqadi, ko‘rib qo‘ying, hikoyasini keyin aytaman.

Hayal o‘tmay tor ko‘chadan bo‘yi, bo‘yni, burni, yuzi uzun va qora plash, qora shlapa kiygan, qora ko‘zoynak taqqan bir kishi chiqdi; kapitanning qarashini kutib turgan bo‘lsa kerak, ko‘chani boshida turib qoldi. Uning hamma narsasi qora bo‘lgani uchun yuzi juda oq, oppoq yuzida qora ko‘zoynak yana ham qoraroq ko‘rinar, qisqasi, iyagining ostiga ikkita suyakni chalmashtirib qo‘yilsa, kallasi ajalning ramziga o‘xshar edi.

Kishi ko'chaning yuziga o'tdi, kapitan qaramadi, kelib bizdan bir so'ri nariga o'tirdi, kapitan boshini ko'tarmadi, so'rilarni oralab bizning oldimizdan o'tib ketdi. Shunda undan sovuq, zax, eskirib qolgan go'shtdan keladigan «soya hidi» anqib ketdi. U orqasiga bir-ikki qarab, ko'chaning u yuziga o'tdi, qorong'i bir darvozaxonaga kirib ketdi.

Kapitan uning hikoyasini aytib berdi.

– Men bu marazni to'rt yildan beri bilaman. Bu maraz to'rt yildan beri meni xilvatga tortadi, to'rt yildan beri qulog'imga shivirlaydi...

Bundan to'rt yil muqaddam shaharning turli tumanlaridan militsiyaga har xil imzo bilan, lekin adressiz xatlar yog'ila boshladi. Bu xatlarning har biri ovchilar uyushmasining o'sha vaqtdagi kotibi ustidan yozilgan katta bir aybnoma bo'lib, bu aybnomada ko'rsatilgan gunohlardan birontasi rost bo'lsa, kotib beto'xtov qamalishi kerak edi. Biroq, militsiya bu xatlarni yozgan odamlardan birontasini ham topolmadi, lekin, shundoq bo'lsa ham, kotibni ko'zning tagiga olib qo'ydi.

– Mana shu kunlarda, – dedi kapitan, – kechasi mening oldimga mana shu maraz keldi, o'zining halolligi to'g'risida qancha bayt-u g'azallar o'qiganidan keyin «ovchilar uyushmasining kotibi noma'lum odamlardan to'pponcha sotib olayotibdi degan gap yuribdi, mish-mishga o'zim ishonmasam ham sizga aytib qo'yishni vijdoniy vazifam hisoblayman», dedi. Tashakkur bildirdim.

Lekin bu gap kotib haqida militsiya to'plagan ma'lumotlarga butkul zid edi. Mulohaza va muhokamadan keyin shunday xulosaga kelindi: o'sha adressiz xatlarga bu odamning aloqasi bor va militsiya xat yozgan odamlarni qidirayotganidan xavotirga tushib qolgan: to'pponcha haqida yo'q mish-mishni ko'tarib kelishdan maqsadi, militsiyani aldash – «mening gapim bo'lsa o'zim kelib aytaman, xat yozib yurmayman», demoqchi.

– Xo'sh, bu tuhmatdan iborat xatlardan, uydirma mish-mishdan, bunaqa nayrangdan kuzatilgan maqsad nima?

– Biz mana shunga qiziqdik, – dedi kapitan, – tagiga yetdik ham. Dunyoda yaratilganicha qolgan odamlar ham bor ekanini bilasizmi? Bu xildagi odamlar vaqtida na o'qib bilim olgan bo'ladi, na uqib hunar; bir vaqt ko'zini ochib

qarasaki, hamma nimadir qilyapti va hech narsa qilmaydigan odamga tahqir nazari bilan qarayapti. Bular mana shu nazardan qochib biron teshikka kirgani, u yerda odamlarni sichqonday kemirgani, ularning mehnati hisobiga mol-dunyo, sharaf va shuhrat orttirgani urinadi.

Kapitan maraz deb atagan boyagi ig'vogar mana shu toifadan ekan.

Maraz mana shunaqa, qochib kirgani teshik izlab yurgan kunlarining birida, banogoh, buyuk «talant» egasi ekanini bilib qoldi: tandirning ustida qovun urug'ini cho'qiyotgan tovuqqa «kisht» deb qo'lidagi katta pichoqni otgan edi, pichoq borib tovuqning qoq kallasiga tegdi. Tovuq yiqildi, patillab jon berdi. Maraz shu kuniyoq qarz-havola qilib bo'lsa ham miltiq sotib oldi, ertasiga ovchilar uyushmasiga ariza berdi... O'ng qo'li yo'q kotib chap qo'li bilan a'zolik bileti yozib berayotganda marazning niyati buzildi: «Mening ikkala qo'lim sog', vaqti kelib shuning o'rnini menga berishmamikin?»

Maraz bir ovga chiqib, bitta chumchuq ham otolmay, oyog'ini zo'rg'a sudrab kelganidan keyin bu orzu talabga aylandi, shuning uchun kotibga «siyosiy» nazar tashladi: «Bu xoin emasmikin, askarlikda jangdan qochib, qo'liga o'zi otmadimikin?»

Boshlandi.

Maraz shu lavozimni egallash uchun uch tomondan hujum boshladi: shaharda mashhur ovchi bo'lib tanilish va uyushmada obro' orttirish uchun har yakshanba kuni kechki payt yelkasiga bir emas, ikki ov miltig'i, beliga bozordan sotib olingan uch-to'rtta qashqaldoq, uch-to'rtta tustovuqni osib, oyog'ida qo'nji uzun etik, qora yaltiroq tozini ergashtirib shaharning markaziy ko'chasidan tantanali yurish qilib o'tadigan bo'ldi; kotibni qoralash uchun miyasi nimalarni o'ylab chiqarishga qodir bo'lsa hammasini har kimlarga yozdirib, shaharning turli tumanlaridan militsiya boshqarmasiga yubora boshladi; har sabab va har bahona bilan raisga xushomadgo'ylik qila berdi, uni «ustod» deb ataydigan bo'ldi, a'zoldardan birining to'yida, kelin bilan kuyov u yoqda qolib «ustod»ning salomatligiga qadah ko'tarishni taklif qildi, uzun nutqini «ustod otgan tustovuq rohat qilib yiqiladi», deb tugatdi.

Oradan o'n besh oy o'tdi. Kunlardan bir kuni kotib to'satdan o'lib qoldi. Maraz bu xabarni eshitib yugurganicha idoraga keldi: o'zini urdi, sochini yuldi, «qanotim sindi», deb dod soldi; marhumning ordeni qo'yilgan yostiqchani ko'tarib marosimning oldida bordi; uning qabri ustida hammadan oldin nutq so'zlab: «Aziz do'stim, tinch yot, boshlagan ishingni o'zim davom ettiraman», deb yig'lab yubordi.

Ertasiga, darhaqiqat, maraz to'g'ri kelib marhumning stoliga o'tirdi, kuni bo'yi kim bilan muomala qilmasin ko'ziga yosh olib, kotibning ishini davom ettirdi; ertasiga ham, indiniga ham, rosa bir hafta bo'yi shunday qildi. Odamlar marazning kotibligiga ko'nikkan sayin uning ko'z yoshi kamaya bordi-yu, nihoyat, rais uning kotiblikka tayinlaganligi haqidagi buyruqqa qo'l qo'ygan kuni taqqa to'xtadi.

Maraz birovlar otgan bo'rilarning terisini o'z nomidan topshirib, katta ovchilarni bir-biriga chaqib, urishtirib va har qaysisiga o'zini jonkuyar ko'rsatib, kotiblik stoliga durustroq o'rtnashganidan keyin raisning qabri ustida nutq so'zlagisi, uning boshlagan ishini «davom» ettirgisi kelib qoldi. Biroq rais ellikka yaqinlashib qolgan bo'lsa ham, hali juda baquvvat, urush yillari partizan bo'lib, Belorussiya o'rmonlarini boshdan-oyoq piyoda kezib chiqqan, aftidan, biron yuz yil umrni ko'zlagan odam edi.

Rais hali-beri o'lmaydimi? O'ziga qiyin!.. Maraz shu o'ringa o'tirganida qilishi mumkin bo'lgan hamma jinoyatlarni raisga to'nkab, militsiyaga turli imzo bilan, lekin adressiz xatlar yog'dira boshladi. Shu choqqacha bir oilada inoq bo'lgan ovchilar orasida nizo, xafagarchilik, asabiy kayfiyat alomatlari ko'rinib qoldi.

Kapitan noilojdan kir lattani titkilayotganday jirkanib, dam-badam tupurib davom etdi:

– Mana shu kunlarda mening uyimga kechasi yana maraz keldi, nevara ko'rganimni eshitgan ekan, tabrikladi; keyin birdan engashib, shivirladi: «Xabaringiz bor, kotibimiz to'satdan o'lib qolgan edi, shuning o'limida raisning qo'li bor degan gap yuribdi. Bu gapga o'zim ishonmasam ham sizga aytib qo'yishni vijdoniy vazifam deb hisoblayman. Bir vaqtlar kotib noma'lum kishilardan to'pponcha sotib olayotibdi degan mish-mish ham raisdan chiqqan bo'lsa ajab emas», dedi. Men yana tashakkur bildirdim.

Oradan besh-olti oy o'tdi, bu vaqt ichida maraz ekan nizo urug'lari unib chiqdi — ovchilar juda notinch bo'lib qolishdi: biri birining g'iybatini qilgan, biri biri bilan urishgan, biri birining ustidan ariza bergan... Serg'alva, qiy-chuv majlislar...

Bu g'avg'olarning sababini payqab qolgan ziyrak kishilar marazni maydonga tortishdi, uni qisman fosh ham qilishdi. Kimdir uning yolg'on ovchi ekanini aytdi. Qisqasi, o'zaro xafalashgan odamlarning diqqati marazga jalb bo'ldi, kim yo'talsa tuflangani marazni qidirib qoldi. Maraz kim nima desa o'shaning og'ziga qarar, birovga do'q qilib, birovga yolvorar, kim uni kotiblikdan bo'shatish haqida gapirsa, stolga kanaday yopishib olib dod solar, o'shanaqa odamlarga siyosiy ayblar taqar, oti idoraiki bor — hammasiga yugurar, arz qilar, ariza berar edi...

Bir kuni ovchilar juda ham uzoq majlis qilishdi. Majlis oxiriga borib shu qadar qizidi, shu qadar shovqin-suronga aylandiki, soat o'n birlarda ko'cha aylanib yurgan uchastkovoyning diqqatini jalb qildi. Uchastkovoy zalga kirganida bir necha kishi kimnidir oyoq-qo'lidan olib derazadan ko'chaga uloqtirib yuborganini ko'rib qolibdi. Uchastkovoy yugurib chiqib qarasa, ko'chada hech kim yo'q, surishtirsa, ovchilarning g'azabiga uchragan kimsa — shu maraz ekan. Shu-shu bo'ldi-yu, maraz bir yildan ortiqroq ko'rinmay qoldi.

— Bu orada men zahiraga chiqib ketdim, — dedi kapitan, — bundan bir oy burun mening qaynonam qazo qildi. O'lik lahadga qo'yilayotgan paytda bilagimga birovning muzday qo'li tegdi. Qayrilib qaragam, yonimda maraz turibdi, ko'ngil so'ragan bo'ldi. Maraz anchadan beri shu go'ristonda go'rkov ekan. Meni chetga tortib qulog'imga shivirladi: «Mahalla hay'atining raisi onasini Said Qosim eshonning yoniga qo'yirdi», dedi; go'ristonda yana kim kimning yoniga qo'yilgani haqida gapirib turib, birdan militsiya xizmatiga kirish orzusi borligini aytib mendan yordam so'radi. Men zahiradagi odamman, so'zim ham o'tmaydi, iltimosim ham, deb vajtaqal qildim. Maraz hech unamadi, oxiri, yana xabar olaman, deb ketgan edi, mana, hozir xabar olgani keldi.

Men bir narsaga tushunolmay kapitandan so'radim:

– Militsiya xizmatiga kirish, buning uchun birovdan yordam, tavsiya so‘rash maxfiy narsa emas-ku, bu odam nima uchun o‘g‘riday xilvatni poylaydi?

Kapitan kuldi.

– Qora ko‘nglida odamlarga yomonlikdan boshqa narsa yo‘q, odamlardan ham faqat shuni kutadi, shuning uchun hamisha xavotirda, ovqatni ham yashirincha og‘ziga soladi, yashirincha chaynaydi, yashirincha yutadi!.. Hali siz diqqat qilmadingiz, ko‘chaning boshida turishini ko‘rsangiz: xuddi cho‘chigan tovuqday boshini silkib-silkib atrofqa qaraydi, xavf yo‘qligidan tinchish o‘rniga hayron bo‘ladi, ko‘proq xavotirga tushadi.

Shu payt qorong‘i darvozaxonadan maraz mo‘raladi.

– Ko‘rdingizmi, – dedi kapitan o‘rnidan turayotib, – men boray, shu taxlitda kechgacha ham turaveradi.

Men ham turdim va kapitan bilan xayrlashayotib so‘radim:

– Modomiki shundoq ekan, nima qilasiz shu maxluq bilan muomala qilib?

Kapitan so‘ridan tushar ekan, menga ko‘z qisdi.

– Bunaqa maxluqni hamisha ko‘z o‘ngida tutish, qilmish-qidirmishidan, niyatlaridan xabardor bo‘lib turish zarur: bittayarimtaning oyog‘idan oladigan bo‘lsa, jag‘ini ikki bo‘lib tashlash oson bo‘ladi.

Kapitan ko‘chaning u betiga o‘tganda maraz o‘zini orqaga – qorong‘iga tortdi.

BOSHSIZ ODAM

Niso buvi eri o‘lib, ikkita yosh qizi bilan qoldi. Ikki-uch kishi sovchi qo‘yganda u, ikki bola bilan tinch turmush qila olishini ko‘z oldiga keltirolmay, rozilik bermagan edi, nima bo‘ldi-yu, usta Abdurahmon kishi qo‘yganda darrov rozi bo‘la qoldi. Bunga hamma ham hayron qoldi. Bu to‘g‘rida ba‘zilar: «Niso buvi ilgariyam usta Abdurahmon bilan don olishib yurar ekan...» degan gapni qilishdi, ba‘zilar: «Bechora nima qilsin, ikkita bolasi bor, usta Abdurahmonning ham o‘lgan xotinidan bitta o‘g‘li bor, vaqti kelganda tili qisqa bo‘lmaydigan ish qilibdi-da...» deyishdi.

Abdurahmon yuborgan sovchi Niso buviga shunday dedi: «Sizda ikkita bola bo‘lsa, u kishida bitta bola bor. Bularning

yegan-ichgani qayoqqa borar edi. Bular uchun alohida qozon osilarmidi. Siz hammasining onasi, u kishi – ota. Usta bolani juda yaxshi ko‘radilar...»

Oradan to‘qqiz yil o‘tdi. Bular to‘rt bola ko‘rishdi. Bu to‘qqiz yilning ikki-uch yiligina tinch o‘tdi. Keyingi yillarda Niso buvi qizlari tufayli necha marta qo‘ydi-chiqdi bo‘lib oldi.

Niso buvi pichoq borib suyagiga tekkandan keyin qizlarini internatga berishni ham o‘yladi. Ammo bu to‘g‘rida ham er bilan maslahatsiz bir ish qilishga qo‘rqdi. Maslahat qilganda usta Abdurahmon: «Ha, Roziq yamoqchining qizlari o‘qib shahar so‘rarmidi?..» deb urishib berdi.

Usta Abdurahmon qizlarni ko‘p uradi. Bir kuni Niso buvi: «Ursangiz o‘sha do‘koningizga olib borib uring», deganida usta: «Ha, joning achiydimi, bundan keyin men urayotganda kulib turmasang uch taloqsan...» deb yubordi. Shundan keyin Niso buvi ko‘p martalab «kuldi».

Usta Abdurahmon ko‘pdan beri Niso buviga: «Mehrini Faxriddinga qilamiz», deb yurar edi. Faxriddin erka o‘sgan tantiq bola bo‘lgani uchun Niso buvi: «Ha, ishqilib, ikkovining ham boshi omon bo‘lsin», deb qo‘ya qolar, bu «yo‘q» degani edi.

Bir kuni ertalab nonushtadan keyin usta Abdurahmon: «Chorshanba kuni to‘y!» dedi-yu, ko‘chaga chiqdi-ketdi. Niso buvi rang-quti o‘chib, devorga suyanganicha qola berdi.

To‘y o‘tdi. Niso buvining endigi qayg‘usi Mehrining bo‘yida bo‘lib qolishi, chunki Faxriddindan uning bo‘yida bo‘lishini sira xohlamas edi. Bir kuni u betini qattiq qilib, kuyovga ochiq aytdi:

– Faxriddin, hali yoshsizlar. Uch-to‘rt yil bolasiz yurish yaxshi. Shifokor shu ishlarni bilarmikan?..

Faxriddin osilib turgan qalin pastki labini bir-ikki qimir-latib, bo‘lagi bilan burnini artib javob berdi:

– Men bilmasam, dadam biladilar-da!

– Qo‘ying, qo‘ying... Dadangizdan so‘ramang. Uyat bo‘ladi.

Tumorlar, qaytarma suvlari Niso buviga faqat tasalligina berdi, xolos.

Mehri ikkiqat...

Bola ikki oylik, uch oylik... besh oylik...

Niso buvi talvasaga tushib, o‘zini qayoqqa urishini bilmas edi.

Qanday bo'lsa ham bolani tushirish kerak. U Mehrini ko'rpaga o'rab, yangi qilinayotgan kigizday yumalatdi; qorniga yostiqlik bilan urdi, ustiga chiqib o'tirdi; qo'qqisdan qattiq qo'rqitdi... Bularning hech qaysisi foyda bermadi.

Niso buvi qayerdandir yangi bir chora topib keldi, kimdir qorinni silash, bolani ezib yo'q qilishni o'rgatgan.

Niso buvi besh kun deganda ishining natijasini ko'rdi. Oltinchi kuni kechasi Mehri to'lg'anib chiqdi. Ertalab juda yomon ahvolga tushdi: uyning u boshidan bu boshigacha «dod» deb yumalaydi. U xuftongacha qolmaydigan ko'rinardi. Niso buvining dami ichida.

Faxriddin kaklikka suv quyayotib otasiga qarab qo'ydi.

– Ha, o'g'lim, xafa bo'layotibsanmi? – dedi otasi.

– Yo'q, – dedi Faxriddin cho'zib.

– Xafa bo'lma. Aravaga odam yubordim. Kasalxonaga yuboramiz. Bo'lsa bo'lar, bo'lmasa xotinning urug'i Hirotdan kelgan emas!

Mehri xuftonga yaqin kasalxonaga yuborildi. Faxriddin ikki soatdan keyin «meni kirgizmadi» deb qaytib keldi. Niso buvi kasalxonadan yarim kechasi kelib saharda yana ketdi.

Mehri kasalxonada uzoq yotib qoldi. Undan faqat Niso buvi xabar olib turar edi, bir kuni kuyovini koyidi:

– Faxriddin, bir marta borib eshikdan «qalaysan» deb kelsangiz bo'lmaydimi? – dedi.

Faxriddin peshonasiga qo'ngan pashshani ushlagani qo'l ko'tarar ekan:

– Dadam chorshanba kuni borgin deyaptilar, – dedi.

Chorshanba bozor kuni edi. Usta Abdurahmon Faxriddinga ikki so'm pul berdi.

– Ma, yo'ldan mayda-chuyda ol. Kirganingdan keyin avval so'ra, yengil bo'lsa «xayriyat» degin. Sening yo'qliging uchun uyda tura olmayotibman. Yomon bo'lar ekan degin.

Faxriddin yo'lda ketayotib negadir dam kular, dam burnini artib yo'talar edi.

Faxriddin bozordan, otasi tayinlaganicha, ikkita shirmoy non, yarim qadoq pista oldi. Kasalxonaga borib, o'zi ko'rgan eshikka kirib ketayotganida, bitta xotin qaytardi – olib borib bir kursiga o'tqizib qo'ydi. Shu bilan u xotin dom-daraksiz bo'lib ketdi. Ikki soatdan keyin yana biri keldi-yu, Faxriddinga

indamay, yana bir uyga kirib ketdi. Bir soat chamasi o'tgandan keyin yana biri chiqib, Faxriddinni imladi. Faxriddin kirganda Mehri endi uyqudan turgan ekan.

– E, ho'y!.. Yaxshimisan... ho'y! – dedi Faxriddin.

Mehri sekin:

– Keling, – dedi.

– Yaxshimisan...uyda sen yo'q, dadam qiynalib qoldilar. Yomon bo'lar ekan...

– Kundan-kun battar bo'lgan edim, olib tashlashdi... Naq o'layozdim...

– Xayriyat.

– Ko'rdim, boshi yo'q.

– Iye!.. – dedi Faxriddin og'zini va ko'zlarini katta ochib, – bolaning ham boshi bo'lmaydimi!.. Dadamdan so'ray-chi...

Uning gaplariga quloq solib, raftorini kuzatib turgan hamshira:

– Kasalni toliqtirib qo'yasiz, bas! – dedi va eshikni ko'rsatdi.

Mehri kasalxonadan chiqqandan keyin Niso buvi ikkala qizi bilan bosh olib chiqib ketdi.

1929-yil

MASTON

Ot munkib ketib o'mgagi bilan shag'alga qadaldi-da, ag'anab, bir necha minutning ichida o'la qoldi. Nima bo'ldi, nima uchun o'ldi, buni tekshirishga sira ehtiyoj bo'lmadi, chunki o'limning sababini tekshirish, tirikni o'limdan olib qolish uchungina kerak, xolos, bu bepoyon dashtda esa boshqa tirik ot yo'q edi.

Otning ostida qolgan oyog'ini tortib olishga urinayotgan yoshgina, uzoq yo'l azobidan ham so'limagan juvon, o'zidan bir necha qadam nariga tushgan chimmati ostidan chiqib ketgan kaltakesakni ko'rib dod deb yubordi. Ot munkib ketganda egarning ustidan dumbaloq oshib tushgan paranjisiz qiz, o'ynoqi kaptarday abjirlik bilan o'zini o'ngarib oldi-da, juvonga yordam bergani shoshildi. Juvon ikkinchi oyog'ini

egarga tirab, oyog'ini tortgan edi, amirkon mahsisi otning tagida qoldi.

– Qurib ketsin! – dedi u yig'lamsirab. – O'qishing boshingdan ordona qolsin, Maston!.. Qo'y, ey... erimdan qolmayin!..

Maston unga e'tibor qilmay, otni tumshug'idan ko'tarib uning ochiq qolgan ko'zlariga qaradi, uning ko'zini kulrang-sapsar parda bosganini ko'rib, qapchib qomatini rosladi-da, ko'z ilg'amaydigan uzoqlarga qaradi. Dasht, dasht! Harorat zarbidan hammayoq lip-lip etadi. G'irillab turgan issiq dasht shabadasi kalta ko'k kamzul ostidan chiqib turgan etagini pirlpiratadi, oftobda qoraygan bo'yniga, chakkasiga ter bilan yopishib sochlarini tortqilaydi. U go'yo bu juvonning borligi endi esiga tushganday, birdan orqasiga burilib qaradi.

– Nima deding, Turg'unoy? – dedi juvonning yoniga tiz cho'kib. – Ering seni shuncha yig'latgani yo'qmi? Joningni shuncha og'ritmasmidi? Ot o'ldi...

Turg'unoy bir irg'ib tushdi, qo'lining og'rig'ini ham unutdi.

– Ot o'ldi?!

– O'ldi... Ot o'ldi...

Maston bir ko'zi otning tagida qolgan xurjinni tortib oldi-da, uning ichidagi oziqni ko'zdan kechirdi. Oziq ot bilan yurganda faqat bir kunga yetar edi. Suv yo'q, suv solingan ko'zacha otning ostida qolib singan.

Maston kalta, ammo yo'g'on ikki o'rim sochini boshiga o'radi-da, xuddi suv kechishga chog'lanayotganday, oyog'idagi pishiq ag'darma etikni ko'zdan kechirdi, xurjundagi oziqni olib dasturxon bilan beliga bog'ladi.

Maston necha chaqirim yo'l bosganini va yana necha chaqirim bosish kerakligini bilar edi. Bu yaqin o'rtada vo'ha yo'q. Olg'a bosish har holda orqaga qaytishdan xatarli emas. Orqaga qaytish uchun ko'chma qumlar orasidan yurish kerak. Agar bu qumlar, irg'ayzorlar orasida adashilsa, umr bo'yi yurib ham chiqib ketib bo'lmaydi. Agar shamol qo'zg'alsa, qum tiriklay ko'madi.

Maston otning o'lganini, ko'zaching singanini, oziqning yo'qligini unutdi-da, o'zini uzoq yo'lga chog'ladi, keyin peshonasini ikki bilagi ustiga qo'yib yig'lab yotgan Turg'unoyni yelkasidan tortib turg'izdi:

– Yig'lama, Turg'unoy, yig'lama. Yig'i boshni og'ritib, kishini lohas qiladi... Kavush-mahsingni kiy. Sochingni boshingga o'rab, ustidan ro'mol bog'lab ol. Qorong'i tushguncha dashtdan chiqib olmasak bo'lmaydi, hali ko'rdingku, dashtda shundaqa kaltakesaklar ko'p bo'ladi. Bo'!

Turg'unoy o'pkasini tutolmas edi.

Oftob tikkada. Ikki yo'lovchining qisqa soyalari katta-katta tosh, turli dasht o'simliklari ustidan egilib-bukilib borar edi. G'irillab turgan dasht shabadasi badanni kuydirgudek issiq. Yo'l ustidan chiqib qolgan chaqqon kaltakesaklar o'qdek otilib kavaklarga, tosh oralariga kirib ketadi, ba'zi dadilrog'i uzoqroqqa borib «bu qanaqa odamlar ekan» deganday, boshini ko'tarib, irg'ib chiqqan ko'zlari bilan baqrayib qarab turadi. Shunday paytlarda Maston mumkin qadar Turg'unoyning gapga solib yo bo'lmasa diqqatini boshqa narsaga jalb qilib, bu jonivorlarni ko'rsatmaslikka tirishadi.

– Qo'shiq aytsang-chi, Turg'unoy! – dedi Maston bir silkinib, ustidagi yuklarini yaxshiroq o'rmashtirib.

– Ot qoldi. Qancha narsalar... Yana cho'lda qoldik... Nima bo'lishimizni bilmaymiz... qanday yuragingga sig'adi ashula!..

– Qolgan narsa qoldi, bo'lgan ish bo'ldi. Yana o'nta Turg'unoy bilan o'nta Maston xafa bo'lgani bilan qolgan narsalar orqamizdan ergashib kelmaydi. Nima bo'lishimiz o'zimizning qo'limizda.

Oftob g'arbga yonboshlaganda ikki yo'lovchi dashtdan chiqib tepalikka yo'l oldi. Bu tepalikka chiqish orqada qolgan yo'lning azobidan ortiqroq bo'ldi. Maston yuki og'ir aravani tortib borayotgan otday oyoqlarini tirab yuqoriga intilar, Turg'unoy esa engashib, ikki kaftini tizzasiga qo'yib zo'rg'a-zo'rg'a qadam tashlar edi.

– O, Maston, – dedi Turg'unoy, – erim miyamda danak chaqsa ham uyda o'tirganim bir davlat edi...

Undan ikki-uch qadam balandda ketayotgan Maston to'xtadi, belidagi dasturxonni yechib bitta non oldi va sindirib yarimtasini yana joyiga qo'ydi-da, qolgan yarmini ikki bo'lib bir to'g'ramini Turg'unoyga uzatdi. Turg'unoy non bo'lgani uchungina qo'l uzatdi, boshqa hech narsa hozir uni qo'l ko'tarishga majbur qilolmas edi. U nonni ikki yamlab yutdi-da, yana umidvor bo'lib Mastonga qaradi.

– Shu bas, nonimiz kam, – dedi Maston. – Bundan tashqari nonni ko‘p yesak chanqaymiz. Suv yo‘q. Ana u qirga yetmaguncha suvning yuzini ko‘rmaymiz. Suvsizlikni tuya ko‘taradi.

– Shu nonga bir narsa tekkan. Kaltakesak tushgan ovqat shirin bo‘ladi deyishadi, yo kaltakesak tegdimikin?

Maston kuldi.

– Kaltakesak tushgan ovqat yeganmisan?

– Yo‘q, eshitganman. Ammamning qizi Abdurazzoq do‘ppifurushga tushgan edi... Bunga o‘n yilcha bo‘ldi. Do‘ppifurush ellikka borib qolgan odam. Qiz – g‘unchadekkina. U vaqtda hamma ixtiyor ota-onada edi-da... Hech ilojini qilolmagandan keyin «pes bo‘lsam qo‘yib yuboradi» deb ataylab ovqatiga kaltakesak solib yegan ekan. Kaltakesak yesa odam pes bo‘ladi deb eshitgan ekan...

Maston yana yo‘lga tushgani hozirlik ko‘ra boshladi. Buni ko‘rib Turg‘unoy yig‘lamsiradi. Maston uni qo‘lidan ushlab tortdi va turg‘azib qo‘ydi.

– Qo‘ling xuddi yigitning qo‘liga o‘xshaydi-ya, Maston, – dedi Turg‘unoy ancha yurilgandan keyin, – biram qattiq... Erga tegsang shu qo‘ling tufayli ko‘p dashnom yeysan-da.

– Avvali shuki, men erga tekkanimda qo‘limni yashirmayman, undan keyin dashnom beradigan erga tegmayman... Yaxshi er-xotin bo‘lish qo‘lning yumshoq-qattiqligiga ham qaramas ekan-ku! Mana sen...qo‘ling ipakday...

– Otam o‘lmaganda men bu alvastiga bir kun ham xotin bo‘lmas edim. Otam o‘ldi, darmonim quridi. Undan chiqib qayoqqa, kimnikiga boraman, kimning uyiga sig‘ar edim. Ikki ko‘zing ko‘r, qo‘l-oyog‘ing shol bo‘lsa ham erkak bo‘l ekan-da... Bu alvastidan chiqsam ko‘chada qolar edim... Birinchi kechasi yangalar «bo‘yniga tilla uzuk qo‘y» deyishgan edi. Ertasiga shunday qilganimga ham pushaymon bo‘ldim: o‘zim ne ahvolda, xuddi umrim xazon bo‘lganday yig‘lagim kelib arang o‘zimni tutib o‘tiribman-u, tepamga kelib, «va-xa-xa-xa... aldadim, endi tilla uzuk olib bermayman», deydi. E o‘l, so‘xtasi sovuq, dedim ichimda. Sen qizsan, baxtdan umidvorsan. Men ham qiz vaqtimda shunday edim. Har kuni ertaning bu kundan yaxshi bo‘lishi umidi bilan kishi qariganini ham bilmay qolar...

Turg'unoyning o'pkasi to'lib gapdan to'xtadi. U mast kishiday, gandraklab borar edi. Maston uni qo'ltiqlab oldi.

— Biz yorug' dunyoni ko'rish uchun tug'ilganmiz, Turg'unoy! — dedi Maston. — Biz tovuq emasmizki, qanday tuxum bostirsa shuni ochib chiqarsak. Tovuuq bilan odam orasida qancha farq bo'lsa, bu ikki jonivorning muhabbati orasida ham shuncha farq bor. Nega biz choldan yoki yaxshi ko'rmagan yigitdan tug'ar ekanmiz? Yaxshi ko'rganimizdan tug'mas ekanmiz, u bolaning tug'ilmagani yaxshiroq! «Qizsan, baxtdan umidvorsan!» deysan. Agar men qizligim uchun baxtdan umidvor bo'lsam baxtsizligim bo'ladi. U vaqtda men umrni tikib oshiq otgan bo'laman. Chuv tushdimmi — umr ketdi!.. Yo'q, Turg'unoy, menimcha, baxtni erdan izlashning o'zi baxtsizlikning boshlanishidir. Bizda xotinlar erga shunday bog'lanib qoladi, shuncha baxtni undan izlaydiki, er o'lsa go'yo baxtining kaliti uning cho'ntagida ketgan bo'ladi, erining o'lganiga emas, baxtdan umidi uzilganiga yig'laydi. Er o'lmasdan undan yuz o'g'irsa ham xotin bundan kam yig'lamaydi. Bizda ko'p xotinlar shu kalitni yo'qotmaslik, ana shunday ko'z yoshi to'kmaslik uchun erga cho'ri, qul bo'lib yashaydi, kechagi kampirning aytganicha, «Erning ko'ngli tosh bo'ladi, uni faqat ko'z yoshi yumshatadi», deydi...

Qorong'i tushdi. Uzoqda qop-qorayib yarim osmonni to'sib turgan adirning ustida, ufqda o'tli iz qoldirib yulduzlar uchadi. To adirning etagiga yetguncha Turg'unoyning kavushi ishdan chiqdi, adirga mahsichan chiqishga to'g'ri keldi. Yo'l adirning eng yotiq yeridan tushgan bo'lsa ham, Turg'unoy tizzasini ushlab zo'rg'a qadam bosardi. Maston uning qo'lidagi tugunchani oldi-da, Turg'unoyni oldinga o'tkazdi, chunki uning har qadamda yiqilishiga, yiqilganda to adirning etagi-gacha yumalab ketishiga ko'zi yetar edi. Turg'unoy oxiri bosgan oyog'ini ko'tara olmay to'xtab, Mastonning yelkasiga boshini qo'ydi va piq-piq yig'ladi.

— Sonim toldi... o'ligim shu adirlarda qoladi...— dedi, keyin tizzasini bukildi-yu, yiqildi. Bu charchagan, holdan toygan kishining emas, o'limga taslim bo'lgan kishining yiqilishi edi.

— Turg'unoy,— dedi Maston,— shu yerda qoladigan bo'lsak bo'riga yem bo'lamiz!

Bu haqiqat edi. Bu adirlar bundan bir necha chaqirim uzoqdagi vodiy aholisiga «Cho'gi bo'ri» nomi bilan mashhur, buni Turg'unoy ham eshitgan, ammo o'zining o'sha «Cho'gi bo'ri»da ekanini bilmas edi, buni eshitgandan so'ng ne mashaqqat bilan o'rnidan turib yo'lga tushdi. Maston uni orqasidan suyab bordi. Uning hamma og'irligi deyarli Mastonga tushar, u faqat qadam bosar edi, xolos. Maston ilang-bilang yo'lni qoldirib, mo'ljallagan tepalikka qarab tikka yo'l soldi.

Yarim yo'lga yetganda uzoqda qop-qorayib gavidalanib turgan adir tomondan «quuq» degan tovush eshitildi. Unga yaqindan, taxminan shu pastda qolib borayotgan tepalikdan javob bo'ldi, keyin yana qayerdandir, uzoqdan ham shu tovush eshitildi. Bu «Cho'gi bo'ri»ning tungi «bulbullari» edi. Turg'unoy birinchi tovushni eshitganda seskandi, so'ng-gilari esa uni vahimaga soldi.

– Xudo ursin agar... boyo'g'li! – dedi titroqli nafas olib.

Maston esa boshqa tovushni, uzoqdan eshitilar-eshitilmas kelib turgan tovush – bo'rilarining ulishini tinglab borar edi.

– Quloq sol, – dedi Maston sekin pichirlab, – bo'ri... Agar mana shu cho'qqiga chiqib olmasak boyo'g'li sayrasa ham o'lamiz, sayramasa ham. Avvali bu boyo'g'li emas, haqqush, qo'rqma. Bo'ridan qo'rqish kerak.

Ilang-bilang yo'l pastda qolib ketdi. Qorong'ida ham u g'ira-shira oqarishib ko'rinar edi. Maston to'xtadi va qomatini roslab olg'a qaradi. Yana bir necha metr yo'l qolgan edi. Turg'unoy shu yerga o'zini tashlab, hayal o'tmay uyquga ketdi...

Maston uning yonida o'tirib, kiprik qoqmay tong ottirdi, ufq qizara boshlaganda endi pinakka ketgan edi, Turg'unoyning qattiq yo'talidan uyg'ondi.

– Tursang-chi, muncha uxlaysan! – dedi Turg'unoy nafasini roslab, – tur!

Maston ko'zini ochib, yana yumdi. Turg'unoy yana uzoq yo'taldi, keyin yig'ladi. Maston uyg'ongandan keyin uning yelkasiga boshini qo'yib yana yo'taldi, yana yig'ladi. Maston uning boshini silab yupatdi.

– Yig'lama, Turg'unoy, yig'lama! Ana ko'rdingmi, – dedi uzoqdagi tuman ichida kaptarrang bo'lib turgan vodiyning ko'rsatib, – yetdik. Bizning xo'jalik... Bizning qishloq.

– Oyog'im... a'zoyi badanim og'riydi...

– Oyog‘ing... yo‘lga tushsak yozilib ketadi. Men pastga tushib qaray-chi, suv bo‘lsa nonushta qilamiz.

Maston pastga tushib ketdi, so‘qmoqqa yetganida Turg‘unoyning ustma-ust chaqirgan tovushini eshitib qaytdi. Turg‘unoy pastroq tushgan, dasht tomonni ko‘rsatib, bor tovushi bilan qichqirar edi. Maston yuqoriroqqa chiqib dasht tomonga qaradi. Ufqdan berida o‘rgimchakday o‘rmalab arava kelar edi. Maston «yashasin» deb qichqirib chapak chaldi. Turg‘unoy har qadamda bir dam olib, yuz yo‘talib tushib keldi. Ikki yo‘lovchi muyulishdagi tepalikning soyasida toshning ustida o‘tirib dasht tomondan kelayotgan aravani kutishar edi. Yo‘talning azob berishiga qaramasdan Turg‘unoyning chehrasi ochiq, ishtaha bilan non yer edi. Ammo uni g‘am bosdi: aravada hech kim bo‘lmasa, bitta aravakashning o‘zi bo‘lsa go‘rga-ya, bo‘lmasa ish chatoq...

– Erkaklar bo‘lsa, sho‘rim qursin...

– Erkak desa sening ko‘z oldingga... boshqa narsa kelmaydi! – dedi Maston achchig‘i kelib.

– Bo‘lmasa-chi? – dedi Turg‘unoy etagi bilan burnini artib. – Boshqa nima... erkak senga osh quyib icharmidi? Odam mushuk emaski, yilda bir martaba mov bo‘lsa...

Turg‘unoy Mastonning ko‘p gaplariga ishongan, ko‘ngan, rozi bo‘lmaganda ham hech bo‘lmasa, indamay qo‘ya qolgan edi, ammo bu to‘g‘rida kelishmadi. U ikki jins, xususan, birinchi ko‘rishgan erkak bilan xotin orasida gapirishgani boshqa hech qanday gap bo‘lishi mumkin emas, deb turib oldi. Munozara uzoq, to arava yetib kelguncha davom etdi. Maston aravani qarshilagani yo‘l bo‘yiga tushdi. Aravakash aravada o‘tirgan ikki kishiga qayrilib qarab qamchining sopi bilan Mastonni ko‘rsatdi. Aravadagi ikki yigit cho‘kkalab bo‘ynini cho‘zib qaradi... Eng nishab yerga kelganda aravakash otdan, u ikki yigit aravadan tushib piyoda yurishdi.

– Ot sizlarnikimi? – dedi yigitlardan biri dasht tomonni ko‘rsatib.

Maston bosh iring‘atdi. Ular kelib to‘xtagandan so‘ng Maston so‘rashgani qo‘l uzatdi va ikki og‘iz so‘z bilan voqeani bayon qildi. Yigitlar bir-birlariga qarashdi.

– Biz yarim kechasi yo‘lga chiqib saharda o‘sha yerdan o‘tdik, – dedi yigitlardan biri, – otni bo‘ri yegan... hayron

bo'ldik... Bir yoqda paranji yotibdi. Xo'p jon saqlabsizlarda! Azamatlar!

Narida toshning ustida uvolgina bo'lib o'tirgan Turg'unoy o'ylar edi: «Mana hozir bu gaplarning hammasi tugaydi, keyin... keyin gap qolmaydi...»

Aravadagi bir necha bog' beda ustida o'lgan otning abzalari yotar edi. Hamma aravaga chiqdi.

Turg'unoy aravaning ketida, bedalar ustida cho'nqayib, og'zini yengi bilan qoplab o'tirar va erkaklarning avzoyiga razm solar edi. Mastonga aravaning oldidan joy berishdi. Arava jo'nadi. U tepalikdan oshib, g'ichirlay-g'ichirlay pastga tushib ketdi. Pastga tushganda yigitlardan biri dasturxon yozib yo'lga olgan oziqlarini o'rtaga qo'ydi. Yana biri bedaning ostidan ikkita shishani olib yaxna choy quydi. Turg'unoy yovvoyi quyonday har bir so'z, har bir harakatdan hurkib o'tirar va to Maston olib bermaguncha qo'l uzatib bir narsa olmas edi.

Arava burilib ikki adir orasiga kirishi bilan «Cho'gi bo'ri» ko'zdan yo'qoldi. Shu bilan uning vahimasi ham unutildi. Gap mavzudan mavzuga ko'char edi. Suhbatda Mastonning salmog'i tobora ortmoqda edi. Ilgari «singlim» deb turgan yigitlar sal o'tmay «opa» deydigan bo'lishdi. Maston o'tgan yili uch yuz yigirma to'qqiz so'm pul, yuz ellik olti pud bug'doy olganini aytganda yigitlardan biri qizarib ketdi. Xususan, aravakash «bizning Yo'lchiboy ham chakki emas: sakson pud bug'doy bilan bir yuz to'qson so'm pulning hammasini o'zi yolg'iz oldi», deb piching otganda, u yigit terlab ketib, o'zini oqlay boshladi.

– Yo'q... biz... bizning takbirchi...

– Takbirchi emas, tabelchi, – dedi Maston.

– Ha... tabelchi... o'zi chatoq. Men hammasi bo'lib... progul qilgan bo'lsam ham... xotin taloq o'zi yot unsur...

Arava g'ijirlab borar, gap mavzudan mavzuga ko'char, Turg'unoy gapga aralasholmay, bedalar ichida bir bog' bedaday silkinib borar edi.

1934-yil

TOMOSHABOG‘

«O‘tmishdan»

Ey bus-butun ayolati vayron o‘lon vatan,
Har go‘shasi zamonada zindon o‘lon vatan.

«Ramuzot»

Qadaqchi Hamroqulning tobi qochdi. Kim biladi, kecha kechqurungi xudoyi osh yoqmadimi, yo ertalab choynak qadaqlatib ketgan kishining nosida bir gap bor ekanmi... Ammo kecha ertalab ham lanjligi bor edi shekilli, bo‘lmasa hech jahonda choydan ham makkajo‘xori hidi keladimi!

Uning a‘zoyi badani qaqshab, kamoncha tutgani madori qolmadi. Yana bitta qadaq bilan bitadigan likopcha chala qoldi. Hamroqul naridan-beri dov-dastgohini yig‘ishtirib jo‘nadi. Uning isitmasi kuchli, boshi og‘rir edi, tashlagan qadami xohlagan yeriga tushmasdi. U nimani o‘ylasa, bu o‘yning oxiri xayolga aylanar edi: issiq-issiq choy ichib, o‘ranib yotgan ko‘rpasi havoga ko‘tarilib ketadi, dam soldirgani mahalla imomini chaqirtirsa, eshikdan lapanglab tobut kirib keladi. Hamroqul qo‘rqdi, tezroq uyiga yetib olgani jadalladi.

Ko‘chaning narigi yuzidan uni kimdir chaqirdi, Hamroqul chaqirgan kishiga qarayman deb gandiraklab ketdi.

Chaqirgan kishi tomoshabog‘ «Romanska»ning qorovuli Usta kulol edi. Uning asli oti Stokgulov, Hamroqul aytishga tili kelishimay, Usta kulol qo‘yib olgan.

Yuzini keksalikdan ko‘ra ko‘proq ko‘rgiliklar g‘ijimlab tashlagan bu chol bilan u o‘tgan yil bahorda, gul qo‘yadigan vazasini qadaqlab berganida tanishgan edi. Bu vaza uning o‘lib ketgan o‘g‘lidan yodgor qolgan ekan..O‘g‘li Lena degan joydagi oltin konida ishlab, bir vajdan ko‘p kishilar qatorida otilgan ekan. Buning sababini Hamroqul o‘sha vaqtda ham, undan keyin ham bilolmadi, chunki Usta kulol bu to‘g‘rida gapirsa, gapdan ko‘ra ko‘proq so‘kinar, titrar edi. O‘g‘li o‘lgandan keyin chol kampiri bilan bu yoqqa kelgan ekan.

Usta kulol Hamroqulning ahvolini ko‘rib, darrov boqqa olib kirdi va qayrag‘och ostidagi cho‘yan oyoqli zangor eshakka o‘tqizib, suv keltirdi. Hamroqul suvni ichib biroz o‘ziga kelganday bo‘ldi, ammo qayrag‘ochdagi chumchuq-

larning chig'irlashi negadir ko'nglini ozdirdi. U quloqlariga barmog'ini tiqib, ko'zini yumdi, biroz nafasini rostlagandan so'ng, xuddi ko'nglini bezovta qiladigan biron narsani ko'rishdan qo'rqqanday, ko'zini sekin ochdi.

Ko'zini ochdi-yu qarasa... Usta kulol xuddi o'g'lining o'limi to'g'risida gapirayotganday so'kinar, titrar edi. Yoshgina, xotinchalish bir ofitser rezinkaday qapchib cholning ko'kragiga tepdi. Chol yiqildi. O'shanday tepki hali es-hushini o'nglab ololmagan Hamroqulning ham ko'kragiga tushdi. U eshakdan ag'darildi, ammo darrov turdi, bo'yniga musht tushdi – munkib ketdi.

Churr...

– Mirshab!

Qayerdandir Usta kulolning kampiri paydo bo'lib, ofitserning oyog'iga yiqildi. Ikki mirshab Usta kulol bilan Hamroqulni bog'dan olib chiqdi va butxonaning narigi tomonidagi mirshabxona tomon olib ketdi. Kampir dodlaganicha ergashib bordi.

Olomon to'plandi.

– Yig'lama! – dedi Usta kulol mirshabxonaning eshigi oldida kampiriga qarab: – Men bir turmadan ikkinchi turmaga o'tayotibman, nega yig'laysan!

Mirshabxona eshigi ochilib ikki oshnani yutdi. Butxona qo'ng'irog'i kechki ibodatga chaqirib, og'ir va uzun darangladi. Bu tovush hali kun botmasdan mudrab yotgan shahar ustida to'lqinlanib uzoqlarga ketdi. To'plangan xaloyiq nima gap bo'lganini bir haftadan keyin «Turkiston o'lkasi» gazetasini o'qib bildi:

«... O'tgan 23-sentabrda mazkur shaharda rusiya dahasidagi Romanovskiy bog'ida ham shu qabila beadablik sodir bo'lgan. Chunonchi, sartiyalardan biri o'zlariga sohiblik qilib turgan rusiya to'ralarining istirohatgohlariga kirgan, ya'ni nihoyatda beadablik qilgan...»

1935-yil

MIRZO

Mezbon uzoq yo'ldan kelgan mehmonni ochiq chehra bilan qarshi olmasa, bir piyola choyini darig' tutsa, biron

harakati yoki soʻzdagi ohangi bilan «nega kelding, yoʻqlab turgan edimmi?» degan maʼnoni bildirsa, mehmonning qay holatda qolishini tasavvur qila olasizmi? Agar mehmon mezbon oilasida biron janjal boʻlayotgani ustidan chiqsa, bundan ham yomon, oʻngʻaysiz holatda qoladi. Mezbon uning uchun jonini fido qilsa ham, oʻsha janjalning natijasi boʻladigan bir necha minutlik jimlik yoki asabiy yuzda aks etgan soxta tabassum hammasini yuvib ketadi.

Boqi mirzo bir necha yildan beri koʻrishmagan qarindoshinikiga uzoq yoʻldan mehmonga kelib janjal ustidan chiqdi. Kechki payt edi. U bukchayib, mirzolik kasbining serdaromad kunlaridan xotira qolgan kumush naqshli hassasini doʻqillatib eshikdan kirganida mezbonlar (aka-uka) yengil kiyimda baland ayvonning bahavo yeriga qoʻyilgan stolning ikki yogʻida xomush oʻtirishar edi. Stolning ustida donalari sochilgan shaxmat taxtasi, bir chetda patefon. Mirzo ariq boʻyiga kelganda ham uni hech kim koʻrmadi. Ayvonning bir chetida kachalkada oʻtirgan yoshgina juvon irgʻib oʻrnidan turdi-da, patefonning oldiga kelib, uning membramini koʻrdi.

– Zardangizni patefonga qilasizmi, qarang, membramini yordingiz! – dedi va patefonni koʻtarayotib mirzoga koʻzi tushdi.

– Assalomalaykum, – dedi mirzo.

Mezbonlar dilsiyohlik kayfiyatini yashirishga urinishdi, ammo yotar mahaligacha bu bir necha martaba yuzaga chiqdi va oqibat, mehmonning koʻngliga boʻlak gaplar kelmasin uchun, ikki orada oʻtgan gapni aytishga majbur boʻlishdi. Keyindan maʼlum boʻldiki, bu, Boqi mirzoning bu yerga kelishdan kuzatgan muddaosiga daxldor janjal ekan.

Boqi mirzo shu nom bilan oʻz shaharida maʼlum kishi edi. U Nikolay zamonasida shirkatlarda, fermalarda mirzolik qilib, oʻz xizmatini manzur qilgan edi. Inqilobga yaqin bir hissador shirkatga oz sarmoya bilan boʻlsa ham sherik boʻldi va bir-ikki yil qattiqchilikni ustiga olib mustaqil bir ish boshlashga niyat qilganida inqilob niyatiga yetkazmadi, shuning uchun inqilobdan koyidi va oʻzini chetga tortib, qolgan uch-toʻrt kunlik umrini qanday qilib ham boʻlsa oʻtkazish koʻyiga tushdi: har kimlarga turli arizalar, duoyi salomlar yozib berishni kasb qilib oldi. Ammo uch-toʻrt kunlik umrda bir sababi

tirikchilik deb boshlagan bu ish unga boylik va'da qila boshladi. Yangi hukumatga arz-dodi ko'p bo'lgan xaloyiq uning uyidan uzilmas, u bir kunlik daromadini o'n kun yer edi. Nomi o'sib ketgan Boqi mirzo ko'p vaqt o'tmay «Inobatli mirzo» nomi bilan bosh ko'tardi. Inobatli mirzo desa shaharning to'rt dahasi bilar edi, chunki, u yozgan arizalarning ko'pchiligi «mahkamalar qoshida inobatga o'tar», shuning uchun hali bu mahkamalarning siriga tushunib yetmagan bir mahsido'z hamma sirni ariza yozish tartibida gumon qilib, unga «Inobatli mirzo» deb nom qo'ygan edi.

Vaqt kelib bu odamga nima uchun «inobatli» sifati berilgani kishilarning esidan chiqib ketdi. Mirzo arizalar va o'qishga ketgan farzandlarga duoyi salomlar yozish bilan kun o'tkaza berdi. Ammo zamon o'tgan sayin uning xizmatiga muhtoj kishilar va shu bilan birga daromad ham kamaya berdi. Oqibat shu darajaga yetdiki, mirzo shahar pochta-xonalarining biriga muttasil qatnashga va har kimning qo'liga qarab, adres yozib berish va blanka to'ldirishga o'z xizmatini taqdim qilishga majbur bo'ldi. Biroq bu kasbdan putur ketdi: mirzo ilgari bir kunlik daromadini o'n kun yesa, endi o'n kunlik daromadi bir kunga ham yetmas edi. Endilikda hech oila yo'qki, unda bir yoki bir necha savodli odam bo'lmasin. Mana shuning uchun mirzo, kunlarning birida, kampiri bilan maslahat qilib, boshqa kun o'tadiganroq shaharga ko'chish rejasini tuzdi va bu yerga shu reja yuzasidan shahardagi sharoitni o'rganish uchun kelgan edi.

Ertasi hordiq kuni edi. Ertalab choydan so'ng mehmonning oldida munozara yana yangilandi. Bulardan biri Samarqand ta'lim-tarbiya akademiyasidagi bir ilmiy xodimning tez savod chiqarish to'g'risidagi tajribasini quvvatlar, ikkinchisi Toshkentdagi ta'lim-tarbiya ilmiy-tekshirish institutining metodi to'g'risida so'zlab, unga so'z bermas edi.

– Bola albatta bundan mustasno, – der edi biri, – lekin katta odamni o'n besh kunda savodli qilaman...

– Sen o'n besh kunda savodini chiqarsang, men o'n kunda chiqaraman.

– Xo'p, ikki odam top, ko'ramiz!

– Sen top!

Savodsiz odam topish mojarosi avvalgi mojarodan ham ortib tushdi. Inobatli mirzoning zardasi qaynab ketdi:

– Xayr, mana men topay, qo‘yinglar, – dedi Mirzo, kechqurun samovarga chiqdi, ikkita choynak choy ichdi. Samovarchi uchinchi choynak choyni keltirib qo‘yganida, mirzo sekin undan «savodlimisan?» deb so‘ragan edi, samovarchi zaharxanda qilib, «sizni uch yil o‘qitishga qudratim yetadi», dedi.

Bundan bir yil burun shu choyxonaning devoriy gazetasida «So‘nggi savodsiz» sarlavhasi bilan bir maqola bosilgan va bunda shu mahalladagi so‘nggi bir savodsizni chandilgan, kalaka qilingan, shundan beri «savodingiz bormi?» degan so‘roq bu mahallada «aqlingiz rasomi?» deganday haqorat bo‘lib tushadigan bo‘lib qolgan edi. Mirzo samovarchining g‘ashi kelganiga tushunolmay qaytib ketdi. Mirzo savodsiz odam qidirib uch-to‘rt kun ichidayoq bu shahardagi sharoitni bila qoldi: «Chakki kelgan ekanman, bekor chiqimdor bo‘ldim», dedi. Uning mo‘ljali kelar hordiq ertasi qaytish edi.

U, hordiq oqshomi hammomga tushdi-yu, xodimgarlardan biriga haligi so‘rog‘ini berdi. Xodimgar hammomda berilgan bu savolga ajablandi-yu, jo‘rttaga: «G‘irt omiman», dedi. Mirzo sevinib uning birorta o‘ziga o‘xshagan ulfati bilan ertaga borib bir piyola choy ichib qaytishini iltimos qildi, adres berdi.

Ertasi kuniga mezbonlar bir talay mehmon chaqirishgan edi. Ikki xodimgar mehmondorchilik ustidan chiqdi. Mezbonlardan biri mehmonlarga voqeani bayon qildi. Voqeadan xabardor bo‘lgan xodimgarlar tipirchilab qolishdi. Mehmonlardan biri yosh bolalarni to‘plab she‘r o‘qib berayotgan bir juvonga ta‘na qildi:

– Musobaqada ko‘z bo‘yash bilan yutgan ekansiz-da, To‘tixon!..

Juvon yugurib keldi.

– Nega? Nima qipti?

– Mana, ikki savodsiz. Mahallamda sakkiz yashardan qirq besh yashargacha hammasi savodli, degan edingiz-ku!

Juvon xodimgarlarga qaradi va so‘radi:

– Shu mahallalikmisizlar yo boshqa mahalladan kel-dinglarmi?

– Yo‘q, shu mahallalikmiz?

– Savodsizmisizlar?

– G‘irt omimiz, opa.

Juvon qizardi.

Juvonning eri ikkala xodimgarning o'rtasida o'tirar edi. U, xodimgarlarning savodsiz ekaniga ishonmadi-da, sinab ko'rmoqchi bo'ldi, bir taxta qog'oz so'rab olib qizil qalam bilan yirik-yirik qilib yozdi:

«Qosimjon, hammomga tushganimda butun kiyimlarimni o'g'irlagan shu ikkovi».

U xatni yozib bo'lib endi Qosimjonga uzatmoqchi bo'lganida, ikkala xodimgar baravar uning qo'liga tarmashdi.

– Nima deyayotibsiz?! – dedi biri ko'zi olayib.

– Og'zingizga qarab gapiring! – dedi ikkinchisi undan ham battar darg'azab bo'lib, – siz aytgan odam biz emas...

Bu orada nima sir o'tganidan bexabar bo'lgan mehmonlar hayron edi. Juvonning eri xatni baland ovoz bilan hammaga o'qib bergandan keyin qiyqiriq kulgi bo'lib ketdi.

Inobatli mirzo gangib qoldi.

– Olib kelgan odamlaringiz savodli chiqib qoldi-ku, – dedi mezbonlardan biri mirzoning yelkasiga shappalab.

Mirzoning ko'zlari olayib, xodimgarlarga qaradi.

– Nega odamni laqillatasizlar!.. – dedi va etagini qoqib o'rnidan turib ketdi.

Inobatli mirzo saharda poyezdga chiqdi.

1935-yil

IKKI YORTI – BIR BUTUN

Kamolxonov iltimosiga «xo'p»degan javobni kutib, savol alomatiday gajak bo'lib turganida telefon jiringlab qoldi. Bo'lim mudiri Sulaymonov go'shakni oldi.

– Labbay... ha...ha...a? Vah-hah-ha-ha...

Negadir Kamolxonov ham kuldi va qomatini rostlab, kursiga sekin o'tirdi.

– Albatta, albatta,– dedi Sulaymonov jiddiy qiyofada,– masalan: baliq ko'p yaxshi narsa – qovurilsa qanday shirin bo'ladi! Biroq qovundan baliq hidi kelsa ko'nglingiz ayniydi.

Kamolxonov bu so'zni kulgi uchun aytilgan gumon qilgan bo'lsa kerak, o'zini qattiq kulgiga chog'lagan edi, Sulaymonovning kulmaganini ko'rib, o'zini jiddiy ko'rsatish uchun qoshlarini chimirdi, ustki labini so'ra boshladi.

– Qachon? – dedi Sulaymonov achchig‘i kelib, – o‘zingiz bilasiz-ku, birodar, mingta xushomadgo‘yni ho‘l olib borib, quruq olib kelaman-a! Darrov taniyman-da. Otam sigirning sersut yoki kamsutligini ma‘rashidan bilar edi. Yo‘q, yo‘q, ishonimg! Kecha hammomga kirgani bilet olayotsam, kassir «sovun kerak emasmi?» deydi. Bu nima degani? Men, birodar, yerning tagida ilon qimirlasa bilaman.

Sulaymonov shu gapni aytib, Kamolxonovga bir qarab qo‘ydi: shu qarash bilan faqat «ko‘rdingmi, men shunday odamman», demoqchi edi, xolos. Kamolxonov o‘zidan hadik-sirab, jinday qizardi, ammo sirini boy bermadi.

Sulaymonov go‘shakni qo‘yib, tantanali ravishda tugmachani bosdi. Kotiba kirdi.

– Ayting, ovqat keltirilsin? – dedi Sulaymonov va Kamolxonovga murojaat qildi. – Endi bo‘ladigan gap shuki, birodar, bu hojatingizni chiqarish ko‘p qiyin, ko‘p qiyin, birodar.

Kamolxonov iljaydi.

– Bilaman, o‘rtoq Sulaymonov, faqat qiyin bo‘lgani uchungina sizning oldingizga kirdim. Siz, endi, qiyin deb... kamtarlik qilayotibsiz-da. Eshakni yashirsangiz hangrab sharmanda qiladi. Tag‘in ko‘nglingizga kelmasin, misol uchun aytayotibman, azbaroyi ochiqligim uchun... Siz aravaning gupchagini yerga ko‘msangiz, xudo ursin, bodring ko‘karib chiqadi!

Sulaymonov juda iyib ketdi, labidagi mamnuniyat tabasumini yashirish uchun o‘ng qo‘li bilan so‘l mo‘ylovini silay boshladi. Ovqat keltirildi. Sulaymonov bedananing suvxo‘rligiday kichkina xurmachani oldiga tortdi va bo‘lak gap topolmay, qaymoqning ta‘rifini qildi:

– Bir shaharning qaymog‘i boshqa shaharning qaymog‘idan farq qiladi-da?

– Ha, albatta!

– Ha, barakalla! Qaymoqni bir yalab qaysi shaharning qaymog‘i ekanini ayta olasizmi? Men darrov aytaman. Baybay... men yegan qaymoqlarni ariq qilib oqizsangiz hech qanday to‘g‘on turish bermaydi. Shuning uchun qaymoqning yaxshi-yomonini darrov ajrataman. Mana buningday qaymoqni umrimda yegan emasman. Ko‘ring-a, ajoyib!

Sulaymonov non bilan qoshiq uzatdi. Kamolxonov taraddudlanib qoldi: qaymoqdan, masalan, bir qoshiq yemak xushomadgo‘ylikka kirmasmikin?

Telefon jiringladi? Sulaymonov go'shakni oldi? Kamolxonov jilmaydi va nazokat bilan nonga qaymoq surtib bir tishladi. Ajab, shunday maqtalgan qaymoq qatiqning mazasini beradi! Qatiq bo'lganda ham qanday — achigan qatiq! Kamolxonov nonni bir iloj qilib yedi va mazza qilganiga ishora qilib, bosh chayqadi.

— Qalay? — dedi Sulaymonov go'shakni qo'yib, — umringizda shunday qaymoq yeganmisiz?

— Haqiqatan... Sigirda bir gap bo'lsa kerak. Men eng yaxshi qaymoqni Marg'ilonda yegan edim, buning oldida uni un atalangan sut desa bo'ladi. Xushbo'yligini ayting...

Sulaymonov qaymoqdan bir qoshiq olib ichdi-da, birdan afti burushdi, tuflagani joy izladi, tufladi.

— E, o'lmabsiz, — dedi u og'zini artib, — axir, bu qatiq-ku!

Kamolxonov bir irg'ib tushdi, gangidi:

— Yo'g'-e, rostdanmi? — dedi shoshib va qoshiqdagi yuqni yalab uzoq ta'mini oldi, — haqiqatan qatiqqa o'xshaydi.

— Qatiqning o'zi! Puf... Isini qarang, achigan qatiq!

— Darhaqiqat, achigan qatiq, — dedi Kamolxonov va yana yalab ko'rdi, — yo'q, buzilgan qaymoqdir. Men hali betini yegan ekanman-da. Yaxshi qatiqning beti qaymoqday bo'ladi-ku!

Kabinetga ikki kishi kirdi. Kamolxonov o'rnidan turdi.

— Endi men ishni boshlay beraymi?

— Va'da berib ustidan chiqmasam to'g'ri kelmaydi-da.

— Va'da bersangiz bas, qilmasangiz ham mayli.

Kamolxonov oyog'ining uchida yurib chiqib ketdi. Idora xizmatchilarining bir majlisida Sulaymonovni rosa sulaytirishdi. Kamolxonov kim nima desa «To'g'ri!» deb chapak chalar edi.

1936-yil

BASHORAT

Ola qarg'a qag' etadi,
O'z vaqtini chog' etadi.

Maqol

Nikolay zamonida mayiz qimmat, ko'knor arzon edi: hozirgi zamonda mayiz arzon, ko'knor qahat. Esizgina, o'sha vaqtda chala siqib tashlangan ko'knorlar!

Mulla Said Jalolxon shuni ko'nglidan o'tkazib devorga suyandi va ko'zlarini yumdi, burniga qo'ngan pashshani qo'lidagi ro'molcha bilan qo'rish malol keldi shekilli, ostki labini cho'zib «puf!» dedi. Pashsha ko'tarildi, ammo shu ondayoq uning labiga qo'ndi. Said Jalolxon sekin labini qimtib pashshani oyog'idan qisib oldi. Tuzoqqa tushgan bu dilozorni ushlab, ikki barmoq orasida aylantirib tashlash qasdida ko'tarilgan qo'l to labiga kelguncha, la'nati pashsha oyog'ini sug'urib qochdi. Said Jalolxonning achchig'i keldi: yo'q yerdan ko'knor topib, kayf qilib o'tirganda bu nimasi!

Insof yuzasidan aytganda, pashsha yaramas maxluq: quyib qo'yilgan choyga tushib tarvayib yotadi, mayiz talashadi, pokiza qilib suzib qo'yilgan ko'knordan qanoti chiqadi. Qanotini ko'knorga tashlab o'zi qayoqqa ketadi deng!

Xayol kayfini o'g'irlagan pashshani qidirib ketdi.

Uyda g'ij-g'ij bo'lib yotgan pashshalarning qaysi biri o'sha? Said Jalolxon darhol eshikni yopib, uzun supurgini qo'liga oldi. U supurgini ko'tarishi bilan hamma pashsha g'ing'illashib, bir yerga to'plandi va bir kirpi holiga keldi. Kirpi qanot chiqardi, katta bir pashshaga aylandi-da, oldingi oyoqlari uzra turib Said Jalolxonga qaradi va g'ing'illadi:

– Shoshma, sening orqangda qancha mo'min namoz o'qiydi, xudoning maxluqiga ozor bergani nechuk hadding sig'adi?

– Qandoq maxluqsan o'zing? – dedi Said Jalolxon supurgini yelkasiga qo'yib.

– Pashshalarning shohi bo'laman.

– Shoh bo'lsang, sabab o'g'irlik qilgan fuqarolaringni tergamaysan?

– Sening soqolingga tekkan bir qatra shira mening barcha fuqarolarimga bir kunlik ovqat bo'ladi, qandoq qilib sen shuni o'g'irlik deysan? Nimangni o'g'irladi?

– Kayfimni o'g'irladi! Ne mashaqqatlar bilan ko'knor topib kayf qilib o'tirganimda burnimga va labimga qo'ndi. Shuning uchun sendan qasos olaman: qanotingni yulib tashlayman.

Pashshalar shohi yalindi, yolvordi. Said Jalolxon ko'nmad. Oxiri ikkovi murosaga keldi: shoh unga qanot beradigan, u uchib yurib, gunohkor pashshani o'zi topadigan bo'ldi. Shoh keyingi oyoqlari bilan qanotining ustini siladi, oldingi oyoqlarini bir-biriga ishqadi, keyin g'ing'illadi. Said Jalolxon xuddi

baland yerdan o'zini tashlaganday, yuragi «shuv» etib qanot chiqardi va uchdi, shu uchganicha necha zamonlar qidirib, gunohkor pashshani qir etagida o'tlab yurgan bir eshakning yag'iridan topdi. Pashsha jarohat atrofida oqsoqlanib yurar edi. Said Jalolxon bir qo'l urib uni hovuchiga qamab oldi, so'ngra, darrov o'ldirib qo'ymaslik uchun ehtiyot qilib bir qanotidan ushladi. Pashsha g'ing'illadi:

– Labing bilan qisib bir oyog'imni uzganing yetmasmidi, yana nima deysan?

– Sen o'g'risan! Odam bo'lganingda shar'an qo'lingni kesish lozim bo'lar edi. Qanotingni yulib tashlayman!

Pashsha yalindi, yolvordi – bo'lmadi. Oxiri ikkovi kelishdi.

Pashsha Said Jalolxonni ergashtirib bir biyobonga olib chiqdi. Biyobon somon, qum va toshbaqadan iborat edi. Pashshaning amri bilan Said Jalolxon bir toshbaqa va bir dona toshbaqaning tuxumidan oldi. Biyobonning allaqayeridan bir qozon topildi. Said Jalolxon pashshaning amri bilan tuxumni yerga qo'yib, ustiga qozonni to'ntardi va toshbaqani qo'yib yubordi. Pashsha bir somon parchani ushlab qozonning qoq tepasiga qo'nib turdi. Toshbaqa qozon atrofida aylana berdi, aylana berdi. Oxiri qozon yorilib chilparchin bo'ldi, ammo hech qanday tovush chiqmadi. Toshbaqa bilan tuxum ko'zdan g'oyib bo'ldi. Qozon yorilgan vaqtda allaqayoqqa borib tushgan pashsha ushlab turgan somon parchasini keltirib Said Jalolxonga berdi va g'ing'illadi:

– Mana shuni tering orasiga tiqsang, ko'zdan g'oyib bo'lasan. Sen hammani ko'rasan, seni hech kim ko'rmaydi. Qishloqda kimda qancha ko'knor bo'lsa hammasi seniki bo'ladi.

Said Jalolxon darhol bir cho'p bilan bilagini tirmalab, somon parchani terisi orasiga joyladi va qanday ko'zdan g'oyib bo'layotganini ko'rib turdi: boshlab kavshining uchi, so'ngra birdaniga tizzasigacha oyog'i ko'rinmay qoldi...

Tamom ko'zdan g'oyib bo'lganidan so'ng Said Jalolxon tikka o'zining ulfati mulla Shamsiddinning uyiga bordi. U eshik oldidagi supada, oldida bir g'alvir mayiz, cho'pini terib o'tirgan edi. Said Jalolxon tovush chiqarmay uning yoniga borib o'tirdi. Mulla Shamsiddin uni ko'rmadi, g'alvirga qo'l solib bir changal mayiz oldi – payqamadi.

Said Jalolxonga uning bir qadoqqa yaqin ko'knorisi borligi ma'lum edi, shu ko'knorini izlab uyga kirdi. Hujrada bir qadoq emas, bir lingcha ko'knor bor ekan. Said Jalolxon ko'knorining hammasini ko'tarib jo'nadi, uni hujrasiga qo'yib yana ko'p joylarga bordi, hatto yuk avtomobilining kapoti ustiga ayri minib shaharga ham tushib chiqdi. Hech qayerda bunday ulgurji g'animat uchramadi. Said Jalolxon yiqqan ko'knorini uyning o'rtasiga to'kib, qancha vaqtga yetishini mo'ljallab ko'rdi – olti oyga yetar ekan. Bu atrofda ko'knor qolmadi-ku, olti oydan keyin nima bo'ladi? Said Jalolxonni vahima bosdi.

Birdan uning esiga bir narsa tushdi: modomiki uni hech kim ko'rmas ekan, xo'jalik raisining oldiga borib, «bu yil paxta atrofiga ko'knor ektirib berasan», desa nima qiladi? Said Jalolxonga bu fikr shuncha yoqdiki, aqli ko'payib, boshi kattaroq bo'lganini sezdi.

Said Jalolxon tikka xo'jalik idorasiga bordi. Rais o'zi yakka qatiq ichib o'tirar ekan. Said Jalolxon har holda avval o'zini bir sinab ko'rmoqchi bo'ldi: qani, rais ko'radimi, yo'qmi?

– Assalomu alaykum! – dedi raisga ro'para bo'lib. Rais tovush qayoqdan kelganini bilmay alangladi, so'ngra qo'rqib rangi o'chdi-da, mo'ylovida qolgan qatiq yuqini yengi bilan artib, sekin o'rnidan turdi.

– Qo'rqma, qo'rqma! – dedi Said Jalolxon dadillanib, – senga ham arz, ham farmon qilgali keldim: bu yil paxta atrofiga ko'knor ektirasan.

Rais hushi yo'q, javob berdi:

– Majlis qilib, o'rtaga solish kerak...

– Majlis qilasanmi, ma'raka qilasanmi, ertaga ish boshlamasang, kechasi uyingga kafanlik kiraman. Men arvoh bo'laman!..

Rais rozi bo'ldi. Said Jalolxon raisning oldidagi qatiqni qo'shqulog'i bilan olib chiqib ariqqa tashladi.

Shunda uning boshiga yana bir fikr keldi va bu fikrdan boshi yana ham kattaroq bo'lganini his qildi: «Modomiki paxta atrofiga ektirish qo'limdan kelar ekan, nima uchun hamma yerga ko'knor ektirmayman?»

Said Jalolxon qaytib kirdi, bor tovushi bilan baqirdi:

– Hamma yerlaringga ko'knor ektirasan!

Rais ko'ndi. Said Jalolxon ketdi. Yo'lda uning boshiga yana bir fikr keldi: «Raisga qilgan do'qimni hukumatga qilsam, o'zimni xon ko'tara olmaymanmi?»

Bu fikrdan uning kallasi yana ham kattaroq bo'lib, juda og'irlashib ketdi. «Aql kallani bunday katta qilsa va bunday og'ir bo'lsa, — der edi u ichida, — Aflotunning o'z ajali bilan o'lganiga ishonmayman, uni albatta kallasi bosib o'ldirgan».

U hujraga kirishi bilan birvarakayiga go'yo qiyomat qo'p'di. Ko'chada yugur-yugur, shovqin, itlar vangillagan, tovuqlar qiyqillab qochgan, gursillab devorlar yiqilgan, sharaqlab daraxtlar qulagan... Qandaydir bir xotin qichqirdi:

— Kim ekan u, bizga ko'knor ektiradigan!..

Bu tovush hammayoqni larzaga keltirdi. Hujraning devorlaridan chang yog'di, tokchadagi mis lagan jangillab ketdi.

Said Jalolxon tezda mulla Shamsiddinning oldiga bordi va o'z terisi orasidagi somon parchasini sindirib yarmini unga berdi. Ikkovi dashtga chiqib baravariga na'ra tortdi. Ko'z ochib yumguncha necha ming piyoda va suvori kishilar paydo bo'ldi. Bularning hammasi kuloh kiygan va tug' ko'targan edi. Ming-ming toshbaqa ming-ming qozon atrofida aylanib, ko'zga ko'rinmaydigan necha yuz ming lashkar bo'ldi. Shu yerning o'zida unga «Said Jalolxoni sohibqiron» deb nom berildi va xon ko'tarildi. Mulla Shamsiddin unga vazir bo'ldi.

Musulmonobod yo'lida g'azotni boshlash uchun hamma narsa tayyor, faqat yarog'-aslaha yo'q edi. Afg'onistonga o'tib ketgan ko'r Shermatga Said Jalolxoni sohibqiron nomidan darhol noma yozildi. Nomaga javob ham keldi. Javobda ko'r Shermat «Necha ming sipohi bilan yo'lga chiqdim, Sizga o'z belimdagi shamshirimni yubordim», debdi.

Shunday qilib, ish borgan sari katta bo'lar va ish katta bo'lgan sari Said Jalolxonning kallasi og'irlashar edi.

Xudo allaqaysi tog'ning g'orida «Qirarman» va «Yig'arman» nomli ikki maxluqni Said Jalolxonning xon bo'lishiga atab boqib yurgan ekan, yarim odam, yarim maymun qiyofasidagi bu ikki jonivor kelib xonga salom berdi va har qaysisi o'z hunarini aytdi. Qirarman — ro'para kelgan kishining kallasini uzib tashlar, Yig'arman — kallasiz tanalarni sarjingga o'xshatib taxlar ekan. Said Jalolxon ko'p xursand bo'ldi. U qo'zg'algan qishloqni qilichdan kechirgani bu jonivorlarning yoniga

necha ming so‘filardan qo‘shib berdi. Ular dashtni changitib ketar ekan, orqalaridan Said Jalolxon qichqirib qoldi:

– Qiringiz! Quritingiz! Ekindan ko‘knor, jon egasidan toshbaqa bilan pashsha qolsa bas!

Bular ketgandan keyin Said Jalolxon g‘ayratiga chidolmay shamshir sug‘urdi va havoda o‘ynatib, askarga farmon berdi:

– Ot qo‘yingiz! G‘azot! Qishloqqa ot qo‘yingiz!

Oldinda xon, ko‘rinmas askar quyunday borar edi. Banogoh Said Jalolxonning ko‘zi qarshidan ot qo‘yib kelayotgan mulla Shamsiddinga tushdi. Mulla Shamsiddin kelib otdan tushdi, xonning oyog‘ini o‘pdi.

– Qishloqda askarlar bor. Yaqiniga borishning sira iloji yo‘q, – dedi.

Qishloq tomonda yana chang ko‘rindi. Yig‘arman kelar edi. U ham kelib otdan tushdi va xonning oyog‘ini o‘pib, zo‘r musibatdan darak berdi:

– Qirarman shahid! – dedi.

Said Jalolxon ishongan tog‘i xususidagi bu xabarni eshitib oh tortdi va otdan yiqildi, boshi bilan tushdi, kimdir uning boshini juda ham katta va haddan tashqari og‘ir latta bilan bog‘ladi, shundan so‘ng hushidan ketdi.

Xon talay vaqtdan keyin hushiga kelib ko‘zini ochdi va o‘zini o‘z hujrasida ko‘rdi. Yonida vaziri mulla Shamsiddin cho‘kka tushib o‘tirar edi.

– Nima bo‘ldi? Qani shamshir, qani ot? – dedi xon boshini ko‘tarib: ammo boshi shunday og‘rir ediki: yana yostiqqa qo‘ydi.

Mulla Shamsiddin ro‘molchasi bilan uni yelpib, yig‘lamsirab dedi:

– Axir, mulla Said Jalolxon, nega kishini qo‘rqitasiz? Nima? Shamshir nimasi? Qanaqa ot?

Said Jalolxon mulla Shamsiddinning yig‘lamsirashidan qishloqqa ketgan boshqalarni ham shahid bo‘lgan gumon qildi.

– Hammasimi? Hech kim qolmadimi? Hozir xabar oldiring! Afg‘oniston yo‘liga kishi chiqaring!

Said Jalolxon o‘rnidan turgan edi, gandiraklab yiqildi. Mulla Shamsiddin kuyib-pishib hech qanday g‘azot, hech qanday askar yo‘qligini, uning ertalabdan beri shu yerda yotganini uqtira boshladi.

– Ahmoq, – dedi xon achchig‘i kelib, – axir, men otdan yiqildim... Boshimning og‘rig‘i hali bosilgani yo‘q-ku! Nima uchun men seni ko‘rib turibman? Boshimning katta bo‘lganiga nima deysan?

– Boshingiz katta bo‘lgani yo‘q, axir, – dedi mulla Shamsiddin jerkib, – men kelsam mana bu sabil mo‘ridan shamol toshko‘mir tutunini qaytarib, butun uy tutunga to‘lgan ekan. Xudo ko‘nglimga solib kelmasam, halok bo‘lar edingiz!

Said Jalolxon hamon ishonmas edi. U devorlarni ushlab, tashqari chiqdi, ikki qadam bosish bilan yana yiqildi. Mulla Shamsiddin xizmat qilib, bir necha soatdan keyin arang uni o‘ziga keltirdi. Said Jalolxon butun boshdan kechirganlarini inqillay-inqillay hikoya qilib berdi.

– Men sizning ko‘knoringizni olib kelgan edim, – dedi yana aynib.

– Qanaqa ko‘knor?

Said Jalolxon yana o‘ziga kelib uh tortdi.

– Bu bir bashorat, – dedi mulla Shamsiddin anchadan keyin.

Ertasiga ikki o‘rtoq musulmonobod qilish uchun toshbaqa izlab cho‘lga chiqib ketishdi.

1936-yil

SAN’ATKOR

Konsert odatdagicha «navbatdagi nomerimizda... Kelganlaringga rahmat, o‘rtoqlar» bilan tamom bo‘ldi. Nomi chiqqan ashulachi – san’atkordan boshqa hamma xursand bo‘lib tarqaldi. San’atkor tajang edi: tanaffus vaqtida zalga chiqqan edi, bir traktorist uni savodsizlikda aybladi. Traktorist tanqid qilganiga san’atkor asti chiday olmas edi: traktor qayoqda-yu, masalan, «chorzarb» qayoqda, traktorist qayoqda-yu, ashulachi qayoqda!

San’atkor uyiga ketgani izvoshga o‘tirganida yana tutaqib ketdi: «Hech bo‘lmasa aytadigan ashulangni o‘rgan, so‘zlarini to‘g‘ri ayt» emish! Nimasini bilmayman, nimasi to‘g‘ri emas? Meni shu vaqtgacha muxbirlar, yozuvchilar ham tanqid qilgan emas, formalizm, naturalizmlardan o‘tdim – hech kim otvod

bergani yo‘q. Otvod berish qayoqda, hech kim meni og‘ziga ham olmadi. Endi bir traktorist tanqid qilarg emish!..

San‘atkor izvoshchini hayron qoldirib, o‘zidan-o‘zi g‘uldirab borar edi. Uyda xizmatchi ovqat qilib qo‘ygan ekan, san‘atkorning tomog‘idan hech narsa o‘tmadi – ikki piyola choy ichdi, xolos. Unga turib-turib nasha qilarg edi: «Ashulani mexaylistik aytarg emishman! Tovushim yomon bo‘lsa nega plastinkaga oldi? Tanqid deganiga endi bu kishining ham tanqid qilg‘ulari kelipti... Amali traktorist... Obbo!..»

– O‘qishga bordingizmi? – dedi xizmatchiga qovog‘ini solib.

– Bordim... – Xizmatchi ikki haftadan beri savod maktabida o‘qirg edi.

– Xizmatchisi savod maktabida o‘qiyotgan bir kishini traktorist savodsiz, desa alam qilmaydimi? – dedi san‘atkor o‘zicha bo‘g‘ilib, – «labingdan bo‘lsa olsam, e, shakarlab», deganim u kishiga yoqmapti, «bo‘lsa» emas, «bo‘sa» emish! O‘zi bilmaydi-yu, menga o‘rgatganiga kuyaman! Senga o‘xshagan savodsizlar «bo‘sa, bo‘masa» deydi. Artist kulturniy odam – gapni adabiy qilib aytadi – «bo‘lsa, bo‘lmasa» deydi. Pojarni «gugurtni yerga tashlamang», dedi, rejissorimiz esa «gugurtning yerga tashamang», dedi. Qanday chiroylik! Pojarnimi, pojarningmi? Shoshma, nima uchun pojarni? Pojarni, albatta! Rejissorimiz juda kulturniy odam. Odam degan mana shunday bo‘lsa, urishsa ham xafa bo‘lmaydi kishi – ikki gapning birida «ta‘bir joyiz ko‘rilsa» deb turadi. Bu traktorist menga shuncha dashnom berib, ko‘ngil uchun bir marta «ta‘bir joyiz ko‘rilsa», demadi.

Xizmatchi daftar-qalam keltirib, san‘atkorning oldiga qo‘ydi.

– «J» ning kattasi qanday yozilar edi? Domlamiz bir kuni ko‘rsatgan edi, esimda qolmapti.

San‘atkorning jahli chiqdi:

– Endi «J»ga keldingizmi? Barjom deganda yoziladi. Kechagi barjom og‘zi ochiq qolipti, gazi chiqqandan keyin bir pulga qimmat. Siz ham dunyoga kelib kulturniy bo‘lsangiz-chi!.. Burningiz terladi, arting, ta‘bir joyiz ko‘rilsa!

San‘atkor o‘rnidan turib yotoqqa kirib ketdi.

– Yotasizmi? – dedi xizmatchi narigi uydan.

– Nima edi?

– «J»ning kattasini ko'rsatib bermadingiz, ertaga domla so'raydigan edilar. Qanaqa yoziladi?

– Kichigini yozib qattiqroq o'qing!

San'atkor yechinib ko'rpaga kirdi. Xizmatchi chiroqni o'chirib chiqdi. San'atkor ko'zini yumdi, ko'ziga g'ira-shira qorong'i zaldagi son-sanoqsiz kallalar ko'rindi. Bular ichida eng kattasi traktoristning kallasi, u iljayar edi.

– Afting qursin! – dedi san'atkor va narigi yonboshiga ag'darildi.

Hayal o'tmay uyquga ketib xurrak otdi. Uning xurragi ham nechukdir adabiyroq edi: «Pluq-qum-prr... pluq-qum-prr...»

1936-yil

ADABIYOT MUALLIMI

O'zining aytishiga ko'ra «nafis adabiyot muallimi» o'rtoq Boqijon Baqoyev og'ilga kirib ta'bi xira bo'ldi: sigirning qulog'iga yana kana tushibdi! Kanadan ham ko'ra sigir uning achchig'ini keltirdi: kanani teray desa qo'ymaydi – boshini silkiydi, pishqiradi.

– Hayvon! Sigir emas, hayvon! – dedi og'ilning eshigini qattiq yopib. – Hayvon!

Xotini Mukarram hovlida samovarga suv quyar edi.

– Hayvon! – dedi Baqoyev, – bu sigirni sotib puliga cho'chqa olish kerak!

– Shaharda cho'chqa asrash mumkin emas, – dedi Mukarram samovarga ko'mir solayotib.

– Nima uchun? Taqiq qilinganmi? Kim aytdi? Men aytib edimmi? To'g'ri, mumkin emas... albatta, mumkin emas...

– Uyga kiring, Hamida keldi.

Hamida o'n olti yoshlardagi tiyrak, quvnoq qiz, poch-chasini ko'rib sevinib ketdi.

– Siz uyda ekansiz, bilsam daftarimni olib kelar ekanman... esizgina...

O'rtoq Boqijon Baqoyevning ta'bi ochildi – sigir, uning qulog'idagi ko'm-ko'k kana, g'o'qillab tumshug'i bilan ariq yoqalarini buzib yurgan cho'chqa ko'z oldidan ketdi.

– Texnikumdan rabfakka o‘tibsana deb eshitdim, rostmi? – dedi. – Hmm... yaxshi qilibsana. Rabfakka o‘t, deb men aytib edim shekilli? Hmm... Auff, zarda bo‘libman... Rabfak yaxshi. Men bir borgan edim. Kanselyariyaning eshigiga praktikum deb yozib qo‘yipti. To‘g‘ri emas. Praktikum, minimum, maksimum – bular hammasi lotincha yoki lotinchaga yaqin so‘zlar. Men shaxsan shunday deb bilaman.

Biroz jim qolishdi.

– Boqijon aka, – dedi qiz uyalibroq, – bir narsani sizdan so‘ramoqchi edim: biz sinfda Chexovning «Uyqu istagi»ni o‘qidik, go‘dakni o‘ldirgan qizni sud qilmoqchimiz. Da‘vogar go‘dakning onasi – Rahima bo‘ladi, qoralovchi – Sharifjon. Sudyalar ham bo‘ladi. Men qizni oqlab, butun gunohni uning xo‘jayiniga, yosh qizni bu qadar berahm ekspluatatsiya qilgan kishiga qo‘ymoqchiman. Mana shu... Shuni yozdim. Shu to‘g‘rida sizning fikringizni bilmoqchiman. Chexov shunday demoqchi emasmi?

O‘rtoq Baqoyev o‘ylab turib, so‘radi:

– Nafis adabiyot darsini sizlarga kim beradi? Hakimov? Ahmoq odam! O‘z ustida ishlamaydi. Savol alohati hammavaqt «mi» dan keyin qo‘yiladi desam, kuladi. Gap bunda ham emas...

Mukarram samovar ko‘tarib kirdi. Hamida irg‘ib turib, samovarni opasining qo‘lidan oldi va stolga qo‘ydi. U homilador xotiniga samovar ko‘tartirib, qarab o‘tirgan pochchasidan o‘pkalamoqchi edi, biroq uyaladi, indamadi. O‘rtoq Boqijon Baqoyev juda chanqab turgan ekan, ustma-ust to‘rt piyola choy ichdi va terladi.

– Chuchvaradan keyin choy juda yaxshi ketadi-da, – dedi yuzidagi terni artib. – Hmm... soqol ham o‘sipti, sartarosh bo‘lmasa odamlar maymun bo‘lib ketar edi. Maymun juni to‘kilib, odam bo‘lgan. Bu haqda Engelsning fikri bor...

– Haligini aytmadingiz, Boqijon aka, – dedi qiz. – Chexov shunday demoqchi emasmi?

O‘rtoq Baqoyev yana bir piyola choy so‘radi.

– Chexovmi? Hmm... burjuaziya realizmi to‘g‘risida so‘zlaganda eng avval uning obyektiga diqqat qilish kerak. Burjuaziya realistlari tushungan, ular aks ettirgan obyektiv voqelikni anglash lozim bo‘ladi. Turgan gapki, Chexovning ijodi boshdan-oyoq, butun mohiyati bilan ilk burjuaziya

realizmi, ya'ni... hmm... Mukarram, tovuqqa moyak qo'ydingmi? Qo'yish kerak, bo'lmasa daydi bo'lib ketadi... Tavba, tovuqdan ahmoq jonivor yo'q – moyak qo'ysang tug'adi! Nima uchun moyak qo'ysang tug'adi? Xo'roz nima uchun saharda qichqiradi? Ajoyib psixologiya! Biologiya o'qiyisizlarmi?

Hamida biologiyadan nimalar o'qiganini, bu o'qish yilida yana nimalar o'tilajagini so'zlab berdi va o'zining oqlash nutqida fiziologik asoslar ham ko'rsatish niyati bor ekanini aytib, yana so'zni Chexov ustiga burdi.

– Hmm... – dedi Baqoyev, – Chexov to'g'risida o'zining fikrim bor. Boshqalar nima desa desin, har holda uning dunyoga qarashida... Uning dunyoga qarashi Pushkin va Lermontovlarning dunyoga qarashidan farq qiladi. Bir davr, bir sinf, bir mamlakat yozuvchilari bo'lishlariga qaramasdan mutlaqo farq qiladi!

– Chexov Pushkin bilan bir davrda yashagan emas-ku, – dedi Mukarram, – bizning kutubxonada uning Maksim Gorkiy bilan oldirgan surati bor. Chexov 1904-yilda o'lgan bo'lsa kerak.

O'rtoq Baqoyev biroz o'ng'aysizlandi.

– Sizlar qaysi Chexov to'g'risida gapirayotibsizlar? Choydan quy!.. Bu Chexov haqidami? To'g'ri, bu 1904-yilning birinchi yarmidami, ikkinchi yarmidami o'lgan... Boshqa ro'molcha ber, bundan piyoz hidi kelayotipti. Men ana u Chexov, ilk burjuaziya realizmining namoyandasi bo'lgan Chexov haqida so'zlayotibman.

– «Uyqu istagi» qaysi Chexovniki? – dedi Hamida.

– Hech shubhasiz, bu Chexovniki. Bu narsa birinchi marta «Sovremennik» jurnalida bosilgan.

Shundan keyin o'rtoq Boqijon Baqoyev uzundan-uzoq so'zlab ketdi. Uning nima to'g'rida so'zlayotganini Hamida bilmas edi. Detirding degan allaqanday mashhur tanqidchi Shelling degan yozuvchiga «sen dastyorga zor bo'lguncha o'g'ling dastyor bo'ladi», deb xat yozgan; Marks Dobrolyubovni Mering bilan bir qatorga qo'ygan; Stending degan allaqanday bir dramaturg o'lar chog'ida Demping degan bir tanqidchiga: «Agar butun jonivorlarni xudo yaratgan bo'lsa, men uning zavqiga qoyil emasman, echkiemar ham jonivor bo'ldimi?» degan... Hamidaning boshi og'irlashib ketdi, ikki marta sekin, og'zini ochmasdan esnadi.

Hamida mezbolar bilan xayrlashib ko'chaga chiqqanda qorong'i tushgan edi, «Uyqu istagi» to'g'risida pochchasidan hech qanday fikr ololmadi. Uning so'zlaridan nima olgani haqida o'ziga hisob berar ekan, g'uvillab turgan boshida shundan boshqa hech narsa yo'q edi: praktikum, minimum, maksimum; Detirding, Stending, Shelling, Mering, Demping...

1937-yil

QAYG'ULAR

- Nega mening boshimni qashlaysiz?
- Men o'zimning boshim debman.

Latifa

Go'zal bir yigit eshikni qoqdi. Sochiga bitta-ikkita oq oralagan xotin chiqib ochdi.

– Keling, keling... Marhamat.

Yigit ichkari kirdi, qo'lidagi portfelini divanga uloqtirdi, uf tortib, peshonasiga urdi.

– Yo o'lishim kerak, yo o'ldirishim kerak! – dedi titrab-qaqshab.

– Qanday yomon ish ekanki, boshqa yo'l topolmaysiz? O'tiring.

– Boshqa yo'l yer sharining o'rtasiga million tonnalik bomba qo'yib portlatish! Mumkinmi bir dona piyola bersangiz!

Yigit portfelidan bir shisha vino olib, xotinning hayhaylashiga qaramay, ikki piyolani ustma-ust shimirdi.

– Men yigit-a? Husn kerak bo'lsa birovdan qarz olgunday emasman. Menday bir kishining xotini begona bir odam bilan hammomga tushgan bo'lsa... nima qilish kerak?

– Qachon? – dedi xotin hayron qolib. – Bugun deysizmi? Xotiningiz bugun ertalab soat oltida Samarqandga uchdi-ku. Mening kelinim bilan birga ketdi! O'zim chiqib kuzatib qo'ydim.

O'n minutdan keyin yigit xotining har qanday shubhadan pok ekaniga, hammom haqidagi gapning tuhmatligiga tamom ishonadi va suyunganidan bu xotinning boshidan, yelkasidan, qo'llaridan o'pdi.

Bu yigitni behuda koyishdan qutqarganiga xotin ham xursand bo'ldi. Yigit yana bir piyola vino ichdi, yana xotinning qo'lidan o'pgani intildi. Xotin bu safar o'zini tortdi va o'rni-dan turib, chiroqni yoqdi.

– Bas endi, uka, ichmang! – dedi.

– Ichmang? Siz ham ichasiz. Iching!

Yigit ko'p shilqimlik qila bergandan keyin xotin qochib narigi uyga kirib ketdi. Vinoni ko'tarib yigit ham kirdi. Birpasdan keyin xotinning tovushi eshitildi:

– Jinni bo'lmang! Oling qo'lingizni! Bu nimasi?! Qo'yib yuboring! Qo'yib yubor deyman! Tfu, ahmoq!..

Go'zal yigit so'ljayganicha qaytib chiqdi va portfelini olib, jo'nadi. U qayg'uga qolib yo'l-yo'lakay o'ylar edi. «Yomon bo'ldi... Bu alvasti xotiningga albatta aytadi. Shu falokatdan ham eson-omon qutulsam, endigittan nari xotiningga tanish ayollarga qo'l uzatmayman...»

1937-yil

JONFIG'ON

Jonfig'onni tanisangiz kerak – o'sha, o'tgan yil bahorda mast bo'lib, ko'chadan o'tgan odamga «hozir aytasan: boshimni qaysi devorga urib yoray», deb yopishgan, keyin soqoliga o'zi o't qo'yib, gugurt chiqarganni so'kkan kishi.

Kecha shuning uyidan xotin kishining achchiq-achchiq yig'lagan tovushi eshitildi. Jonfig'on bu yaqin yillarda xotinini urgan emas, hatto bir kuni samovarda o'zi: «Xotin kishini nomard uradi, qo'ling qichisa, o'zingga o'xshagan qo'li qichi-ganni topib mushtlash, men seni mard bilay», degan edi.

– Nima bo'ldi?

Uch-to'rt kishi bo'lib asta kirsak, hovlining o'rtasida katta gulxan, xotini Malohatxon uning atrofida dodlab yuribdi. To'xtatdik.

– Nima gap?

– Sho'rginam qursin... ko'rmaysizlarmi... Besh-olti yildan beri bitta paypoq olib bergani yo'q-ku, ishlab-ishlab topgan pulimga qilgan hamma kiyimlarimga kerosin sepib o't qo'ydi... Shu ustimdagi ish kiyimim bilan qoldim...

Jonfig'on derazadan boshini chiqarib baqirdi:

– Gapir, ha, gapir!.. Sening gaping gap-u, bizniki gap emasmi!..

Jonfig'on katta bir haqiqatni ochishga shoshilganday, uydan yugurib chiqdi, bizga zo'r haqsizlikdan shikoyat qilyotgan qiyofada turib, allaqayerda o'tgan bir avliyoning o'z o'g'liga «xotinlar bevafo» deb qilgan nasihati, jinoyat qonunlari majmuasining allanechanchi moddasi to'g'risida gapirdi va bexosdan yig'lab yubordi. Keyin bilsak, kecha er-xotin urishgan, xotin «qo'y endi, men sen bilan umr qilmayman, ertaga xatimizni olamiz», degan ekan.

Urish, qo'ydi-chiqdi ham har xil bo'ladi. Ba'zi urishlar shunday arzimagan narsadan chiqadiki, orada qancha sovuq gaplar o'tib, «hordiq chiqqandan keyin» urish nimadan chiqqanini na er eslay oladi, na xotin. Bularning ham janjali shu xilda bo'lsa yarashtiraylik, ikkovi ZAGSning o'sha «o'lim va taloq» bo'lmasiga qadam bosmasin deb, gap so'radik. Er-xotin ayta bersa, bu janjalning tarixi biron yozuvchining qo'liga tushsa kattakon bir kitob bo'ladigan.

Jonfig'on bundan besh-olti yil burun qaysi bir idoraning izvoshini minar ekan, kirakashlik qilib qo'lga tushib ishdan haydashibdi, keyin sabzavot do'koniga mudir bo'lgan ekan, «juda arzon mollar, bularning ustiga so'm qo'yib bo'lmasa, tiyin qo'yish bilan qachon boy bo'ladi kishi», deb o'zi tashlab ketibdi, tanish-bilishlari zavodga ishga joylab qo'ygan ekan, «oyligidan bo'lak daromadi yo'q», deb bormay qo'yibdi, shundan keyin qilmagan ishi qolmabdi desa bo'ladi: gulfurushlik deysizmi, tom shuvoq deysizmi, qassobchilik deysizmi... bir-ikki hafta bozorda qovun tilib ham sotibdi.

Malohatxon Jonfig'on izvoshchilikdan haydalgan yili, mahalladagi faol ayollarning himoyasi ostida, erining qarshiligiga qaramay, tuman hokimiyatiga farrosh bo'lib kirgan ekan, o'qibdi, hademay savodi chiqibdi, bir yil-bir yarim yildan keyin hatto majlislarda nutq so'zlovchiga: «O'rtoq, sizga savolim bor», deydigan bo'libdi. Tuman rahbarining shoferi Tishchenko degan ayol uning sog'lomligiga, kuchiga, abjirligiga, ayniqsa, zehniga qoyil bo'lib yurar ekan, bir kuni uyga chaqirib, «sen shofer bo'lgin, nima yordam kerak bo'lsa beraman», debdi. Malohat ham shunday bir narsani orzu

qilib yurar ekan, darrov ko'ribdi. Shundan keyin Tishchenko uni birmuncha vaqt shoferlar kursiga tayyorlabdi, oqibat kirgizib ham qo'yibdi.

Jonfig'on avvallari uning niyatiga, o'qishiga «notavon ko'ngil... orzuga ayb yo'q» degan nazar bilan qarab yurar ekan, bir vaqt qarasaki, Malohat kursni bitirib, gruzovoy minib yuribdi! Jonfig'on bunga ham ko'nikibdi – «ha endi, minsa minibdi-da, shu ham martabami, mashinani o'zi o'ylab chiqariptimi», deb o'ziga tasalli beribdi. Biroq Malohat ikki yilda uch marta mukofotlanibdi. Jonfig'on mukofotni o'z gazi bilan o'lgani uchun bunga ham uncha parvo qilmabdi – «olgan mukofotiga ot bilan tuya berarmidi», debdi. Jonfig'on o'tgan yil bahor kechalarining birida (o'sha kuni ertasiga boshini yormoqchi bo'lgan, soqoliga o't qo'ygan) istirohat bog'iga kirgan ekan, qarasa, shaharning man-man degan staxanovchilari qatorida xotining ham kattakon portreti turibdi! Sevinch, qo'rquv, baxillik – hammasi aralash-quralash bo'lib, Jonfig'onning boshi g'ovlab ketibdi. U darrov uyiga kelib, har qalay, xotinini suyibdi, o'pibdi, lekin suhbat janjal bilan tugabdi. Bu kungacha bo'lib o'tgan uchta yirik janjalning biri shu ekan.

– Shunda janjal nimadan chiqdi? – dedi sheriklarimizdan biri.

Jonfig'on javob bermoqchi bo'ldi, Malohat gapini og'zidan oldi.

– Tuppa-tuzuk o'tirgan odam birdan aynib, endi undoq bo'lasan, bundoq bo'lasan, jazman chiqib qoladi, deb jahlimni chiqardilar. Xayolimda yo'q gaplar...

– Xayolingda yo'q-a, xayolingda yo'q! – dedi Jonfig'on kesatib.

– Ha, xayolimda bo'lib nima qildim?

– Xayolingda bo'lmasa nima uchun buqog'ingni kestirding? Xo'sh? Qani, mana shu to'rtta odamning oldida javob ber-chi?

Malohatning ko'k piyoladan ko'ra kichikroq buqog'i bo'lib, shuni o'tgan yil kuzda kestirgan ekan. Ikkinchi yirik janjal shunda bo'lib, yaqin bir haftaga cho'zilibdi.

– Kestirsam yomon bo'liptimi? – dedi Malohat. – Axir... xotiningizman...

– Nima, menga yoqish uchun kestiribsanmi? Hech-da! Menga buqog‘ing bilan ham yoqa berar eding. Boshqaga yoqaman deb kestirgansan!..

– Uyaling! Ilgarilar, buqog‘ing bor deb, ko‘z ochirgani qo‘ymas edingiz-ku! Necha marta yig‘latgansiz?

Jonfig‘on, nima deyishini bilmay, yerga qaradi va do‘n-g‘illadi:

– Men yig‘latgan emasman... o‘zing yig‘lagansan...

Biz kulgidan o‘zimizni tiyolmadik, ammo baralla kulish to‘g‘ri kelmagani uchun birimiz mo‘ylovimizni silab, birimiz yo‘talib deganday kulgimizni yashirdik. Jonfig‘on «Malohat endi meni tashlab ketadi», deb hadiksirab yursa, Malohat erining bu yurish-turishidan xijolat tortib yurar ekan. Shuning uchun Malohat ko‘zga ko‘ringan sayin erini el qatori ishlashga undar, yalinar, ba‘zan qattiq gapirar, hatto yig‘lar ekan. Jonfig‘on oxiri insofga kelib, shu bu yil qishda non zavodiga ishga kiribdi, ammo bir oy ishlamasdan progulchi tarzida ishdan haydalibdi. Jonfig‘on buni, albatta, talay vaqtgacha xotinidan yashirib yuribdi, bu ma‘lum bo‘lib qolgandan keyin xotiniga necha-necha tavba-tazarrular qilib, endi biror joyga kirib ishlashga, astoydil ishlashga so‘z beribdi. Malohat ishonibdi va o‘zi ish topib, o‘tgan oyning o‘n birinchi sanasida joylab qo‘yibdi. O‘tgan kuni qarasa, mulla Jonfig‘on yana bekorlar! Malohat surishtirgani korxonaga boribdi, surishtirib qarasa, Jonfig‘on faqat o‘n yetti kun ishlabdi, xolos, kasallik varaqasi olgani shifokorning oldiga chilimning suvini ichib lohas bo‘lib kirgan ekan, shifokor ichini chayqabdi va «ko‘r bo‘ldingmi, nega tamaki yeysan», debdi. Bu gap korxonaga ovoza bo‘lib, Jonfig‘onni o‘sha zahotiyoyq ishdan haydashibdi. Mana, uchinchi yirik janjal mana shundan chiqibdi.

– Nega bundoq qilasiz, axir? – dedik.

Jonfig‘on yer chizib o‘tirar ekan:

– Shayton... – dedi.

– Bekor aytibsiz! – dedi Malohat jahli chiqib, – chilimning suvini ichib shifokorga kirishni shayton sizdan o‘rgan-gandır!..

Hammamiz jim qoldik, Jonfig‘on birpasdan keyin boshini ko‘tarib:

– Bo‘ladigan gap shu, – dedi, – mening qo‘yadigan xotinim yo‘q. Agar zo‘rluk bilan xat topshirsang tovonimga qolasan. Mana shu yigitlar guvoh. Aytдим-qo‘ydim, ikki quloch arqon...

U o‘pkasini tutolmay yig‘lab yubordi. U yig‘lar ekan, yana xotiniga so‘z berdi. Malohat uni hech qachon bu ahvolda ko‘rmagan bo‘lsa kerak, yumshadi.

– Men sizga aytayin, – dedi, – pulingizning keragi yo‘q, ishlangiz bo‘lgani! Men sizni hozir erim degani nomus qilaman!

Jonfig‘on qasamning har xilidan ichdi, keyin bizning kafil bo‘lishimizni so‘radi. Biz oxirgi sinoq bo‘lishi sharti bilan kafil bo‘ldik, ammo har qaysimizning dilimizda: «Bu xotindan uyalib qolmasmikanmiz», degan bir andisha bor edi. Malohat ko‘ngandan keyin biz chiqib ketdik. Samovarda o‘tirgan edik, birpasdan keyin Jonfig‘on chiqdi va yonimizga kelib:

– Shu gap gap bo‘ldimi yo tag‘in jinniligi tutarmikin? – dedi.

Biz hali javob bermasdan Malohat eshikni ochib qaragan edi, Jonfig‘on yugurganicha bordi, ikkovi kirib ketdi.

Ertasiga eshitsak, Jonfig‘on yo‘qlab kelgan takasaltang og‘aynilarini uyiga kirgizmabdi.

1939-yil

TO‘Y

Nahot kishi shunday xushchaqchaq olamdan ketssa.

Lermontov

Mo‘ljal to‘y emas, «to‘rtta odamning oldiga bir tovoq osh qo‘yib, elga ma‘lum qilib qo‘yish» edi. Mahalla choyxonasining mudiri Sobirjon bundan xabardor ekan, kuyov bilan kelinning qattiq qarshiligiga qaramay, ishni katta qilib yubordi. Mana endi, ko‘rib turibsiz, hovliga odam sig‘maydi. Tikuvchilar artelining havaskor sozandalari to‘garagi butun jamoasi bilan kelgan. Mahalla hay‘atining raisi Turg‘unoy «Jazoyir»da yo‘rg‘alab yuribdi...

Kuyovning qayerda ekanini hech kim bilmaydi. Kelin uyga qamalib olgan – na yolvorganga ko‘nadi, na aldaganga –

chiqmaydi va Sobirjonni qarg'aydi. Boyadan beri «Voy, sharmanda! Voy, sharmanda!» deb u yoqdan-bu yoqqa yugurib yurgan bir kampir Sobirjonni chetga tortib:

– Shu ish sendan lozim emas edi! Xayr, qilg'ilikni qilding, endi ikkovini ko'pchilik o'rtasiga olib chiqaman deganing nimasi, hammaga kalaka bo'lsinmi? – dedi.

Sobirjon, o'zi tajang bo'lib turgan edi, achchig'i keldi:

– Bezgak pashshaga o'xshab g'ing'illay bermang! – dedi, – bu yerga kelganlar kelin bilan kuyovni kalaka qilgani keliptimi? Kalaka qilgani kelgan odamlar shuncha to'yona bilan keladimi?

– Axir, ayb bo'ladi, bolam! Ikkovi qaysi yuzi bilan bu yerga chiqib o'tiradi!

– Nimasi uyat? Bundan chiqdiki, «uyat» bo'ladi deb kuyovni siz qochirgan ekansiz-da? Hali kelin ham sizning gapingizga kirib uydan chiqmay o'tiriptimi? Kiring hozir, kelinni olib chiqing!

– Jon bolam, o'rgilay... ikkovini xijolatga qo'yma!

– Kiring deyman!.. Kirmaysizmi? Hozir to'yni majlisga aylantirib, masalangizni qo'yaman!

– Mening nima masalam bor ekan?

– Ruhoniylik qilib to'yni buzayotipti, tartibga chaqirilsin, deyman.

– Shu ruhoniylikka kirar emishmi? Aysang ayta ber, bari-bir hech kim ishonmaydi. Ro'zaga qarshi tushuntirib yurganimni hamma biladi. Erkaklarga ham tushuntirganman...

– Bo'lmasa... bo'lmasa, o'ziga er chiqmaganiga kuyib, birovning to'yini buzmoqchi, deyman. Aytolmaymanmi? Yo'q, deng! Yo'q, deng!

– Jinni bo'lma, bola!

– O'rtoqlar! – dedi Sobirjon. Hamma jim bo'ldi. Kampir qo'rqqanidan yugurganicha kelinni olib chiqqani ketdi. – O'rtoqlar! Hozir mahallamizning faol ashulachilaridan o'rtoq Shukurjonov «Keldi ayyomi bahor» degan ashulani aytib bersin degan ko'ndalang taklif tushdi. Qarshilar yo'qmi? Demak, betaraf ham yo'q... O'rtoq Shukurjonov, marhamat qiling!

«Keldi ayyomi bahor» pirovard bo'lgandan keyin kampir kelinni boshlab chiqdi. Kelin kattakon doka ro'molga burkan-

gan, sekin, kishi bilmas, devorning tagidan borib, ayollar to'piga o'tirdi. Boyagi kampir hayal o'tmay kuyovni ham topib keldi. Kuyov qattiq qarsaklar ostida borib kelinning yoniga o'tirdi.

Ikkalovi o'tiribdi. Kelin – Xadicha xola ro'molini qansharigacha tushirgan, borgan sari yerga qapishib ketayotibdi. Kuyov – Qurbon ota cho'kka tushgan, ikki qo'li tizzasida, xuddi surat oldirayotganday hech qimirlamaydi, har zamon kelinni tirsagi bilan turtib sekin «qomatingni ko'tarib o'tir», deb qo'yadi.

– O'rtoqlar! – dedi Sobirjon, – ijizat berasiz, o'rtoq Qurbon ota bilan Xadicha xolaning turmush qurishlariga bag'ishlangan bu kungi to'yimizni yana bir marta ochiq deb e'lon qilishga! To'yni ochiq deb e'lon qilish bilan birgalikda shuni aytmoqchi bo'lamanki, o'rtoqlar, Qurbon ota kim va qanday edi? Bu to'g'rida o'zlari tarjimayi hollarini aytganda gapirib berarlar. Lekin, o'rtoqlar, men ham qisqacha to'xtab o'tmasam... tars yorilib ketaman!

Qurbon otaning hayoti notiq qonib so'zlagunday voqealarga boy ham emas. Uning yigitlik hayotining yakuni shuki, «bu dunyo bo'lmadi, endi oxiratdan ham quruq qolmay» deb, o'zini o'zi Saidahmadxon degan eshonga nazr qilgan. Bu eshon birov bilan so'zlashganda o'zini xuddi kimga qaysi jannatdan o'rin berish to'g'risida xudo bilan so'zlashib kelganday tutardi. Shuning uchun bir yili uzoq safarga otlanib, «yur» degan edi. Qurbon ota «qayerga, nima uchun» deb so'rab ham o'tirmay, oldiga tushdi. Bir yurtga borishdi. Bu yurt Afg'oniston bo'lib chiqdi. Qurbon ota yana necha yillar eshonning xizmatida bo'lib, bevaqt kuchdan qoldi. Bu yerda kechirgan hayotining yakuni shu bo'ldiki, «payg'ambarimiz oltmish uch yoshlarida yer ostiga kirganlar, men nima qilib yuribman», degan fikrga kelib, piriga maslahat soldi. Pir «bu o'yni xudo ko'nglingizga solipti», dedi, chunki uning uchun endi Qurbon ota yer ostiga kiradimi, yer ustida yuradimi – baribir edi. Qurbon ota hali oltmish uchga kirmagan bo'lsa ham «ikki-uch yil nari-yu beri» deb yer ostiga kira qoldi, orada bir necha oy o'tgandan keyin qarasa ikkala oyog'i shol bo'lmoqchi! Qurbon ota buni yaqinlashib kelayotgan qazo alomati deb o'yladi-da, tug'ilib o'sgan yerlarini, qavm-u qarindosh va tanish-bilishlarini

sog'indi, «bir siqim tuprog'im begona yurtda qolib ketmasa ekan», degan o'ylar bordi. Bu o'ylarini piriga aytgan edi, piri yana «bu o'ylar xudo ko'nglingizga solipti», dedi.

Qurbon ota qolgan umrini o'z yurtining yeri ostida o'tkazishni niyat qilib, o'lar holatda keldi. Qavm-qarindoshlari uning tirik ekaniga suyunishdi, niyatini eshitib toza kulishdi. O'sha zamonda o'lib ketgan xolavachchasing o'gay o'g'li shifokor bo'lgan ekan, uni urishib-urishib kasalxonaga joylab qo'ydi. Kasalxonada yaqin ikki oy yotib oyoqlari tuzaldi, o'zi juda tetiklandi. Kasalxonadan chiqqanidan so'ng shifokor bir kuni mahallada o'zi tashkil etgan ateistlar to'garagining mashg'ulotiga olib bordi va ma'ruza o'qib, «Mana sizlarga jonli misol», deb ko'rsatdi, keyin bolalar bog'chasiga qarashli boqqa bog'bon qilib qo'ydi.

Xadicha xola bilan uning orasidagi oqibati to'ylar borib yetgan munosabat bir hazildan boshlandi. Xadicha xola ham shu bog'chada ishlar edi. O'tgan yili bahorda nimadandir gap chiqib, «siz tayyor oshga bakovul bo'ldingiz, bu turmushga biz osonlikcha erishganimiz yo'q», degan mazmunda hazil qildi. Shu gapni boshqa odam aytsa, albatta, Qurbon otaga qattiqroq tegar edi, ko'ngli tortib yurgan odami aytgani uchun xafa bo'lmadi, ammo hazilga hazil tarzida... sho'xlik qildi.

Qurbon ota, ayniqsa Xadicha xola, Sobirjon mana shu to'g'rilarda ham gapirar deb xavotirda edi, xayriyat, so'zini tamomlaydiganga o'xshab qoldi.

– Mana shunday, o'rtoqlar! – dedi. – Burun zamonda bularga o'xshagan qarilar emas, hatto yoshlar ham har doim o'lim kutib, kechalari kalima o'girib yotar edi, ya'ni aytmoqchi bo'lamanki, yashashdan ko'ra ko'proq o'lish to'g'risida o'ylar edi. Bugungi kunda ko'ramizki, o'rtoqlar, oltmish sakkizga kirgan Qurbon ota turmush qurmoqda. Kishi qay vaqtda turmush quradi? Shu vaqtda turmush quradi, qachonki, u o'rtoq... bu to'g'rida Qurbon otaning o'zlari ma'lumot berib o'tadilar.

Qurbon ota ko'krigidan bir narsa uzilib qorniga tushganday bo'ldi, o'zi uzun bo'ynini yana ham cho'zdi, bir-ikki yutindi, ko'zlarini piri-piririb, atrofiga qaradi. Hamma kutar edi.

– Sobirjon, o'g'lim, – dedi sekin o'rnidan turar ekan, – sizlar so'ranglar, men javob beray. O'zim gapirolmayman,

o'rganmaganman... Men, endi, gapirsam o'sha boylar, eshonlar to'g'risida gapirsam bo'ladi, boylarning, eshonlarning yomonligini aytib, tushuntirsam bo'ladi... Kecha Turg'unoy «hali ham kambag'allar boylarga uy solib o'ziga kafan puli ishlaydigan yurtlar bor», dedilar. O'sha kambag'allar tushunmagan kambag'allar, o'shalarga ham tushuntirish kerak. Otamizga ming-ming rahmatki, o'zi azob chekib, bizlarni azobdan qutqazdi. Davr-darmonimiz yashasin! Hammalaring yashanglar...

Sobirjon, murodi hosil bo'lib, qattiq olqishlar ostida kuyov bilan kelinga bir qadahdan vino tutdi. Qadahni ikkovi ham dadil oldi, baravar ko'tardi va ikkovi ham, uning taxir ekanini endi bilganday, aftini burishtirib, bir-biriga qaradi. Har mahallada bitta-ikkita «qo'tir echki» bo'ladi-ku, bu yerda ham bittasi o'tirgan ekan. U hammasiga ham chidab o'tirgan ekan-u, ikkovining vino ichganiga toqat qilolmadi, etagini qoqib o'rnidan turdi, burilib ketayotib bir narsa deganday bo'ldi — gapirdimi, ichi quldiradimi — bilib bo'lmadi. Sobirjon o'yin-kulgini boshlab yubordi. Kuyov ham, kelin ham endi undan xafa emas edi.

1939-yil

YILLAR

O'tdi umrim voh darig'...

Qadimgi qo'shiq

Hojimirsiroj avtobusda joy talashib bolalik bir xotin bilan aytishib qoldi. Bir maktab bola ham kelayotgan ekan, shu oraga tushdi-yu, yomon bo'ldi. Bu qoqvosh «shu ishingiz noto'g'ri», deyish bilan-ku, Hojining qorniga qoziq qoq-qandek bo'lgan edi, yana «xo'mraymang» degani nimasi?

Hoji birpas zaharini yutib turdi-da, bola avtobusdan tushib ketayotganida, sekin qo'lini uzatib, qulog'ini ushladi va uch buklab turib qattiq qisdi, qisdi, jonining boricha qisdi! Bola, «quloqdan ayrildim», deb o'ylagan bo'lsa kerak, qo'rqib darrov ushlab ko'rди — yo'q, quloq joyida. U avtobusdan tushib, lovullab turgan qulog'ini ushlaganicha Hojiga qaradi va bisotidagi eng og'ir, eng dahshatli haqoratni ishlatdi, ya'ni «tarbiyasiz!» dedi.

Hoji huzur qilib o'ch olganidan, bolaning so'kkani boshqa so'z topolmaganidan xursand bo'lib, orqasiga suyandi va atrofiga nazar tashladi, qarasa, hamma, ayniqsa shoferning orqasida kitob ko'rib o'tirgan kishi o'zini kulgidan zo'rg'a tiyib turganga o'xshaydi. «Haromi, meni toza rasvo qilganga o'xshaydi, — dedi o'zicha. — Bu hozir kulib yuboradi, hozir kulmasa keyin, uyiga borib kuladi, bola-chaqasi bilan kuladi! Nega men u itvachchaning qulog'ini shartta uzib qo'liga bermadim?»

Hojimirsiroj shoshib avtobusdan tushdi, bolaning ketidan ketdi. Bola hamon qulog'ini ushlab borar edi, bir orqasiga qarab Hojini ko'rdi-yu, jadallab muyulishdagi kattakon ikki qavatlik binoga kirib ketdi. Hoji uni bu yerga qochib kirdi degan o'yda eshikning oldida uzoq poylab o'tirdi. Quyosh botdi hamki, bola chiqmadi. Hoji asta eshikni ochib kirdi. Bolani pastdan topolmay, oyog'ining uchida yurib ikkinchi qavatga chiqayotgan edi, kimdir zinaning ustidagi chirog'ini yoqib yubordi. Hoji bir cho'chib tushdi va yuqoriga qaradi. Yuqorida o'ziga ma'lum Orziqul turar edi. Hoji uni qayerdadir qorovullik qiladi deb eshitgan, lekin qayerda ekanini bilmas edi.

— E, ha, Orziqul, — dedi, — bu yerda nima qilib yuribsiz? Shu yerdamisiz?

— Ha, biz shu yerda, — dedi Orziqul, to'ninging yengini kiyib. — O'g'limizga shu yerdan joy tekkan. Siz nima qilib yuribsiz?

Hoji gangib qoldi. U «Orziqulning o'g'li yaxshi yigit chiqdi, hozir bitta o'zi o'ttiz ikkita mashinaga qarar emish», deb eshitgan, lekin uning shunday joyda turishini xayoliga ham keltirmagan edi.

— Shunaqami, — dedi Hoji boshqa so'z topolmay, — bu joy o'g'lingizga tekkan ekan-da, men o'zingizga tekkan deb eshitgan edim. Buyursin... Shunday o'tib ketayotgan edim, esimga tushib qoldingiz, bir kiray dedim. Orziqul uyida bo'lsa qulluq bo'lsin qilib chiqay...

— Juda soz bo'пти-da, Hojim! Ko'p yaxshi qilibsiz. Qani, kirsinlar... Yo'q, yo'q, kavushni ichkariga yechadilar... Zab kelibsiz-da. O'zim ham sizni bir aytib kelaman, birpas gapirishib o'tiramiz deb yurgan edim.

Orziqul bu gapni mehmonning ko'ngliga bo'lib aytmadi, rostdan ham Hojimirsirojning bir kelishiga orzumand edi.

Lekin, rostini aytganda, Hojini uyiga taklif qilishdan murodi birpas gapirishib o'tirish emas, unga o'z turmushini ko'rsatish edi. U, uy-joyini, maishatini ko'rsatish bilan maqtanmoqchi emas, chunki qo'lga kirgizgan narsasi o'z qadr-qimmatidan yuqori bo'lgan odam maqtanadi. U faqat haqiqatni aytmoqchi, «cho'loq cho'loqligidan, kambag'al kambag'alligidan norizo bo'lsa, xudoning qahri keladigan» zamonda xokisor bo'lgan odamlarning o't kechib, suv kechib olib borgan kurashlari natijasida turmushlari qanday o'zgarganligini ko'rsatmoqchi, xolos. Orziqul bu haqiqatni ko'rsatish bilan ta'na qilmoqchi ham emas, chunki ta'na qilish – qattiq o'pkalash degan so'z. Hojidan nima deb o'pkalaydi? «Shuncha yil sening zavodingda ishlab qornim ham to'ymadi, ochdan ham o'lmadim, sen meni ot qatori ko'rar eding, toypaxtalar ostida qolib qovurg'am singanda kasalimni mahalla boqqan», deb o'pkalaydimi? Hoji shunday qilmasligi kerak emishmi? Zavod egasi-ya? Lekin Hoji o'sha vaqtda shunday qilmasam bo'lar ekan, deb hozir aytishi mumkin va aytadi ham, chunki shu gap bilan birovning ko'nglini yumshatib bir piyola choyini ichadi.

Orziqul Hojini koridorning oxiridagi eshikka – o'zining bo'lmasiga boshladi. Bu bo'lmada balkonga chiqiladigan eshikning tutqichiga ilingan allaqanday bir xaltadan bo'lak hamma narsa Hojining ko'ziga qalbaki ko'rindi shekilli, butun jihozlarni alohida-alohida ko'zdan kechirdi, hatto devorlarni chertib ko'rdi.

Orziqulning kelini Tojixon kirdi. U mehmon bilan ko'rishib, narigi uyga taklif qildi. Orziqul Hojini oshxonaga boshlab chiqdi. Oshxonada Murod xarita ko'rib o'tirar edi.

– Keldingmi, o'g'lim, – dedi Orziqul, – mana, Hoji bobong ham keldilar.

Murod darrov turib Hoji bilan so'rashdi va nazokat bilan unga joy ko'rsatdi.

– Keling, Hoji bobo. Ko'rinmaysiz...

– Barakallo, o'g'lim, barakallo, – dedi Hoji kursiga ehtiyot bilan o'tirayotib. – Umringiz uzoq bo'lsin. Ko'pdan-ko'p xursand bo'ldim... O'g'il degan shundoq bo'lsin, otasini rozi qilsin. Ko'p xursand bo'ldim. Xo'p... Bu gilam... bu gilamni necha pulga oldingiz?

– Esimda yo‘q. Ancha bo‘ldi olganimizga.

– O‘tgan hafta bozorga bir gilam chiqdi, gilammisan gilam edi-da. Bir ming uch yuzga savdo qilib, Qodiralining o‘g‘liga olib berdim. Gilam tanigan odam ikki mingga indamasdan oladi. Shunaqa narsalar kerak bo‘lsa menga aytib qo‘ying. Xo‘sh... yashang, o‘g‘lim, kam bo‘lmang. Endi Orziqul oyog‘ini uzatib, bahuzur yota bersa ham bo‘lar ekan. Biz burun zamonda shuncha davlat bilan ham bu xilda orzu-havas ko‘rgan emasmiz. Endi ishlamassiz-a, Orziqul?

– Nega ishlamas ekanman, qirq to‘rtinchi maktabda qorovullik qilaman. Men ishlamasdan turolmayman... o‘rganmaganman...

– Ana shu chakki-da, Orziqul, ana shu chakki! Noshukurchilik...

– Noshukurchilik bo‘lsa ham o‘rganmaganman.

Murod kuldi:

– Ko‘rdingizmi, o‘rganmaganlar! Bu kishini ishlash huquqidan mahrum qilishga haddim sig‘maydi.

Tojixon ovqat keltirib qo‘ydi. Ovqat vaqtida Hoji hech kimga so‘z navbati bermay, burungi zamonni yomonlab ketdi.

Ma‘lum bo‘lishicha, burun zamonda, zavod egasi bo‘lishiga qaramay, u ham jabr ko‘rgan ekan: uyezd hokimi «akangizni mingboshi qilaman», deb uch ming yigirma yetti so‘m pulini yeb, saylovda degrezlik Isomiddin degan jallobni saylagan ekan. Tojixon «piq» etib kulib yubordi va Murodga qaradi:

– U qanaqa saylov? – dedi.

– Men qayoqdan bilay. Dada, u qanaqa saylov?

Orziqul anchadan keyin javob berdi:

– Mingboshi saylov deb eshitar edim-ku, hech ko‘rgan emasman... Qanaqa saylov bo‘lar edi, mana, Hojim aytdilar-ku... Obbo xotintaloq-ey, shunaqa qilgan deng, Hojim!..

Tojixonning kulishi, Orziqulning so‘zidagi kalaka ohangi Hojiga yoqmadi. U kichkina pichoqchasi bilan suyak tozalar ekan, so‘zni boshqa, bularga xush keladigan mavzuga burish niyatida birdan so‘radi:

– O‘g‘lim, – dedi, – staxanovchilik deysizlar, buning hikmati nimada? Juda ko‘p narsalarni aqlim ola bermas edi, endi sekin-sekin fahmlayapman. Lekin shu staxanovchilik hech

aqlimga sig‘maydigan ish bo‘lib chiqdi. Burungi zamonda bitta odam, mening bilishimcha, juda nari borsa uch yarim pud paxta terar edi, hozir yigirma besh pudga yetkazib terar emish. Mana, siz bitta o‘zingiz o‘ttiz ikkita mashinaga qarar emishsiz...

Murod miyig‘ida kulib, Tojixonga qaradi...

– Tojixon, siz ayting, nima uchun hozirgi odamlar Hoji boboning aqlariga sig‘maydigan ishlarni qilishadi? Ayting, siz ham staxanovchi-ku.

Tojixon javobga lab ochganida eshik taqilladi-yu, turib ketdi. Javobni Murodjon o‘zi berdi:

– Staxanovchilikning hikmati shundaki, Hoji bobo... o‘zimizda bir maqol bor-ku: «Birovning ishiga saratonda qo‘l sovqotadi». Staxanovchilikning hikmati hammadan burun shundaqa, men boshqaradigan o‘ttiz ikkita mashina ham, bu mashinalar bilan qilinadigan ish ham birovniki emas. Bu – bir...

Eshikni taqillatgan O‘lmas ekan, yo‘lakda onasiga nima to‘g‘ridadir quvona-quvona so‘zlayotgan tovushi eshitildi. U shu quvonchini otasiga ham aytish uchun bo‘lsa kerak, shoshilib kirgan edi, ne ko‘zi bilan ko‘rsinki, hali avtobusda «tarbiyasizlik» qilgan kishi o‘tiribdi! O‘lmas ixtiyorsiz qulog‘ini ushlab, sekin yotoqqa tomon burilgan edi, Murod to‘xtatdi:

– Xo‘sh, o‘rtoq komandir, qanaqa kino ko‘rdingiz?

Bolani tanib, Hojining esi chiqib ketdi. «Obbo haromi, – dedi ichida, – hozir arz qiladi. Agar arz qilsa, cho‘n-tagimga qo‘l soldi deyman!»

– O‘rtoq komandir tankist bo‘lar emishlar, – dedi Tojixon kulib. – Uchuvchi bo‘lishdan aynibdilar. O‘lmas, mehmon bilan so‘rasmaysanmi?

O‘lmas so‘rashgani qo‘l uzatdi. Hoji uning qo‘lini olar ekan, o‘rnidan turdi:

– Endi men ketay, bemahalga qolmay, – dedi.

U bolaning shikoyat qilishidan va buning natijasida o‘n-g‘aysiz ahvolda qolishidan qo‘rqmasa ham bo‘lar edi, chunki O‘lmas hech shikoyat qilib o‘rgangan bola emas. Orziqul uni pastgacha kuzatib xayrlashdi. Hoji ko‘chaning u yuziga o‘tib bitta-bitta qadam tashlab borar ekan, o‘ylar edi: «Mashina

ham, bu mashinalar bilan qilinadigan ish ham o'zingniki... tankist... tank ham o'zingniki! Yillar, yillar o'tdi! O'tgan bu yillar dunyoni ostin-ustun qildi!..»

1939-yil

SEP

Sherali bilan Shahriniso bir-birini yaxshi ko'rar edi. Lekin ikkovi ham ochiqchasiga bir nima deyolgan emas. Bir nima deyish qayoqda, daladami, qishloqdami, bir-birini ko'rib qolsa, xuddi birov «o'hu!» deyayotganday chuldirab qolar edi.

Oshqlikni berkitib bo'lar emishmi. Bularning dardini, baribir hamma bilar edi. Sherali askarlikka ketayotganida kuzatgani chiqqanlar shuning uchun oradagi keraksiz pardani ko'tara qolishdi.

Shahrinisoning o'rtoqlari chetga tortib:

– Noz qilmay o'l. Gaplashsang-chi, – deyishdi.

Yigitlar Sheralini turtkilashdi:

– Kim aytadi seni yigirmaga kirgan yigit deb, issiq-issiq o'pmaysanmi...

Kuzatgani chiqqanlar o'zlarini go'llikka solib turishdi. Ikkovi birin-ketin bekatning orqasiga o'tib ketdi.

Sherali daromad qilgani gap topolmay, Shahrinisoning qo'lini ushladi.

– Mana endi biz ketayotibmiz, siz qolayotibsiz...

– Oy borib, omon keling...

– Sizga bir nima demoqchi edim.

– Ayting.

Sherali ikki-uch og'iz rostladi-yu, inday olmadi.

Shahriniso kulib yubordi.

– Esingizga solaymi? «Yaxshi ko'raman», demoqchi emasmikinsiz?

Sherali qip-qizarib, bir ko'zi kichrayib ketdi. Lekin xiyla dadil bo'lib, uning bilagidan ushladi.

– Siz-chi? Menga qarang. Bir qarang. Siz ham yaxshi ko'rasizmi?

Shahriniso Sheralining bilagini chimchilab:

– Boring, – dedi va do'ppisini ko'ziga tushirdi.

Uning bu harakati Sheralining savoliga eng yaxshi javob edi. Biroq Sherali bunga qanoat qilmas, ro'yirost «men ham sizni yaxshi ko'raman», deyishini xohlar edi. Shuning uchun gapni aylantirdi.

– Bizning-ku suratimiz sizga kerakmasdir, lekin siz surat-ingizni bersangiz bo'lar edi. Yo arzimaymizmi? Mumkinmi sochingizdan bir tolasini olsam? Yodgorlikka...

– Yodgorlik berganman-ku.

– Nima beribsiz?

Shahriniso arazlab burildi.

– Hali ham bilmas ekansiz-da!

– Bilmayman. Non ursin agar, bilmayman! Kechirasiz...

– Bilmasangiz bilib oling: ko'nglimni berganman!

Shahriniso qiziq ustida shunday deyishga dedi-yu, keyin uyaldi; chopqillaganicha panjaraning orqasiga o'tib ketdi. Bu yaxshi bo'ldi, chunki Sherali uning so'ziga javoban nima deyishini, nima qilishini bilmas, nima desa va nima qilsa nazarida soxta chiqayotganday ko'rinar edi. Uning so'zini bosib tushadigan zo'r gapni xayrlashganda topib aytish umidi bilan o'ziga tasalli bergan edi, bu ham bo'lmadi. Xayrlashganda Sherali shunday bir ahvolda ediki, kuzatgani chiqqanlardan kimdir «bola bechorani muhabbat elitibdi-ku», deb qo'ydi.

Oradan yaqin ikki oy o'tib, Sheralidan xat keldi:

«Oy yuzli, shirin so'zli Shahriniso xonga. O'zimni sog'-salomatligimni bildirishlik barobarinda siz go'zal yorimning ham o'ynab-kulib yurishingizni tabiatning eng nozik joylaridan tilab qolaman.

Meni so'rasangiz, hozir harbiy lagerdaman... «Mashqda qiynalsang, urushda qiynalmaysan» degan shiorni ortig'i bilan bajarmoqdaman, pulemyotga ishqiboz bo'lib qoldim. Shuni havas bilan o'rganmoqdaman. Yana shuni bildimki, Shahriniso xon, agar ishlar rejali, kishi intizomli bo'lsa, bitta odamning qo'lidan juda-juda ko'p ish kelar ekan. Shu tartib-intizomning to'rtidan biri zvenomizda bo'lsa, har tup g'o'zadan bahuzur bir kiyimlik paxta olishimiz mumkin ekan, deb qo'ydim. Omonlik bo'lsa qaytib borsam, butun tuman qoyil qoladigan ish qilaman...

Sizni sogʻindim. Jon Shahrixon, bir marta tushimga kiring. Endi qandoq qilay, ishqilib menga bergan soʻzingiz chin boʻlsa – bas. Oʻzingiz bilasiz, sizni qanchalik yaxshi koʻrishligimni yuz foiz yozaman desam, bir gektar qogʻoz ham yetmaydi.

Xatingizga intizor boʻlib *Sherali*».

Shahriniso yozgan javobida qancha bayt-u gʻazallardan keyin shunday dedi:

«... Tumanni qoyil qoldiradigan ishni shu yerga kelib qiladigan boʻlsangiz, pulemyotni joʻxori qoʻrigani oʻrganayotgan ekansiz-da. Men shunaqa ishni urushda qilasiz degan umidda edim. Unday boʻlsa shart qoʻyaman: menga mahr berasiz, mening mahrim – yuz nemisning boshi. Meni qanchalik yaxshi koʻrishingizni bildirmoqchi boʻlsangiz bir gektar emas, toʻrt enli qogʻoz yetadi...»

Sherali shu shartga unab xat qaytardi...

«...Yuz nemisning boshi sizniki. Yo dongʻim chiqadi, yo changim chiqadi. Endi mumkinmi biz ham bir nima desak: mahr soʻragan qiz sepi bilan keladi, sizning sepingiz nima boʻladi? Tuman qoyil qoladigan ishni men borguncha qilish qoʻlingizdan keladimi?

Sizning sepingiz shu boʻladi».

Shahriniso nima javob berganligi kuzda maʼlum boʻladi.

1944-yil

MUNDARIJA

Qissa

Muhabbat	3
----------------	---

Hikoyalar

Anor	72
O'g'ri	76
Bemor	80
O'jar	81
Mayiz yemagan xotin	86
Asror bobo	92
Kampirlar sim qoqdi	104
To'yda aza	109
Ming bir jon	113
Nurli cho'qqilar	119
Mahalla	130
So'ngan vulqon	135
Dumli odamlar	139
Ig'vogar	147
Boshsiz odam	152
Maston	155
Tomoshabog'	163
Mirzo	164
Ikki yorti – bir butun	168
Bashorat	170
San'atkor	176
Adabiyot muallimi	178
Qayg'ular	181
Jonfig'on	182
To'y	186
Yillar	190
Sep	195

Adabiy-badiiy nashr

Abdulla Qahhor

ANOR

Qissa, hikoyalar

Qayta nashri

Muharrir *Ma'suda Yo'ldosheva*
Badiiy muharrir *Shuhrat Mirfayozov*
Texnik muharrir *Tatyana Smirnova*
Musahhah *Dono To'ychiyeva*
Kompyuterda sahifalovchi *Umida Valijonova*

Nashr. lits. № 154. 14.08.09. Bosishga 06.01.12-y.da ruxsat etildi.

Bichimi 84x108 $\frac{1}{32}$. Tayms garniturası. Ofset bosma.

10,50 shartli bosma toboq. 11,0 nashr toboq'i.

Adadi 3000 nusxa. raqamli buyurtma.

24–2011 raqamli shartnoma.

Bahosi shartnoma asosida.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining
G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyida chop etildi.
100128. Toshkent. Shayxontohur ko'chasi, 86.

Bizning internet manzilimiz: www.iptdgulom.uz

E-mail: iptdgulom@sarkor.uz

K35

Abdulla Qahhor.

Anor. Qissa va hikoyalar. Abdulla Qahhor.: – T.: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi 2012. – 200 b.

Oʻzbekiston xalq yozuvchisi Abdulla Qahhorning «Anor» deb nomlangan toʻplamiga uning eng mashhur qissa hamda hikoyalari jamlandi.

Adibning bizga meros qoldirgan asarlari gʻoyaviy-badiiy jihatdan yuksak saviyada yozilgan, u yaratgan obrazlar gʻoyat rang-barang.

Aziz oʻquvchilar, siz ushbu qissa va hikoyalarni oʻqib, yozuvchi mahoratiga yana bir bora qoyil qolasiz, degan umiddamiz.

Shuni alohida taʼkidlash lozimki, toʻplamga kiritilgan qissa va hikoyalarning aksariyati adabiyot fanidan maktab darsliklariga kiritilgani bilan ahamiyatlidir.

BBK 84 (5 Ya) 6